Г.Г. Стельмащук

ТРАДИЦІЙНІ ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНЦІВ

–важлива складова частина
народного одягу,
компонент, що здавна виконував
функції захисну, естетичну,
виступав як символ, оберег,
але при цьому мав лише йому властиве
призначення –
завершення одягового комплексу.

Наукова думка

I. З історії розвитку головних уборів

II. Традиційні головні убори українців періоду капіталізму

III. Традиційні головні убори українців у народних звичаях та обрядах. Символи і атрибути

IV. Роль функцій у процесі формування художньо-естетичних особливостей традиційних головних уборів українців

Г.Г. Стельмащук

ТРАДИЦІЙНІ ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНЦІВ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1993

ББК 63.5(4УКР)
С79

Відповідальний редактор
Ю. Г. ГОШКО

У монографії вперше розглянуто процес розвитку головних уборів та зачісок, що побутували на території України з найдавніших часів до початку XX ст. Висвітлюються всі види і форми головних уборів різних соціальних груп населення, загальні риси та регіональні відмінності. Показано роль атрибутів, символів, знаків у головних уборах, особливо обрядових. Для істориків, етнографів, мистецтвознавців, художників, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться питаннями матеріальної та духовної культури українського народу.

Затверджено до друку
вченою радою
Інституту
народознавства
АН України

Редакція видань
з літератури, мистецтва
та народознавства

Редактор
М. Т. Максименко

С $\frac{0505000000\text{-}151}{221\text{-}93}$ 94-92

Вступ

Народний головний убір — одна з важливих складових частин народного костюма, що становить надзвичайно розвинутий складний комплекс, який не лише включає велику кількість різноманітних компонентів, а й передбачає способи їх носити, поєднувати між собою, узгоджувати із зачіскою. Як невід'ємна структурна одиниця народного костюма головний убір знаходиться у залежності від соціально-економічних факторів, географічних та кліматичних умов, історичного розвитку суспільства, світоглядних уявлень, релігійних вірувань народу.

Як частина цілого головний убір має свої специфічні риси, сформовані в процесі постійного функціонального вдосконалення. З найдавніших часів він виконував практичну функцію — захищав голову людини від холоду, спеки, удару. Паралельно формувалося і поняття про головний убір як символічний знак і оберег. Крім захисної, практичної знакової та оберегової функцій головний убір виконував ще й естетичну, а також властиву тільки йому функцію завершення, увінчування ансамблю одягу.

Функція завершення, увінчування зародилася в часи формування архаїчного світогляду людини, що складався на основі поняття про тричленну будову світу. Це три «поверхи» світобудови: верхній — світ богів, світ надприродного; середній — світ людей; нижній — світ підземний, потойбічний [1]. За такою схемою архаїчного світогляду до верхнього світу належить голова, розум, особистість, бачення, розуміння [2], і головний убір виступає ніби посередником між людиною і верхнім надприродним світом. Функція завершення, увінчування яскраво виявляє діалектичний зв'язок матеріального і духовного начал у традиційній народній культурі, розкриває розуміння цієї функції в історично сформованому народному світогляді — як духовної категорії найбільш важливого, піднесеного (світ небесний, надприродний, божественний) і тому естетично насиченого. Тобто функція завершення здійснює зовнішній зв'язок окремої частини (головний убір) із цілим (увесь костюм) і внутрішній — із світоглядом, з духовним світом людини.

Зважаючи на роль комплексу всіх функцій в традиційних головних уборах, власне функція, на наш погляд, може виступати основою класифікаційної одиниці головних уборів. Функція — найбільш ємка і чи не єдина історична категорія,

[1] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 462—463; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 226; *Попович М. В.* Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 83, 87.

[2] *Попович М. В.* Мировоззрение древних славян.— С. 83, 87.

пов'язана із соціумом, тобто духовним і економічним життям народу, рухає і підпорядковує розвиток матеріальної культури. Тому від функції залежить і форма, і спосіб носити, і матеріал (ідеться про період, коли побутували традиційні головні убори), і символічне значення всього головного убору та окремих його частин.

Кожна функція — історично змінна, історично рухлива категорія, що залежна від загального розвитку етносу і має

2, 3

стадіальну історичну характеристику. Виникнувши на певному історичному етапі, функція з часом розвивалась, ставала домінуючою. Та коли з'являлись умови для появи нової функції, що вводила в головний убір і нові, відповідні матеріальні форми, стара функція з її матеріальними формами не зникала, а лише поступалась своїм домінуючим значенням.

Збережений речовий матеріал дає можливість спостерігати різні нюанси цього процесу: так, характерним є злиття матеріальних форм під впливом переакцентації функцій, що давало поштовх для цілого ланцюга формотворень, еволюції окремих форм у головному уборі, або й приводило до створення нового головного убору. Однак магістральний напрям процесу лишався незмінно керований функцією і її розвитком. Цим і пояснюється той факт, що з часом головний убір сам по собі перетворився на складний комплекс із нашаруванням різноманітних форм, кожна з яких мала своє функціональне навантаження.

Головні убори, крім того, виявились найменш змінною частиною костюма, і в їх різноманітних формах та способах носити аж до початку XX ст. найбільш повно зберігалися архаїчні риси, давні традиції.

Чимало традиційних форм головних уборів українців XIX — початку XX ст. зберегли елементи культури давньоруської східнослов'янської спільності. Вони відображають особливості етнокультурних процесів як окремих історико-

4, 5

етнографічних зон і всієї української етносоціальної спільності, так і східнослов'янської, і загальнослов'янської спільності загалом.

Традиційні головні убори українців досі не стали окремим предметом дослідження. На сьогодні фрагментарні відомості про традиційні головні убори можна знайти в публікаціях, присвячених дослідженню народного костюма.

Неповні описи українських головних уборів знаходимо в щоденниках і мемуарах мандрівників, які подорожували по Україні у XVII ст. Однією з перших таких праць є «Опис України» (опубліковано в 1650 р.) французького військового інженера і архітектора Гійома Левассера де Боплана, який за родом службових занять у 1630—1648 рр. перебував в Україні. Науковий інтерес становить інформація Г. Л. де Боплана про обряди, пов'язані з головними уборами [3].

У 1654—1655 рр. арабський мандрівник Павло Алеппський, проїжджаючи через Україну, поряд з іншими факта-

[3] *Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Жовтень.— 1981.— № 2.— С. 54—88.

ми зафіксував побутування у заможних дівчат Києва вінків-обручів з дорогих тканин, гаптованих золотою ниткою, оздоблених перлами і коштовним камінням, у селянок — вінків із живих квітів [4].

У кінці XVIII ст. французький мандрівник Й. Кокс [5] описав жіночий головний убір — рантух, з-під якого звисали дві заплетені коси. Вказаний факт дуже важливий з огляду на те, що в кінці XIX ст. волосся у дві коси жінки заплітали

6, 7

тільки в кількох районах України. На побутування такої зачіски у 1888 р. на Бойківщині вказував лише І. Коперніцький [6]. Німецький лікар О. Гун теж писав про дівочі зачіски і головні убори [7].

Навіть такі розрізнені відомості про головні убори українців XVII—XVIII ст., що їх зробили нашим набутком іноземні мандрівники, цінні своєю достовірністю, яскравими описами.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. зростає інтерес до побуту, уснопоетичної народної творчості українців. У фольклорних записах, у літературних творах зустрі-

[4] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидияконом Павлом Алеппским.— Вып. 1. От Алеппо до земли казаков; Вып. 2, От Днестра до Москвы.— М., 1896.— С. 79—80.

[5] *Coxc J.* Voyage en Pologne, Russie, Suedesets.— Geneve, 1786.

[6] *Kopernicki J.* O góralach ruskich w Galicji, Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży odbytej w końcy lata 1888 r.— Kraków, 1889.— S. 11.

[7] *Гун О.* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 г.— М., 1806; Путешествие 1823 г.— Спб., 1837; *Синицкий Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская старина.— 1892.— Т. 36, кн. 2.— С. 226—259.

чаються окремі згадки і про головні убори. Український поет Климентій Зиновіїв, відображаючи у своїх віршах життя і побут деяких верств українського суспільства, згадує про різні професії, в тому числі й шаповалів [8]. Назви головних уборів зустрічаються у віршах невідомих поетів XVIII ст.[9] Цінні відомості про головні убори XVIII ст. дає праця українського історика О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание»...[10],

8, 9

в якій є розділ про український одяг. Відзначено й побутування чоловічих шапок повстяних, смушевих, жіночих головних уборів з грубого полотна, з тонкого. О. Шафонський повідомляє про давні кокошники, обвиті серпанком, подібні до ярославських. Це дуже цікавий факт, оскільки немає відомостей про аналогічні головні убори в Україні. Маємо лише реконструкцію кокошника з Київщини, зроблену на підставі археологічних матеріалів Б. О. Рибаковим [11]. Описує О. Шафонський шапки-кораблики з парчі і оксамиту, які в першій половині XVIII ст. носили всі знатні жінки. Він

[8] *Зиновіїв Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті XVII—XVIII ст.— К., 1971.— 391 с.

[9] *Сластион О.* Сатирические вирши 1786 гг.// Киевская старина.— 1899.— Т. 67, кн. 11.— С. 69.

[10] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, в 1786 г.— Киев, 1851.— Одежда.— С. 31—34. Рукопис праці з малюнками зберігається в Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН України.— Відділ рукописів.— Ф. VIII.— Од. зб. 185 м.— 200 с., 27 іл. (далі: ЦНБ АН України).

[11] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 77.

же подає цікаві відомості про козацькі шапки, зокрема про те, що в 1763 р. гетьман К. Г. Розумовський ввів нову форму одягу для козаків, зокрема невисоку шапку з чорним смушевим околишем. Шапки кожного з полків різнилися кольором наголовка. Це повідомлення має наукову цінність і сьогодні, бо про головні убори українських козаків літературні джерела майже відсутні. Текст праці доповнюють 27 кольорових малюнків, на яких зображено одяг і головні убори різних

10

верств українського населення XVIII ст. Так, на таблиці *1* зображений гетьман у повному строї; на таблиці *3* — український шляхтич в костюмі і головному уборі, на таблицях *12, 13, 21, 22* показано жіночі строї і способи пов'язування намітки; таблиці *18, 20, 24* зображують дівчат у головних уборах; таблиця *14* — заможну міщанку у шапці-кораблику, таблиця *15* — жінку в зимовому вбранні і зимовій шапці. У чорно-білому варіанті ці ж малюнки подані в праці росій-

[12] *Ригельман А. И.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще: 1785—1786 гг.— М., 1847.

[13] *Жолтовський П. М.* Український народний живопис XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 274.

* Про художника збереглись дуже скупі відомості. З них довідуємося, що він походив з родини священика, який жив по-сусідству з помістям Рігельманів у селі Андріївка на Чернігівщині.

[14] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства.— Спб.; Киев; Харьков.—

ського історика О. І. Рігельмана [12]. Український мистецтвознавець П. М. Жолтовський [13] припускав, що ці малюнки виконав художник Т. Калинський на замовлення О. І. Рігельмана у 1778—1782 рр.*

Деякі відомості про головні убори українців XVIII ст. подає Д. М. Бантиш-Каменський [14]. Загалом його дані не відрізняються від описів А. І. Рігельмана. Описи дівочих та жіночих головних уборів співпадають з описами О. Ша-

11

фонського. Д. М. Бантиш-Каменський також використав малюнки Т. Калинського, які отримав від О. О. Рігельмана, сина відомого історика О. І. Рігельмана.

Для дослідника головних уборів першої половини XIX ст. становлять цінність праці збирача-етнографа, службовця при палаті державного майна Київської губернії Д. П. Делафліза **. В альбомі «Медикотопографическое описание...», зокрема в розділі «Одяг і взуття» [15], Д. П. Делафліз одним

1903.— С. 467—468, іл.

** Делафліз Дем'ян Петрович народився у Франції. Рік народження невідомий. Під час Вітчизняної війни 1812 р. потрапив у полон і залишився жити в Україні. Помер у 1861 р.

[15] *Делафлиз Д. П.* Медикотопографическое описание государственных имуществ Киевского округа...— Киев, 1854.— С. 291—298 // ЦНБ АН України.— Відділ рукописів.— Ф. VIII.— Од. зб. 187 (Лаз. 15); *Горленко В. Ф.* Д. П. Де-ла-Флиз как этнограф // Советская этнография.— 1965.— № 1.— С. 107—116 (далі: СЭ).

із перших серед етнографів навів дані про високі чоловічі смушеві шапки, сукняні, з чотирикутним верхом, прикрашені червоними або синіми шнурами, засвідчив побутування наміток і квітчастої, китайчаної, купленої на ярмарках хустки у південних районах Київщини і Житомирщини. Д. П. Делафліз відзначав, що складовою частиною дівочого головного убору були квіти; влітку — живі, взимку — штучні паперові, зелений барвінок, червоні ягоди калини. Він зазначав, що

12, 13, 14

в Радомишльському повіті (тепер Житомирська область) дівчата не носили вінків з квітів, а пов'язували над чолом червону вовняну стрічку. Стосовно теми найбільший інтерес становлять зроблені Д. П. Делафлізом малюнки: ним зафіксовані високі чорні циліндричні шапки з овечого хутра, сукняні чотирикутні шапки, намітки і способи їх пов'язування, дівочі вінки, жіночі хустки та очіпки. Велика кількість малюнків дає уявлення про різноманітність форм і способів носіння головних уборів українцями Київщини першої половини XIX ст.

Матеріали про головні убори українців середини XIX ст. знаходимо в творах і малюнках Т. Г. Шевченка. Прагнення до вивчення культури і побуту українського народу спонукало його у 1843 р. до мандрівки по селах Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, де він робив зарисовки з натури для видання альбому «Живописна Україна» [16].

У XIX ст. художня своєрідність українського народного костюма привертала увагу багатьох українських та російських художників — С. Васильківського, І. Їжакевича, Д. Левицького, О. Орловського, М. Пимоненка, В. Тропініна,

[16] *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: У 10 т.— К., 1961.— Т. 7, кн. 1.— С. XIII, іл. 32, 33, 34, 38, 93.

К. Трутовського, О. Сластіона, І. Соколова, К. Маковського, М. Рачкова, І. Рєпіна та ін.

У середині XIX ст. активізується вивчення матеріальної культури українців. У цей період відбувається процес нагромадження фактологічного матеріалу, виробляються критерії його наукового осмислення. Одяг — як складову частину традиційно-побутової культури українського населення — вивчали члени Російського географічного товариства. Пер-

15, 16, 17

шим грунтовним узагальнюючим дослідженням другої половини XIX ст. стала праця П. П. Чубинского «Малоруссы Юго-Западного края» [17], що відзначається системним підходом до вивчення явищ матеріальної культури. В ній наводяться народні назви багатьох головних уборів, здійснена їх класифікація за матеріалом, формою.

Одним із цінних джерел про одяг та головні убори українців є малюнки львівського архітектора, інженера і художника Юрія Глоговського (1777—1838) *. Він працював архітектором у Галицькій дирекції будівництва,і вико-

[17] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским.— Спб., 1872.— Т. 7.— С. 341—433 (далі: *Чубинский П. П.* Труды...)

* Малюнки Ю. Глоговського зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України. Далі посилання на фонд Ю. Глоговського даються в тексті із зазначенням інвентарного номера.

ристовуючи часті поїздки по Галичині, зробив велику кількість акварелей і рисунків пером (понад 1700). Українській тематиці в цій своєрідній колекції присвячено більше 350 сюжетів. Серед них є акварелі, виконані з натури, копії, які Ю. Глоговський зробив з давніх іконографічних і живописних творів інших художників. Ю. Глоговський по-науковому підходив до збирання і відтворення матеріалу, фіксував форму, крій, колір, способи ношення одягу, в тому числі

і головних уборів, намагався передати різноманітність їх видів, колорит. Акварелі паспортизовані, в них вказано конкретно назву населеного пункту і району, в якому вони виконані.

Найбільше акварелей з натури зроблено у Львові та на території, яка за сучасним адміністративним територіальним поділом відповідає Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областям. Значення акварелей Ю. Гло-

18

говського важко переоцінити. Як живі свідки минулого вони допомагають відтворити не лише побутування одягу, головних уборів у Східній Галичині, а й є своєрідними штрихами до картин народного побуту.

Дані про головні убори селян, міщан, збіднілої шляхти Східної Галичини можна почерпнути із робіт відомого фольклориста та етнографа середини XIX ст. Якова Головацького [18]. У 30—40-х роках XIX ст. він щорічно мандрував по містах і селах Галичини та Буковини, досліджував матеріальну і духовну культуру народу. Цікава така деталь. Маршрути подорожей Ю. Глоговського і Я. Головацького часто співпадають. Матеріали обох дослідників взаємозбагачуються. Я. Головацький подає дані про побутування чолові-

[18] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии.— Спб., 1877.— 85 с.; *Головацький Я.* Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі // Жовтень.— 1976.— № 6.— С. 49—94.

[19] *Вагилевич І.* Бойки. русько-слов'янский люд у Галичині // Жовтень.— 1978.— № 12.— С. 117—130; *Wagilewicz J.* O mieszkańcach wschodniej części gór Karpackich.— Warszawa. 1844.— 177 s.

чої циліндричної шапки «на завісах», «з таляром», жіночих смушевих або соболевих шапок, які одягали поверх хустки в Калуші, Галичі, Бережанах, Бродах. А як саме виглядали ці головні убори, описані Я. Головацьким, можна побачити на рисунках і акварелях Ю. Глоговського.

Деякі відомості про дівочі, жіночі, чоловічі головні убори містяться в працях першої половини XIX ст. українського етнографа І. Вагилевича [19]. Це, зокрема, опис чоловічої ко-

19

нусовидної шапки з Гуцульщини, чітко зафіксованої на малюнку Ю. Глоговського.

Матеріали про головні убори знаходимо в праці В. Шухевича «Гуцульщина» (кінець XIX ст.). Так, у розділі «Гуцульська ноша» [20] подана характеристика жіночих зачісок, відзначено, що дівчата та жінки по-різному зачісували волосся на свята, у будні, у жалобні дні. Описані й деякі чоловічі та жіночі головні убори. Етнографічна характеристика чоловічих головних уборів українців подана у праці Б. Познанського [21]. У ній подаються описи і назви («шапка», «ковпак», «малахай», «йолом», «магерка», «кабардинка»), повідомляється, з якого матеріалу вони виготовлені, вміщена таблиця із графічно зображеними головними уборами.

[20] *Шухевич В.* Гуцульщина: Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів, 1899.— Т. 1.— С. 120—139.

[21] *Познанский Б. С.* Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.— М., 1905.— Т. 3.— С. 178—210.

Про головні убори селян довідуємося з дослідження «Украинский народ в его прошлом и настоящем». В розділі «Одежда»[22] поряд з характеристикою всіх складових частин українського костюма подано і опис дівочих головних уборів — стрічок, вінків, жіночих хусток, наміток, які в той час іще побутували в Карпатах і на Поліссі, чоловічих головних уборів з різних місцевостей України. Крім фотографій вміщено дві таблиці з малюнками головних уборів, виконаних О. Сластіоном і Ю. Павловичем.

Серед інших матеріалів варті уваги публікації другої половини XIX ст. в періодиці: в «Этнографическом сборнике»[23], «Волынских губернских ведомостях»[24], «Черниговских губернских ведомостях»[25]. Деякі відомості про головні убори знаходимо в журналах «Живая старина»[26], «Киевская старина»[27], в сборнике Харьковского историко-филологического общества[28], «Трудах общества исследователей Волыни»[29]. Що стосується головних уборів, то найчастіше їх характеристика зводилась до переліку назв, але й це важливо сьогодні, оскільки доносить до нинішнього дня давню народну термінологію.

[22] Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под редакцией проф. Ф. К. Волкова и др.— Пг., 1916.— С. 543—595.

[23] *Иваница А.* Домашний быт малоросса Полтавской губернии (Хорольский уезд) // Этнографический сборник Российского географического общества.— Спб., 1853.— Вып. 1.— С. 337—371; *Морачевич И.* Село Кобылья Волынской губернии Новоград-Волынского уезда // Этнографический сборник. Российск[ое] географ[ическое] общ[ество].— Спб., 1853.— Вып. 1.— С. 294—312.

[24] *Перлштейн А.* Народный быт Волынского Полесья // Волынские губернские ведомости.— 1855.— № 13, 18, 26; *Шиманский И.* Жизнь Волынского крестьянина после освобождения его от крепостной зависимости // Волынские губернские ведомости.— 1866.— № 7.

[25] *Шишацкий-Ильич А.* Местечко Олешевка Козелецкого уезда Черниговской губернии (в историческом и этнографическом отношении) // Черниговские губернские ведомости.— 1854.— № 25; *Шишацкий-Ильич А.* Святки в местечке Олешевка Козелецкого уезда // Черниговские губернские ведомости.— 1853.— № 13.

[26] *Абрамов И. С.* Черниговские малороссы: Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии. Этнографический очерк // Живая старина.— 1905.— Т. 14, кн. 34.— С. 513—553; *Коробка Н.* Восточная Волынь // Живая старина.— 1895.— Кн. 1.— С. 28—45; *Мошков В. А.* Труба в народных верованиях // Живая старина.— 1910.— Кн. 10.— С. 297—352; *Савченков И.* Старое и новое в народном убранстве и одежде // Живая старина.— 1890.— Кн. 1.— С. 103—114.

[27] *Ржегорж Ф. Р.* Из путевых записок. Из Львова в Коломыю // Киевская старина.— 1896.— Т. 52, кн. 1.— С. 10—31; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст.// Киевская старина.— 1887.— № 10.— С. 336—356; *А. А.* Побережье Подолии // Киевская старина.— 1898.— Кн. 9.— С. 65—74; *Степовой Н.* Малорусская народная одежда: Козелецкий уезд // Киевская старина.— 1893.— Т. 43, кн. 12.— С. 444—540; *Степовой Н.* Малорусская народная одежда: Нежинский уезд // Киевская старина.— 1893.— Т. 41, кн. 5.— С. 272—284; *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина // Киевская старина.— 1902.— Т. 79, кн. 10.— С. 62—91.

[28] *Иванов П. В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Харьковское историко-филологическое общество: Сборник.— Харьков, 1907.— Т. 17.— С. 40, 41, 55, 59, 110, 118, 119, 126, 131, 132, 148, 156.

[29] *Бельский С.* Деревня Ковали Житомирского уезда в мае 1909 г.// Труды общества исследователей Волыни.— Житомир, 1910.— Т. 3.— С. 4—6.

[30] *Haquets B.* Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 1792 und 1793 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen.— Nürnberg, 1794.— S. 17—21.

Цінні з наукової точки зору матеріали знаходимо в працях учених-іноземців. Німецький учений Бальтазар Гаке (кінець XVIII — початок XIX ст.) залишив згадки про покутський дівочий начільний головний убір, чоловічу високу конічну шапку[30].

Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури українського народу польських учених. У 1805 р. польський публіцист та етнограф І. Червінський опублікував опис

20, 21

22, 23

24, 25

весілля у Галичині [31]. Це перша в польській етнографічній літературі праця [32] про українське населення, в якій подано опис весільних звичаїв Галичини. В описі обміну подарунками між батьками молодих вказано, що мати нареченого дарує матері нареченої рантух; що у волосся молодої вплітали зубець часнику, якщо вона виходила заміж в інше село; подано дані про плетіння вінків. В іншій праці І. Червінський [33] відзначає побутування чоловічих головних уборів — солом'яного капелюха і високої конічної шапки. Із жіночих головних уборів він називає очіпок і рантух, зазначає, що в деяких місцевостях між Стриєм і Ломницею поверх рантуха носили високі шапки із чорного або сивого смуху.

Про побутування головних уборів писав польський історик та етнограф Л. Голембйовський [34]. В основних деталях

[31] *Червінський І.* Сватання, весілля і родини у люду руського на Русі Червоній, описане мешканцем цього краю. 1805 р.// Весілля: У 2 кн.— К., 1970. — Кн. 1.— С. 75—78.

[32] *Болтарович З. Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст.— К., 1976.— С. 18.

26, 27

28, 29

його опис головних уборів співпадає з описом І. Червінського. Що ж до повідомлення І. Червінського про те, що шапку одягали поверх рантуха, Л. Голембйовський зауважує, що вказаний головний жіночий убір має татарське походження. Цю думку Л. Голембйовського сьогодні є підстави заперечити: етнографічні джерела засвідчують таке поєднання жіночих головних уборів на Русі ще в домонгольський період. В кінці праці подано 44 малюнки, виконаних відомими на той час у Польщі художниками Я. Норбліним і Ю. Гловським.

Цінну інформацію про головні убори українців знаходимо в працях польського фольклориста і етнографа О. Кольберга. Зокрема, він зафіксував, що жінки на Поліссі (теперішній Ковельський район) носили намітки, декоровані по краях червоним тканим орнаментом, чоловіки — високу овечу шап-

[33] *Lubicz-Czérwiński I.* Okolica zadniestrska między Stryjem i Lomhica. Czyli opis ziemi, dawnych klęsk lub odmian tej okolicy.— Lwów. 1811.— S. 163.

[34] *Gołębiówski Ł.* Lud Polski: jego zwyczaje, zabobony. Warszawa. 1830. 325 s.

30, 31

32, 33

ку, прикрашену червоною стрічкою. О. Кольберг відзначає, що на Покутті (околиці Коломиї) дівчата вплітали у волосся червоні, жовті, зелені нитки. Цінним є повідомлення про те, що жінки коротко втинали волосся і ховали його під кичку, очіпок, перемітку [35]. З праці «Ruś Karpacka» дізнаємося про побутування у Карпатах чоловічої високої шапки, жіночої перемітки, білого рантуха, «тафтикової хустки», про те, які квіти встромляли дівчата у волосся на кожне велике свято [36].

Дані про головні убори українців містить етнографічне дослідження польського письменника першої половини XIX ст. Ю. Крашевського. В праці «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy» [37] він називає основні компоненти жіночого та чоловічого вбрання. Із жіночих головних уборів згадує намітку, відзначає, що вона була обов'язковим компо-

[35] *Kolberg O.* Białoruś-Polesie.— Wrocław; Poznań, 1968; *Kolberg O.* Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1882—1889.— T. 1.

[36] *Kolberg O.* Ubior // Ruś Karpacka.— Warszawa, 1970; Ludowa spółdzielnia wydawnicza. LXXII // Dziela wszystkie.— T. 54.— S. 99—131.

[37] *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Polesia, Wołynia y Litwy.— Paryż, 1840.

34, 35

36, 37

нентом святкового костюма; із чоловічих головних уборів — сукняну шапку, прикрашену кольоровим галуном, зимову шапку із овечого хутра. В іншій роботі — «Wspomnienia Odessy...» [38] Ю. Крашевський проводить аналогії в одязі Волині і Поділля. Зокрема, про головні убори він пише, що на Поділлі, як і на Волині, заміжні жінки поверх кольорового очіпка носили намітку — сіру, жовтувату, а інколи й чорну. Такі факти відсутні в інших етнографічних джерелах, хоча підтверджуються багатьма речовими матеріалами у музейних збірках. Описуючи причорноморську етнографічну зону, Ю. Крашевський подав дані про головні убори чумаків.

Фрагментарні відомості про головні убори містить праця Т. Стецького [39]. Він вказав на побутування зимової смушевої шапки і літнього солом'яного капелюха.

[38] *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku.— Wilno, 1845—1846.— T. 1—3.

[39] *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym.— Lwów, 1864.— T. 1.

38

У книзі польського антрополога та історика І. Коперніцького [40] подається опис одягу, а також головних уборів, обстежених ним у Карпатах в 1888 р. Так, він характеризує дівочі і жіночі зачіски, наводить місцеві назви головних уборів.

Але І. Коперніцький виділив у Карпатах крім відомих етнографічних груп — гуцулів, бойків, лемків — іще й тухольців та долинян. Це ускладнює сприйняття матеріалу в тих випадках, коли він намагається визначити спільні риси у полонинському і лемківському костюмах (які по суті належать до однієї етнографічної групи), а також у тухольському і бойківському. На безпідставність такого поділу вказував іще І. Я. Франко [41].

В останньому десятилітті XIX ст. з'явилися праці польських учителів з описами повітів Галичини, зокрема Б. Сокальського — «Powiat Sokalski...», К. Фалькевича — «Monografia powiatu Gródeckiego», Я. Байгера — «Powiat Trembowelski...», та ін. В одній із кращих із них — описі Б. Сокальського [42]— значне місце відводиться характеристиці головних уборів населення Сокальського повіту. Автор описав види і типи чоловічих головних уборів, оздоблення капелюхів, способи пов'язування жіночих хусток, підкреслив місцеві особливості їх побутування. Я. Байгер [43] показав різницю між головними уборами парубків і жонатих чоловіків, зафіксував побутування зимової чоловічої шапки «на завісах», зробив короткий опис щоденних і святкових головних уборів дівчат і жінок, згадав «давні гарні завої — рантухи».

[40] *Koper'nicki J.* O góralach ruskich w Galicji.— S. 9, 13, 16, 18, 20, 25, 28.

[41] *Franko I.* Kwartalnik historyczny. - Lwów, 1889.— Z. 4.— S. 742—745; *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини.— К., 1978.— С. 58.

[42] *Sokalski B.* Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym i ekonomicznym.— Lwów, 1899.— S. 64—68.

39

Я. Байгер описав головні убори не лише селян, а й міщан Теребовлянського повіту. Зазначив, що в Струсові (Теребовлянський район) чоловіки носили сиву шапку з оксамитовим верхом, підкреслював, що жінки в усіх містечках повіту мали такі самі головні убори, як і селянки з околиць Струсова, але міщанки використовували для них дорожчий матеріал. Зауважив і те, що жінки в містах пов'язують хустку, закриваючи підборіддя.

Розглядаючи матеріальну культуру і, зокрема, одяг населення Городоцького повіту, К. Фалькевич [44] засвідчив, що

[43] *Bayger A.* Powiat Trembowelski: Szkic geograficzno historyczny i etnograficzny.— Lwów, 1899.— S. 47—55.

[44] *Falkiewicz K.* Monografia powiatu Gródeckiego.— Gródek, 1896.— S. 69, 75, 85, 93, 95, 113.

селяни повіту носили «баранячі шапки», солом'яні капелюхи, а заможні у свята одягали на голову фетровий капелюх. Говорячи про жіночі головні убори — бавницю, вишиті полотняні хустки, про зачіски дівчат,— автор вказав на те, що дівчата прикріплюють до волосся два пучки квітів. Описуючи весілля, згадав вінки із барвінку.

Із праці З. Глогера «Encyklopedja...» [45] дізнаємося про тканини, що побутували в Європі, про назви шапок: «облавуха», «ковпак», «капуза», а також жіночий головний убір — «серпанок».

Праця К. Мошинського «Kultura Ludowa słovian» [46] цінна в плані порівнянь і аналогій головних уборів українців з головними уборами інших слов'янських народів.

Серед літературних джерел про головні убори українців варто згадати працю польського вченого Я. Фальковського [47], який, досліджуючи матеріальну культуру гуцулів, описав чоловічі зачіски, подав відомості про чоловічий зимовий головний убір — «капузу».

Велике значення праць, присвячених вивченню побуту давніх слов'ян, добре відомого серед наукової громадськості чеського етнографа Л. Нідерле [48].

Фрагментарні дані про головні убори українців кінця XIX — початку XX ст. навела чеський етнограф Г. Кралікова [49]. Вона описала одяг українського населення, яке до 70-х років XX ст. проживало у верхів'ї ріки Цірохи (Гуменська округа, (Словаччина). Жителі цієї території тепер переселені в інші місця у зв'язку з будівництвом промислового об'єкта.

Чеські і словацькі етнографи дбайливо зібрали польові та речові матеріали традиційно-побутової культури українського населення затоплених сіл і видали в 1985 р. книгу «Horna Cirocha».

[45] *Gloger Z.* Encyklopedja staropolska ilustrowana. - Warszawa, 1900—1903. — T. 1—4.

[46] *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian.— Cz. 1. Kultura materialna. - Kraków, 1929.— S. 407—410.

[47] *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.— Lwów, 1937.— S. 86, 88, 117, 138, 139, 43, 46, 50.

[48] *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян.— Прага, 1924.— 285 с.; *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956. 449 с.

[49] *Králiková G.* L'udový odev // Horná Cirocha: Vlastivedná monografia zátopovej oblasti. - Košica, 1985.— S. 331—350.

[50] *Тазихина Л. В.* Север Европейской части РСФСР // Крестьянская одежда населения Европейской России. XIX — начало XX в.— М., 1971.— С. 32 93.

[51] *Суслова И. В.* Головные украшения китаянок и их символика // Сборник музея антропологии и этнографии XXXII. Одежда народов зарубежной Азии.— Л., 1977. - С. 230—247.

[52] *Молотова Л. Н.* К вопросу о функциях девичьих головных уборов в севернорусском свадебном обряде XVIII—XIX вв.: По коллекциям Государственного музея этнографии народов СССР // СЭ.— 1979.— № 1.— С. 116 121.

[53] *Гаджиева С. Ш.* Одежда народов Дагестана. XIX - начало XX в.— М., 1981.— С. 47 -49, 91 106.

[54] *Сухарева О. А.* История среднеазиатского костюма: Самарканд (2-я половина XIX — начало XX в.).— М., 1982.— С. 72 -97.

[55] *Шангина И. И.* Обрядовая одежда восточнославянских народов в собрании Государственного музея этнографии народов СССР // *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX начала XX в.— М., 1984.— С. 156 —213.

[56] *Зеленчук В. С.* Молдавский национальный костюм.— Кишинев, 1985. - 143 с.

[57] *Молчанова Л. А.* Галаўные уборы // Беларускае народнае адзенне. - Мінск, 1975. С. 29 38, 54 —58.

40

Вивчення матеріальної культури українського народу продовжується і в наступний період. Теоретичні проблеми різних сфер матеріальної та духовної культури знайшли відображення в працях А. В. Арциховського, В. В. Василенка, К. Г. Гуслистого, М. Г. Рабіновича, Б. О. Рибакова, В. В. Сєдова, М. В. Поповича, С. О. Токарєва, П. П. Толочка, Е. В. Чистова.

Помітним є внесок у всебічне вивчення народного одягу і головних уборів російських дослідників, зокрема Л. В. Тазихіної [50], І. В. Суслової [51], Л. М. Молотової [52], С. Ш. Гаджієвої [53], О. А. Сухарєвої [54], І. І. Шангіної [55], а також вченого Молдови В. С. Зеленчука [56], Л. А. Молчанової з Білорусії [57].

Дослідження головних уборів українців у більшій чи меншій мірі проводилось вченими етнографами і мистецтво-

41

знавцями — Д. К. Зеленіним [58], Г. С. Масловою [59], Я. П. Прилипком [60], К. І. Матейко [61], К. К. Стамеровим [62], Т. О. Ніколаєвою [63], Н. М. Калашниковою [64], В. І. Наулком [65], Ю. Г. Гошком [66], Р. В. Чугай [67].

Дослідження Д. К. Зеленіна «Женские головные уборы восточных (русских) славян» становить одну з перших узагальнюючих праць, присвячених головним уборам. В ній здійснено порівняльний аналіз головних уборів українців та білорусів, систематизацію головних уборів східних слов'ян. Однак, на думку Я. Прилипка [68], яку підтримує і автор даної роботи, Д. К. Зеленін обрав не найкращий принцип класифікації головних уборів. Так, систематизуючи головні убори, виділив чотири групи — рушникові головні

[58] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян // Slavia.— Прага, 1926.— № 3.— С. 303.

[59] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.// Восточнославянский этнографический сборник.— М., 1956.— С. 543 — 767; *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в.— М., 1984.

[60] *Прилипко Я.* Класифікація народних головних уборів // Народна творчість та етнографія.— 1970. — № 5. — С. 27—37 (далі: НТЕ).

[61] *Матейко К. І.* Головні убори українських селян до початку XX ст.// НТЕ.— 1973.— № 3.— С. 47—54; *Матейко К. І.* Український народний одяг.— К., 1977.— С. 123—133; *Матейко К. І.* Одяг // Бойківщина.— К., 1983.— С. 142—149; *Матейко К. І., Полянська О. В.* Одяг // Гуцульщина.— К., 1987.— С. 189—203.

[62] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів: У 2 ч.— К., 1978.— Ч. 1.— С. 123—132.

[63] *Ніколаєва Т. О.* Традиційний селянський одяг Київщини // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність.— К., 1986.— С. 83—128; *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье.— К., 1988.— 246 с.

42

убори, очіпки, шапки, вінки [69]. Як бачимо, дослідник не обрав єдиного критерію систематизації, опираючись в одному випадку на матеріал, в іншому — на форму, знехтував функціями. Виходячи з досягнень сучасної науки, помилка в принципі систематизації не дала можливості досліднику якомога повніше простежити еволюцію головних уборів, зокрема вінкоподібних.

Важливим доробком в українській етнографічній науці є праця К. І. Матейко «Український народний одяг» [70]. К. І. Матейко систематизує головні убори за статево-віковими ознаками, класифікує їх за матеріалом і способом виготовлення, за призначенням. Багато уваги приділено дівочим зачіскам, жіночим головним уборам, подана характе-

[64] *Калашникова Н. М.* Одежда украинцев XVI XVIII вв.// Древняя одежда народов Восточной Европы.— М., 1986.— С. 112—132.

[65] *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине.— К., 1975.— С. 223—265.

[66] *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV -XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут.— К., 1976.— С. 153—160.

[67] *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини.— К., 1979.— С. 42—60.

[68] *Прилипко Я.* Класифікація народних головних уборів.— С. 28—29.

[69] *Zelenin D.* Russische (Ostslawische) Volkskunde.— Berlin und Leipzig, 1927.— S. 227.

[70] *Матейко К. І.* Український народний одяг. К., 1977.— 222 с.

ристика чоловічих головних уборів, відзначена їх регіональна специфіка. Однак у праці К. І. Матейко головні убори розглянуті нерівномірно і в плані територіального розповсюдження, і в плані висвітлення різновидів і форм. Зокрема, в книзі не розглядались обрядові головні убори, не йшлося і про їх побутування, хоча це не було темою її дослідження.

Відомості про головні убори українців містять і етнографічні малюнки О. Кульчицької, виконані упродовж 1928—1946 рр. У вміщених в альбомі «Народний одяг західних областей УРСР» [71] таблицях знаходимо зображення хусток, наміток, дівочих зачісок, вінків. Малюнки О. Кульчицької зроблені з високим професіоналізмом, глибоким знанням побуту населення західних областей України.

Матеріали про головні убори подаються в альбомі «Українське народне мистецтво. Вбрання» [72].

У журналі «Народна творчість та етнографія» вміщувались публікації, присвячені головним уборам, статті про народний костюм окремих етнографічних регіонів України, що теж містять короткі характеристики або згадки про головні убори [73]. В окремих публікаціях подаються назви головних уборів [74].

Наукову цінність з точки зору аналогій і порівнянь головних уборів українців з головними уборами західних і пів-

[71] *Кульчицька О. Л.* Народний одяг Західних областей УРСР: Альбом. - К., 1959. - 16 с., 74 табл.

[72] *Гургула І.* Колос. Вбрання // Українське народне мистецтво.— К., 1961.— С. 324—329.

[73] *Командров О. Ф.* Народний костюм Рахівщини // НТЕ.— 1959. — № 3.— С. 82—83; *Здоровега Н.* Плетіння чи брання // НТЕ.— 1968. - № 2.— С. 68—69; *Ісаєвич Я. Д.* Культура й побут міського населення Галичини XVII—XVIII ст.// НТЕ.— 1963.— № 4. С. 91 -94: *Костишина М. В.* Особливості традиційного жіночого одягу Буковинського Поділля // НТЕ.— 1976.— № 6. - С. 59—67; *Полянська О. В.* Особливості одягу населення Закарпаття // НТЕ. — 1976.— № 3.— С. 23—29; *Стельмащук Г. Г.* Поліські жіночі головні убори кінця XIX — початку XX ст.// НТЕ.— 1982.— № 4.— С. 53—56.

[74] *Зозуляк К. Г.* Бойківські назви одягу // Вісник Львівського Університету. Серія філологічна. - 1965. - Вип. 3.— С. 85—89; *Батюк Л. І.* Назви одягу в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» // Питання історії української мови.— К., 1970.— С. 19—26; *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах: за матеріалами XVIII ст.// НТЕ.— 1972.— № 4. - С. 53—59; *Лисиченко Л. А.* Архаїчні назви одягу в східнослов'янських говірках // Українська республіканська діалектична нарада, 12-а. К., 1965. - Праці.— К., 1971.— С. 336 -342; *Лизанець П. М.* Українсько-угорські культурно-побутові взаємини: на матеріалах назв народного одягу Закарпаття // Культура і побут населення Українських Карпат.— Ужгород, 1973.— С. 208—216; *Кузема В. Г.* Назви одягу в говірці верхів'я ріки Орелі // Українська народна лексика.— Дніпропетровськ, 1973. - С. 29 -34; *Бабій Ф. Й.* Назви одягу та взуття говірок Ровенщини з погляду походження // Лексика української мови. - Ужгород, 1982.— С. 72—74; *Жуковская И. В.* Одежда из коллекции С. М. Дудина по южным украинцам // Сборник музея антропологии и этнографии. Т. 38. Памятники культуры народов Европы и Европейской части СССР.— Л., 1982.— С. 104 -110; *Юналаєва Р. А.* Про тюркізми — назви одягу у східнослов'янських мовах // Мовознавство. - 1982. — № 4.— С. 50—56.

43

денних слов'ян становлять праці сучасних зарубіжних авторів — В. Носалової [75], В. Фролєца [76], М. Велєвої [77], М. Барткевич [78], А.-Б. Мрозовської [79].

Крім літературних джерел автором даного дослідження використано архівні та музейні колекції, польові експедиційні матеріали, зокрема, матеріали архіву Всесоюзного географічного товариства; Центрального державного історичного архіву України (Київ), рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України, рукописного відділу Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України, зокрема, колекцію малюнків Ю. Павловича, виконаних у 1912—1913 рр. в Києві, Умані, Каневі, Білій Церкві, Одесі, а згодом в Запорізькій, у Київській, Житомирській, Полтавській, Харківській, Дніпропетровській областях, у Херсоні, Миколаєві, Полтаві, Пирятині, Сосниці. Малюнки Ю. Павловича цінні не лише для дослідників українського

[75] *Nosál'ova V.* Slovenský ludový odev.— Bratislava. 1983.— S. 219.

[76] Svatebni obřad. Současný stav a proměný. Red. Frołec.— Brno, 1983.— 318 s.

[77] *Велева М.* Български народни носии.— София, 1965.

[78] Bartkiewicz M. Polski ubiór do 1864 roku.— Wrocław, 1979.— 126 s... 444 l. ił.

[79] *Mrozowska A.-B.* Nazwy ubiorów wschodniego pochodzenia w języku polskim // Kwartalnik historii kultury materialnej.— Warszawa, 1986. S. 505—515.

одягу, а й для тих, хто вивчає інші аспекти традиційно-побутової культури українського народу. Вказана колекція налічує понад 7 тис. малюнків, переважна більшість яких іще не опублікована.

Велику наукову цінність становлять матеріали фототек Львівського музею українського мистецтва, Полтавського краєзнавчого музею, Державного музею етнографії, приватної колекції художника і збирача українського мистецтва

44

І. М. Гончара (Київ). Колекція І. М. Гончара складається з 16 папок, у кожній папці підшито сто аркушів, на кожному з яких закомпоновано три — п'ять фотографій, зібраних у різних містах і селах України. Фотографії систематизовані за територіальним принципом.

Опрацьовані також матеріали фототеки Інституту народознавства АН України. Це фотографії кінця XIX — початку XX ст. селянських типів західних областей України, виданий у 1887 р. альбом народного одягу, впорядкований В. Федоровичем, членом комітету етнографічної виставки, яка відбулася в Тернополі.

В альбомі вміщено 50 фотографій одягу етнографічних груп повітів Східної Галичини (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області).

Крім архівних матеріалів вивчені музейні колекції головних уборів Державного музею етнографії (Ленінград), зібра-

ні дореволюційними вченими-етнографами І. С. Абрамовичем, І. О. Зарицьким, Ф. К. Вовком, Н. М. Могилянським, О. К. Сержпутовським; Державного історичного музею України (Київ); Державного музею українського народного декоративного мистецтва України (Київ); Державного музею народної архітектури і побуту України (Київ); Інституту народознавства АН України. У цих музеях зберігаються експонати з усієї території України.

45

Обстежено також колекції обласних, районних і сільських музеїв. Цікаві матеріали до теми є у Закарпатському музеї народної архітектури і побуту (Ужгород), Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини, Львівському національному музеї, Волинському краєзнавчому музеї, Острозькому краєзнавчому музеї, Харківському історичному музеї, Чернігівському історичному музеї, Чернівецькому краєзнавчому музеї. У фондах більшості музеїв України головних уборів небагато і представлені вони нерівномірно. Так, у Донецькому краєзнавчому музеї зберігається лише два жіночих очіпки, але тут краще репрезентовані головні убори греків. У Полтавському краєзнавчому музеї є збірка хусток, у Харківському історичному музеї — очіпків, у Дніпропетровському історичному музеї — колекція золототканих очіпків XVII—XVIII ст. У деяких районних, обласних і сільських обстежених музеях, зокрема Вінницькому

обласному краєзнавчому музеї, Уманському краєзнавчому музеї, Музеї історії Богуславщини, художньому відділі Хмельницького краєзнавчого музею (село Меджибіж), у Святилівському музеї історії села (село Святилівка Глобинського району Полтавської області), в Солоницькому колгоспному музеї (Козельщинський район Полтавської області), колекції головних уборів дуже незначні. Але навіть одиничні зразки становлять наукову цінність.

46

Крім речових музейних експонатів головних уборів у фондах різних музеїв вивчались археологічні матеріали, а також твори образотворчого мистецтва: ікони, картини художників, неопубліковані малюнки, які становлять важливе джерело вивчення традиційних головних уборів різних верств українців XVII—XIX ст.

Автором використано також матеріали власних польових обстежень 1976—1986 рр., які відповідно документовані і зберігаються у рукописних фондах Інституту народознавства АН України.

Проведений аналіз джерел переконує, що деякі питання, пов'язані з головними уборами, ставали об'єктом дослідження багатьох учених-етнографів. Зокрема, розглядались матеріал, форма, способи ношення народних головних уборів, фіксувалась їх народна термінологія.

Однак етнографічні праці, присвячені вивченню народного костюма, окремі розрізнені публікації не розкривають повною мірою специфіки українських традиційних головних уборів. Питання комплексного вивчення головних уборів як складової частини матеріальної і духовної культури не ставилися зовсім, не досліджувався такий важливий аспект, як роль головних уборів в обрядах, не робилися спроби визначити місце головного убору в архаїчному світогляді

47

людини, пов'язати традиційні головні убори з певними віковими етапами в її житті, дослідити роль функцій у традиційних головних уборах.

Мета і завдання даного дослідження:

— на основі науково-критичного опрацювання попереднього доробку та за матеріалами власних польових спостережень дати якомога повнішу етнографічну характеристику всіх видів і форм традиційних головних уборів українців від найдавніших часів до початку XX ст.;

— виявити особливості головного убору як складової частини духовної і матеріальної культури, його місце в архаїчному світогляді людини;

— простежити стадіальність функцій (практичної, знакової, оберегової, естетичної, увінчування) і їх вплив на формотворення головних уборів;

— визначити спільні риси і специфічні регіональні відмінності чоловічих і жіночих традиційних зачісок XIX — початку XX ст.;
— реконструювати (на основі польових досліджень) втрачені форми національних головних уборів;
— висвітлити функціонування традиційних головних уборів у побуті та обрядах;
— розкрити роль атрибутів-символів, особливо у святкових і обрядових головних уборах;
— проаналізувати значення функцій у процесі формування особливостей оздоблення національних головних уборів українців XIX — початку XX ст.

Основний наголос у праці зроблено на традиційних головних уборах українців XIX — початку XX ст. Саме за того часу було зафіксовано найбільше фактологічного матеріалу внаслідок широкого зацікавлення учених-етнографів народним костюмом як предметом наукового вивчення.

При написанні праці автор керувалася порівняно-історичним методом дослідження, дотримуючись принципу історизму.

Прийнявши за основу класифікації функцію в її історичному розвитку, маємо змогу реконструювати стадіальні процеси побутування і формотворення головних уборів українців від найдавніших часів.

I. З історії розвитку головних уборів

Найдавніші головні убори. Роль функцій у їх формуванні

Наші знання про початкові етапи розвитку людства значно збагачують і поглиблюють археологічні дослідження. В результаті археологічних розкопок накопичено велику кількість найрізноманітніших речових матеріалів, вивчення яких дає можливість уявити складні етнічні процеси не лише в їх загальних рисах, а й висвітлити з великою мірою достовірності вузькоспеціальні аспекти. Саме речовий матеріал дозволяє сягнути доісторичних етапів розвитку людства, виявити генетичні корені окремих явищ матеріальної культури. Ці корені можна відшукати серед археологічних знахідок раннього палеоліту [1].

Хоч археологічних знахідок даного періоду не так уже й багато, все ж можемо з впевненістю говорити, що в розкопках археологів найчастіше знаходять частини головних уборів, шматки тканин або шкіри. Ці матеріали дають підставу твердити, що в епоху палеоліту людина починає зшивати шкіри, очевидно, виготовляти з шкіри і хутра примітивні головні убори. Про те, що люди пізнього палеоліту обробляли шкіру, свідчать численні знахідки різців для її розкроювання [2], кістяних голок з просвердленими вушками, знайденими у Мезинській стоянці на Десні [3]. Після реконструкційних робіт, проведених в останні роки, можна говорити конкретно про форми, оздоблення головних уборів доби палеоліту. Вони мали форму каптура, тісно прилягали до голови, закриваючи потилицю. Тобто головний убір був викликаний до життя практичною необхідністю — захисту від холоду і ушкоджень. Отже, можна говорити про захисну функцію головного убору.

Найдавніші відомі нам головні убори палеолітичних часів були прикрашені просвердленими зубами песця, як, наприклад, головний убір хлопчика п'яти-шести років із поховання в Костенках 15 (Городцовське поселення). Він оздоблений зубами песця, щільно укладеними рядами по всій шапці [4]. Поховальний інвентар, оздоблення одягу і головного убору свідчать про те, що на «той світ» дитину спорядили досить пишно. Шапка чоловіка з поселення Сунгір теж прикрашена зубами песця [5]. В парному похованні хлопчика і дівчинки з поселення Сунгір на голові у дівчинки був капюшон чи каптур і начільна пов'язка, розшиті просвердленими зубами песця, шапка хлопчика розшита багатше. Начільна пов'язка і оздоблення (що відіграє тут роль так званого знакування начільної частини головного убору) є характерною ознакою відомих нам головних уборів населення доби палеоліту. (У Давньому Єгипті начільна пов'язка-обруч символізувала сонячний диск.)

[1] Археология СССР: В 20 т. Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 229.

[2] Палеолит СССР.— С. 199.

[3] Історія Української РСР: У 8 т.— Т. 1, кн. 1.— К., 1977.— С. 37; Палеолит СССР.— С. 200.

[4] Палеолит СССР.— С. 232.

[5] Там же.— С. 233, 234.

У наступні історичні періоди розвитку людства начільна пов'язка побутуватиме у багатьох племен і народів. Цікаво, що в австралійських аборигенів, які за ступенем розвитку знаходяться ще в кам'яному віці [6], згаданий елемент головного убору побутує дотепер. Постає питання: з якою метою населення так багато, як на ті часи, прикрашало головні убори, в оздобленні яких застосовані такі складні технологічні прийоми, як свердління і шиття? Первісне населення не робило невиправданих дій, не продиктованих життєвою необхідністю або уявленнями про світ і віруваннями. Усе це може свідчити тільки про те, що головний убір служив не лише для захисту. Він ніс на собі знак (у вигляді зубів песця), тобто виконував знакову функцію. Розшифрування знакової функції — питання складне, і зараз важко сказати, що саме означали нашиті зуби песця. Можливо, ними відзначений особливо умілий мисливець, а, може, представник родоплемінної верхівки мисливського племені, як у згаданих австралійських аборигенів. Не виключено, що в даному випадку зуби звірка служили оберегом, а песець був родовим тотемом.

В усякому разі, наявний матеріал дає підстави для висновків про те, що найдавнішою другою функцією головного убору була знакова. Крім того, можна говорити про первісний, зародковий стан знакової функції, пов'язаний із тими початковими етапами інтелектуального і духовного розвитку людини, коли вона тільки-но починала виділяти себе серед живого, тваринного світу і визначила своє ставлення до нього. Як свідчать форми головних уборів із парного Сунгірського поховання, чоловічий і жіночий головний убір ще не розрізнялися. У цей період знакова функція головного убору зафіксувала момент усвідомлення людиною свого вирізнення в навколишньому середовищі, як і невід'ємності та залежності від нього.

На підставі знахідок з неолітичних могильників (VI—III тис. до н. е.) можемо припустити, що в людей тієї епохи головні убори ще не мали розвинених форм, але вони виконані в іншому матеріалі і з іншим оздобленням, ніж у попередню епоху. Залишки головного убору з шкіряної або хутряної шапки з нитяною бахромою виявлено в одному з поховань на Донеччині [7]. Неолітичне населення дніпро-донецької культури прикрашало шкіряні головні убори нашитими блискучими пластинами, вирізаними із іклів вепра, різних за формою, покритих орнаментом у вигляді нарізок, ліній чи ямок [8]. До цього часу на території України не знайдено залишків головних уборів середньоенеолітичного періоду, зокрема трипільської культури. Ця культура поки найширше представлена самобутньою розписною керамікою, що відзначається високою мистецькою майстерністю [9]. Головні убори цього періоду представлені трьома екземплярами, знайденими на території Молдавії [10].

[6] *Арне Фальк-Рённе.* Путешествие в каменный век.— М., 1985.— С. 160—161.

[7] Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— С. 90.

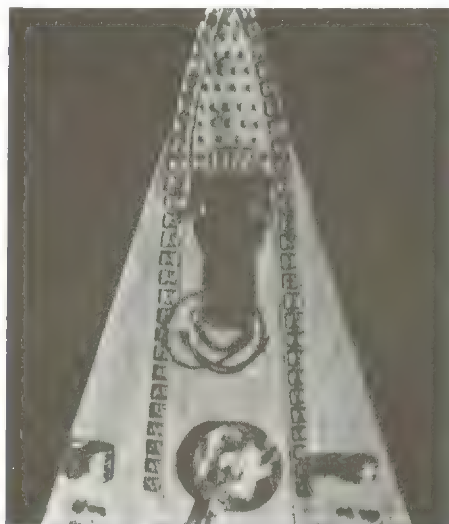
[8] Історія Української РСР: У 8 т.— Т. 1, кн. 1.— С. 67.

[9] Археология СССР: В 20 т.: Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 250—251, 286, 294, 299, 302, 303, 308.

[10] *Погожаева А. П.* Антропоморфная пластика триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 120—121.

Зовсім скупі відомості маємо про одяг населення доби бронзи (III—II тис. до н. е.). Поблизу села Черевківське на Донеччині у катакомбному похованні, що датується ранньою порою доби бронзи, виявлено залишки хутра і шкіри, з яких виготовляли одяг і головні убори. Ці знахідки свідчать про те, що племена катакомбної культури доби ранньої бронзи мали певний досвід обробки шкіри і хутра [11].

48

Маємо повніше уявлення про головні убори початку доби заліза. У цей період територію від Дону до Дунаю на заході, від Чорного та Азовського морів на півдні, до сучасної Білорусії заселяли скіфи. Скіфська археологічна культура відома у Північному Причорномор'ї з VII ст. до н. е.[12]

Археологічні пам'ятки засвідчують і високий рівень розвитку цієї культури, і соціальну та майнову нерівність. Надзвичайним багатством виділяються поховання представників вищих верств родоплемінної аристократії — скіфських царів та знаті, розкопані у степовій частині Подніпров'я. Це такі кургани, як Солоха, Чортомлик, Олександрополь. На Керченському півострові знаходиться один з найбагатших скіфських царських курганів — Куль-Оба. За останні роки стали відомими поховання знатних скіфів у курганах Мелітопольському, Гайманова Могила поблизу села Балок під Запоріжжям і Товста Могила біля Орджонікідзе.

Багатий поховальний інвентар, пов'язаний із вірою скіфів у потойбічне життя, дав змогу реконструювати поховальний скіфський костюм. Зроблено вже кілька реконструкцій головних уборів, які знаходяться в Ермітажі та Музеї історичних коштовностей України у Києві. Досить

[11] Історія Української РСР: У 8 т.— Т. 1. кн. 1.— С. 102.

[12] *Куклина И. В.* Этнография Скифии по античным источникам.— Л., 1985. С. 47.

49, 50

чітке уявлення про зачіски і головні убори скіфів дають срібні, золоті речі із зображеними на них ритуальними сценами. На срібній вазі з кургану Чортомлик (розкопаний у 1862 р. І. Є. Забєліним, датується IV ст. до н. е.) бачимо скіфів із довгим, зачесаним назад волоссям, що спадає на плечі або стрижене «в скобу». Зачіска «в скобу» буде простежуватись пізніше у слов'ян, побутуватиме в часи формування і розквіту Київської Русі, в часи становлення української нації. Більшість чоловіків стриглись на Україні «в скобу» аж до початку XX ст. Начільною пов'язкою волосся пов'язували тільки кінні скіфські воїни і царські особи.

Головні убори у скіфів диференціювались на чоловічі і жіночі. Матеріали курганів Куль-Оба (розкопаний у 1830 р. Полем дю Брюксом), Товстої Могили (розкопаної у 1971 р. Борисом Мозолевським, датується IV ст. до н. е.) показують, що чоловіки носили гостроверхі головні убори, названі у Геродота «кирбасіями» [13]. Вони мають вигляд капюшона — башлика (подібний пришивали до верхнього одягу на Україні ще на початку XX ст.). Кирбасії виготовляли з твердого сукна або шкіри. Багаті скіфи прикрашали головний

[13] *Геродот.* История.— Л., 1972. С. 64.

убір золотими пластинками і стрічками з рельєфними зображеннями рослинних мотивів або ритуальних сцен [14].

Різноманітніші головні убори заможних скіфських жінок. В кургані Куль-Оба на черепі жіночого поховання виявлено золоту діадему, оздоблену різнокольоровими розетками і зображеннями жіночих фігур та риб, золоті стрічки з круглим медальйоном із зображенням голови богині Афіни в шоломі. Медальйон був прикрашений кількома рядами амфороподібних підвісок та розеток на плетених золотих ланцюжках [15].

Реставрований жіночий головний убір із кургану Чортомлик (IV ст. до н. е.) складається із високого конусоподібного ковпака з прикріпленою накидкою. В похованні біля черепа жінки і вздовж скелета лежали 57 чотирикутних пластин. Рядок пластин лежав на 25 см вище черепа, обрамляв його трикутником і спускався на плечі, закриваючи руки. Очевидно, пластинки становили кайму якогось покривала, тому що із зворотного боку на них ще були помітні залишки дуже тонкої тканини [16]. Згаданий головний убір реконструйований і знаходиться в Ермітажі.

Принагідно нагадаємо цікавий матеріал, що його наводить Г. С. Маслова [17]. Вона описує жіночі кокошники з вертикальною лопаттю над лобом із загостренням доверху, відомі у колишніх Володимирській, Нижньогородській, Ярославській, Костромській, Казанській, Вятській, Пермській, Уфімській, Пензенській і Симбірській губерніях та в деяких містах на південь від Москви, наприклад, у калузьких міщанок XVIII ст. Г. С. Маслова відзначає, що цей головний убір був поширений на території Володимиро-Суздальської Русі, в місцевостях, наближених до Москви, а також у Поволжі і Приураллі. Подібні високі конусоподібні головні убори побутували в середньовіччі в Західній Європі у франко-бургундському жіночому костюмі [18]. У давнину такий конусовидний головний убір був ознакою високого сану, виступав і символом влади — його носили і жреці, і фараони.

Інакше виглядає головний убір скіфської цариці, реконструйований на підставі матеріалів Товстої Могили [19]. Він має форму циліндричної шапки з плоским верхом, обшитої спереду шістьма рядами золотих пластин. З тильного боку шапки звисала тонка тканина, яку обрамляли золоті чотирикутні пластини. (Знаходиться у Музеї історичних коштовностей України.) В окремих випадках циліндричний головний убір прикрашали начільною пов'язкою, можливо, золотою, і підвісними прикрасами.

Відрізняється від попередніх головний убір з кургану, розкопаного А. Бидловським поблизу села Новосілка Вінницької області. Він має форму невисокого гостроверхого ковпака, в нижній частині якого спереду прикріплена начільна пластинка. Вся поверхня шапки оздоблена круглими золотими пластинками. З обох боків до шапки або

[14] *Степанов П. К.* История русской одежды.— Пг., [б. г.] — С. 8.

[15] *Мозолевський Б. М.* Скіфський степ.— К., 1983.— С. 51.

[16] *Степанов П. К.* История русской одежды.— С. 24.

[17] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.— С. 678.

[18] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів.— Ч. 1.— С. 115.

[19] Історія Української РСР: У 8 т.— Т. 1, кн. 1.— С. 144.

начільної пов'язки прикріплювали підвіски. (Реконструкція цього головного убору знаходиться в Музеї історичних коштовностей України.) У деяких головних уборах акцентували начільну частину, оздоблюючи її у вигляді кокошника, викладеного із золотих пластин, на яких зображена сидяча жінка із дзеркалом в руці. Підковоподібний головний убір, зображений на пластинці, знайдений у селі Вовківці Роменського району Сумської області, має подібність із пізніми східнослов'янськими кокошниками.

Знатні жінки скіфів дуже вибагливо прикрашали головні убори. Найчастіше їх оздоблювали золотими пластинками, а звисаючу ззаду тканину декорували по краях. Іншим видом оздоб були високі трикутні золоті пластини, які прикрашали лише начільну частину головного убору.

Іншу різновидність начільної прикраси головного убору становлять знайдені на черепах золоті обручики, декоровані орнаментом. До цієї групи прикрас можуть бути віднесені і діадеми з підвісками. До обручиків кріпили скроневі кільця або розетки з підвісками, які закривали вуха. Пояснюється це тим, що деякі вушні прикраси були настільки важкими, що не могли триматись у вухах.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що скіфи, як і населення палеоліту, надавали великого значення прикрашанню начільної частини головного убору. Принцип розміщення прикрас на головних уборах скіфів у багатьох випадках аналогічний знакуванню головних уборів населення палеоліту, з тією лише різницею, що для прикрас застосовували різний матеріал: зуби песця в населення палеоліту, золоті пластинки — у скіфів. Повторюються і форми головних уборів: шапка-каптур — у палеоліті, шапка у вигляді капюшона — у скіфів. Знакова функція в головних уборах скіфів набуває ще більшої ваги, розширюється. Вона розмежовує головні убори на чоловічі та жіночі, вказує на соціальні моменти в головних уборах.

Отже, закономірним є висновок, що в головних уборах розглянутого періоду нагромаджувався багатовіковий народний досвід їх оздоблення, пов'язаний з певними ідеологічними уявленнями, віруваннями, ритуалами.

Археологічні культури Східної Європи І тис. н. е. сучасні вчені-історики пов'язують із слов'янськими племенами. В І тис. н. е. завершується процес слов'янського етногенезу. Перші певні відомості про слов'ян як особливу етнічну спільність відносяться до І ст. н. е., зокрема в «Природній історії» римського історика Плінія Старшого [20]. Як відзначає академік Б. О. Рибаков, «слов'янський світ у першій половині І тисячоліття н. е. простягався від Балтійського моря (по Гензелю — від побережжя між Одером і Віслою) до Лівобережжя Дніпра» [21].

Археологічних даних про головні убори І тис. н. е. мало. Російський історик Б. О. Рибаков реконструював головний

[20] *Королюк В. Д., Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н.* Древняя славянская этническая общность // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 10.

[21] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XVIII вв.— С. 26.

убір другої половини I тис. н. е. на основі матеріалів, знайдених у 1909 р. в селі Мартинівка в басейні ріки Рось. Складовими частинами цього головного убору були срібні налобні обручики і орнаментовані пластини у вигляді форми вуха — навушники [22]. Головний убір виявився подібним до добре відомих кокошників, які носили ще в XIX ст. в Україні. При дослідженні курганів у Броварці на річці Сула знайдені матеріали дозволили ученим реконструювати ще один головний жіночий убір — у вигляді обручика із срібла з підвісками, що звисали колись над чолом. З боків обручика прикріплені спіралі з кілець. З одного боку обруча крім спіралі була прикріплена довга дротяна привіска, а на ній 11 дзвіночків [23]. Оскільки поховальний обряд супроводжувався у праслов'ян трупоспаленням, всі речі, в тому числі і головні убори, згорали разом з померлим у поховальних вогнищах, і тому з періоду слов'янських племінних об'єднань такі пам'ятки відсутні.

Докладніше можна говорити про головні убори черняхівських племен (II—VII ст.), які розселялись на півдні Східної Європи. Головний убір цього періоду — шапка, відома із скульптурних зображень ідолів. Значний інтерес становить група пам'яток із Черняхівських поселень, що може бути інтерпретована як залишки святилищ. У святилищі, виявленому в селі Івашківці Новоушицького району Хмельницької області, знайдено три кам'яних ідоли, що мали вигляд чотиригранних стовпів висотою до 3 м, верхня частина яких була оформлена як голова людини. На голові одного з ідолів — шапка, сам він з вусами і бородою [24]. На іншому святилищі, відкритому поблизу Новоселицького району Чернівецької області, також знайдена скульптура бородатого чоловіка — божества в конічній шапці [25]. В селі Ярівка Хотинського району Чернівецької області на давньоруському поселенні знайдений дволикий кам'яний ідол. Це стовп заввишки 1,7 м, на ньому схематично зображені два плоских обличчя, повернутих у протилежні боки. Одна голова у гостроверхій шапці, друга, очевидно жіноча,— без головного убору [26].

Цінною пам'яткою давньоруської культури є збруцький ідол, так званий Святовид, знайдений у річці Збруч на Тернопільщині в 1848 р. Голова його увінчана сферичною шапкою з околишем [27]. Подібна шапка зображена також на голові новгородського кам'яного ідола, знайденого в Пошехоні.

В. В. Сєдов припускає, що в язичницькі часи подібні головні убори були атрибутом язичеських божеств і племінних князів [28]. Це простежуватиметься у давньоруських зображеннях на іконах і фресках, на яких подібні м'які сферичні шапки з хутряним околишем були важливою регалією князя.

[22] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 260.

[23] Там же.— С. 139.

[24] Історія Української РСР: У 8 т.— Т. 1., кн. 1. – С. 246–247.

[25] *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— С. 109.

[26] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 265.

[27] *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси.— С. 239.

[28] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 258.

Головні убори населення періоду Княжої доби

У IX ст. в Середньому Подніпров'ї розквітла одна з найбільших держав середньовічної Європи — Київська Русь [29], яка підтримувала широкі економічні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами Сходу і Заходу. З 988—989 рр. офіційною релігією Київської Русі стало християнство, а церква виступала одним із рушіїв суспільного життя, побуту і культури держави. Разом з християнством давньоруська культура сприйняла деякі елементи візантійської культури, оскільки Візантія в ті часи була для всього християнського світу законодавицею моди, смаку, освіченості, мистецтва. Разом з іншими елементами культури проникали у давньоруський костюм деякі компоненти візантійського одягу. Правда, давньоруський народний костюм до середини XIII ст., тобто до золотоординської навали, був позначений своєрідними особливостями, а візантійський одяг поширювався лише серед феодальної верхівки. І навіть у князівсько-боярському костюмі, призначеному для парадних церемоніальних випадків, який в цілому продовжував традицію візантійську і відрізнявся від народного костюма і костюма знаті [30], побутували типово слов'янські елементи — крій деяких компонентів одягу, розміщення декору на вбранні. Отже, й парадний князівський костюм стародавньої Русі X — середини XIII ст. не був повністю візантійським і зберігав властиву йому своєрідність, пов'язану з самобутнім характером культури східних слов'ян, а крім того, «належав у той час до загальних для всієї Європи форм одягу» [31].

Предмети одягу часів Київської Русі до наших днів не збереглися. Тому про головні убори можна судити по найбільш древніх східних, руських і візантійських рукописах. Велике значення мають іконографічні джерела — мініатюри, фрески, мозаїка, графіка, живопис, в яких найчастіше і найбільш детально відображені князі та їх близьке оточення. Заслуговує на увагу Псалтир XI ст. із зображенням князя Ярополка Ізяславовича (1085 р.), його дружини Ірини і матері Гертруди. П'ять аркушів рукопису містять малюнки із зображеннями руської князівської сім'ї. Добре видно головний убір жінок, який Н. П. Кондаков називає «убрусом» [32]. Велику цінність становить древнє іконописне зображення князів Бориса і Гліба, синів великого князя Володимира Святославовича, вбитих у 1015 р., яке є копією оригіналу, написаного для Вишгородської церкви одразу ж після їх смерті [33]. Князі вбрані в типовий одяг — шуби і шапки [34].

Чітко проступають зображення фігур, виконаних емаллю, на дорогоцінних речах, так званих бармах київського скарбу, знайденого у 1824 р.[35] Ці зображення виконані

[29] Історія Української РСР: У 8 т. – Т. 1, кн. 1. – С. 276.

[30] *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян.— С. 199; *Кондаков Н. П.* Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в.— Спб., 1906.— С. 112.

[31] *Забелин И.* Домашний быт русского народа: Домашний быт русских цариц в XVI—XVIII ст.— М., 1872.— С. 580.

[32] *Кондаков Н. П.* Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI в.— С. 112.

[33] *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян.— С. 152.

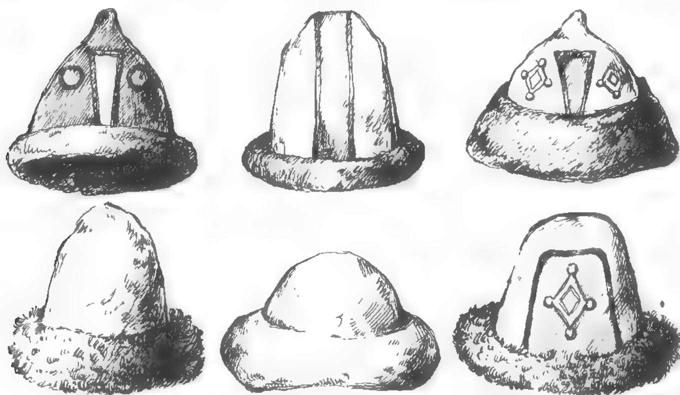
[34] Там же.— С. 153.

[35] *Кондаков Н. П.* Русские клады. Древности великокняжеского периода.— Спб., 1896.— Т. 1. – С. 101.

настільки старанно, що можна розгледіти костюм і навіть окремі його деталі.

У письмових пам'ятках збереглися і назви деяких головних уборів. Термін «клобук» згадується в літописі 1153 р. як головний убір князя Ярослава Галицького, який сидів «на отни мести в черне мятли и в клобуце» [36]. І. Срезневський подає терміни «колпак», «калпак» [37], «шапка» [38]. Термін «клобук» відомий і з рукопису XII ст. Існують дані, що клобуки виготовляли на продаж монахи Києво-Печерської лаври — «копытца плетоущи и клобуки» [39].

51

Матеріалом для виготовлення головних уборів були вовняні тканини, шкіра, хутро. Їх залишки знаходять у східнослов'янських курганах XI—XIII ст., а праслов'янський характер термінології вовняних тканин (сукно, сермяга, опона, власяниця) свідчить про широке їх застосування в ранні періоди історії слов'ян [40]. Як відомо, багато тканин для виготовлення головних уборів ввозили з-за кордону — з Арабського Сходу і особливо із Візантії, яка вже в VI ст. стала значним центром розвиненого ткацького ремесла, де виготовлялися найрізноманітніші шовкові, вовняні, льняні, а з X ст. і бавовняні тканини. Найбільше ввозили відомих на ті часи у багатьох країнах візантійських цупких шовкових та вовняних тканин з вишитим або тканим узором. Серед тканин користувались популярністю славнозвісні золотні тканини: золото-візерункова парча та золотний алтабас, що нагадував тонкий металевий лист.

Так, «аксамити», «поволоки» згадуються у 1164 р., коли грецький імператор прислав «дары многы Ростиславу» (Іпатіївський літопис) [41].

В «Слові о полку Ігоревім» серед трофеїв, захоплених руськими воїнами у половців разом із золотом, названі «паволоки и драгие аксамиты» [42]. Згадані тканини оцінювались на вагу золота, їх використовували на пошиття князівських головних уборів і одягу.

[36] Полное собрание русских летописей.— Л., 1925.— Т. 5.— С. 146; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка; В 4 т.— М., 1986.— Т. 2.— С. 252.

[37] *Срезневский И.* Материалы для словаря древнерусского языка: По письменным источникам.— Спб., 1893.— Т. 1.— С. 1258.

[38] *Срезневский И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1903.— Т. 3.— С. 1582.

[39] Житие Феодосия: рукопись XII в.: Памятники русской литературы XII и XIII веков: — Спб., 1872.— С. 72; *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян.— С. 597.

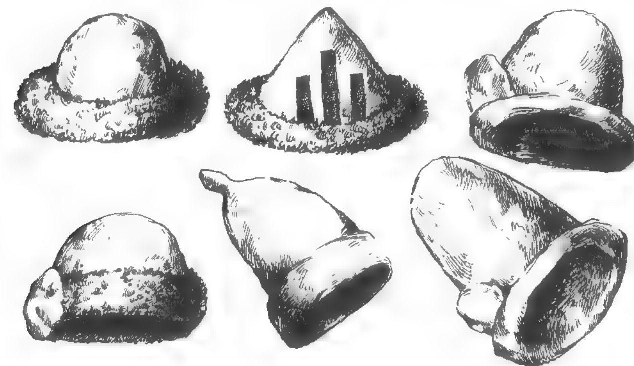

В XI—XII ст. в руські міста проникали французькі і фламандські сукна. Очевидно, що в цей період для потреб князівського двору виготовляли дорогі тканини в князівських текстильних майстернях.

Чоловічі головні убори Київської Русі, як і в наступні історичні періоди, тісно поєднані із зачісками. Чоловіки носили напівдовге волосся, що спадало на потилицю. Підстригали його півколом під традиційні «скобу» чи «кружок».

52

Візантійський історик Лев Диякон свідчить, що в князя Святослава Ігоревича пасмо волосся з маківки звисало набік [43]. Подібна зачіска була поширена і в дніпровських козаків у XVI—XVIII ст., а в XIX ст.— у частини сільського українського населення на Лівобережжі [44].

За Володимира Святославича стає загальноприйнятим у слов'ян відрощування бороди і вусів. Голити бороди заборонялось законом. В «Судній грамоті» Ярослава навіть відзначається: «Аще пострижет голову или бороду — епископу 12 гривен, а князь — казнить» [45].

В IX—XII ст. усі чоловіки носили найчастіше головні убори із сферичним наголовком — опуклим або злегка видовженим і загостреним. Висота наголовка і околиша не були сталими [46].

Влітку князі одягали високі шоломоподібні шапки, інколи прикрашені орнаментом. Околиш робили не хутряний, а із тканини. На парадну церемоніальну шапку кріпили діадему — один із символів князівської влади.

Шапку із шовкової тканини, затканої золотом, знайшов російський археолог і історик Д. Я. Самоквасов (1843—1911) при розкопках кургану в Каневському повіті в селі Росава на Київщині. На ній спереду зверху донизу нашиті дві смуги, оздоблені золотими орнаментованими пластинками, по боках шапки над скронями — золоті плоскі кільця. Шапка завершувалась прикрасою із слонової кістки, в яку, можливо, вставляли оздоблення у вигляді султана. Подібні

[40] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— С. 57.

[41] *Арциховский А. В.* Одежда // История культуры Древней Руси.— С. 255.

[42] Слово о полку Ігоревім.— К., 1977.— С. 12.

[43] *Диакон Лев.* История.— М., 1988.— С. 82.

[44] *Арциховский А. В.* Одежда.— С. 242.

[45] Полное собрание русских летописей.— Т. 5.— С. 122.

[46] *Толочко П. П.* Древний Киев.— К., 1983.— С. 203, 205.

шапки зображені на слов'яно-руських, а також візантійських пам'ятках IX—X ст. Так, імператор Василій Македонянин одягнутий у руський одяг, в тому числі і шапку з тканини, перетканої золотим позументом і прикрашеної золотими пластинками [47]. Шапки із сферичним наголовком і хутряним околишем, очевидно, були зимовими. Такі шапки бачимо на зображеннях святих в «Окладі Мстиславового Євангелія» початку XII ст. (до 1117 р.) [48].

53, 54

На головах святих Бориса і Гліба світло-оранжеві, опушені хутром шапки, прикрашені спереду вертикальною червоною смугою. Такі самі за формою шапки зображені на головах Бориса і Гліба з ікони кінця XIII — початку XIV ст.[49] На іконі 1340 р. «Борис і Гліб на конях» (Третьяковська галерея) Борис і Гліб зображені у шапках з опуклим наголовком, опушених хутром. У Бориса на шапці наголовок червоний, у Гліба — зелений. Обидві шапки прикрашені спереду золотими стрічками. В подібній шапці бачимо Гліба на графічному зображенні в «Сказании о святых Борисе и Глебе» [50]. Отже, м'які сферичні шапки з хутряним околишем були обов'язковим атрибутом убрання руських князів. Це підтверджується численними зображеннями на давньоруських мініатюрах, іконах, фресках XI—XVI ст. Шапка згаданої форми має аналоги серед головних уборів усіх народів Європи і Азії того часу, проте найбільш характерною вона була на Русі [51]. Крім сферичних головних уборів з опуклим наголовком князі носили невисоку зимову шапку з гостроверхим завершенням, оздоблену довкола хутром.

[47] *Прохоров В.* Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной.— Спб., 1881.— С. 39, 50.

[48] Там же.— С. 75.

[49] Історія українського мистецтва: У 6 т. К., 1966.— Т. 1.— С. 333.

[50] Сказание о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV в.— Спб., 1860.— С. 74, 84, 125.

[51] *Арциховский А. В.* Одежда.— С. 248.

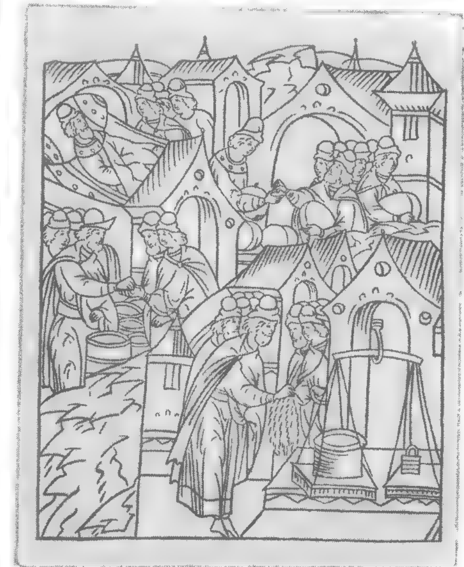

Відомі і князівські шапки з піднятими навушниками у вигляді тривуха. В такій шапці зображений в «Ізборнику Святослава» син Ярослава Мудрого Святослав. До «Ізборника» доданий рисунок із зображенням сім'ї Святослава Ярославича [52].

Як бачимо, поступово, з народної традиції, зберігаючи характерну форму та інші ознаки, князівська шапка розвивалась як символ, знак найвищої влади. Очевидно, завер-

55, 56

шальним моментом у цьому формуванні стала так звана шапка Мономаха. Тоді ж, у X ст. великокнязівській шапці було надано значення корони. До наших днів збереглася в народі приказка: «Тяжка ти, шапка Мономаха». Шапка Мономаха — це не тільки знак, який вказував на високий титул її власника, а й символ влади саме великого князя київського престолу. З літописів відомо, що далеко не кожний князь міг зайняти і втримати київський престол, за який велася постійна боротьба. Шапка Мономаха була важкою не тільки в переносному, а й у прямому розумінні — пишно оздоблена золотом і коштовним камінням. Про походження шапки Мономаха написано багато, особливо у дореволюційних виданнях. На жаль, в публікаціях про шапку Мономаха трапляється чимало вигадок і перекручень, мотивами яких часом служили політичні та ідеологічні міркування. В роботі «До питання про шапку Мономаха» історик А. Спіцин (1858—1931), намагаючись довести, що у великого князя київського не було атрибутів верховної влади, стверджує, що насправді шапки Мономаха не існува-

[52] Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Пг., 1880. Л. 2.

ло. Вибудовуючи свою систему доказів, почав навіть заперечувати, що великий князь київський Володимир Всеволодович називався Мономахом. «Ще не звернули уваги на ту обставину, що Володимир Всеволодович, очевидно, насправді зовсім не називався Мономахом. Скоріше, це назва пізня, книжна, ледве не того ж часу, що і легенда про шапку Мономаха» [53]. Легенду про шапку Мономаха згаданий історик називає пізньою вигадкою, «принаймні після 1498 р.» — часу церковного вінчання Дмитрія [54].

Про походження шапки Мономаха А. Спіцин пише, що «золота шапка» разом з іншими великокнязівськими регаліями знаходилась у казні московського князя ще з часів, очевидно, Івана Калити: «Як потрапила шапка до Івана Калити, була вона придбана ним особисто чи дісталась у спадок, ми не знаємо, оскільки не маємо заповітів царів більш раннього часу» [55]. У висновках названої праці А. Спіцин конкретизує, що «в Росію шапка потрапила через Олександра Невського або ж через одного із його нащадків, московських князів XIII—XIV ст., а швидше, вивезена із Орди Іваном Калитою, який відкрив широкий шлях на Русь східній культурній течії» [56].

Таких заплутаних та історично неспроможних фактів можна було б навести багато. Однак дивує те, що подібним працям не дають належної критичної оцінки вчені наших днів. Так, в одній із праць останнього часу «Древняя одежда народов Восточной Европы» М. Г. Рабінович, посилаючись на А. Спіцина, пише: «В XIV ст., отримавши в подарунок золоту восьмиклинну тюбетейку бухарської роботи, московський князь звелів приробити до неї соболину облямівку — для подібності з традиційною княжою шапкою, і тільки тоді вона стала великокняжим, а потім і царським вінцем. Це і є знаменита шапка Мономаха» [57]. Автор взагалі відмовився якимось чином пов'язати згадану шапку з ім'ям Володимира Мономаха.

Насправді шапка Мономаха пов'язана з іменем цього великого князя, який займав київський престол у 1113—1125 рр. Свою роль знаку-символу шапка Мономаха не втратила і в XIV ст., в період боротьби за централізацію Московської держави і зростання її політичної могутності, коли центр Русі перемістився у Москву і московські князі стали спадкоємцями київського престолу. Тоді ж з усіма князівськими регаліями в Москву була передана і шапка Мономаха.

Шапка, що експонується у Оружейній палаті, має золототкану тулію, прикрашену ажурним узором, дорогоцінним камінням та хутром. Чи саме такою ця шапка була за Володимира Мономаха, сказати важко. Очевидно, її поновлювали у наступні століття. Важливим є те, що це був символ корони, символ влади, який передавався у спадок тільки великому князю.

[53] *Спицин А.* К вопросу о Мономаховой шапке // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества.— Спб., 1906.— Вып. 1.— Т. 8. – С. 148.

[54] Там же.— С. 149.

[55] Там же.— С. 152.

[56] Там же.— С. 163.

[57] *Рабинович М. Г.* Древнерусская одежда IX—XIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986.— С. 47.

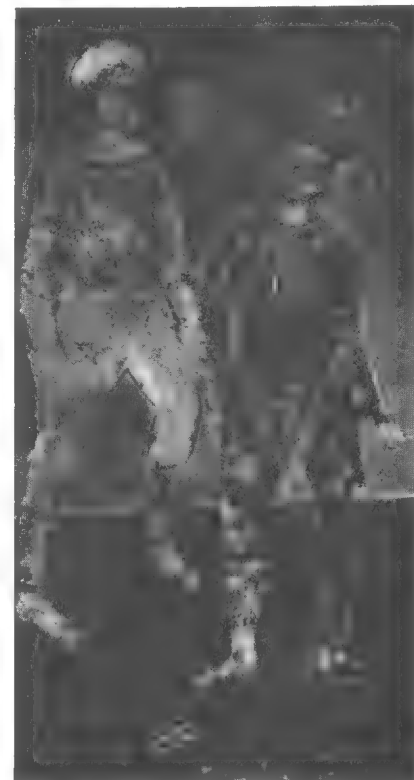

На нашу думку, походження «шапки Мономаха» слід шукати не в Орді, не в Бухарі, не в Китаї, а в Україні-Русі. Варто уважніше придивитись до реконструйованої П. Толочком [58] шапки київського князя і уявити на князівській шапці замість княжої діадеми соболине хутро, зверху завершення у вигляді хреста, і висновок напрошується сам собою: це традиційна руська шапка, повсюдно поширений у той час чоловічий головний убір.

57, 58

Шапки із дорогих золототканих матеріалів з хутряною або позументною облямівкою, прикрашені металевими, а інколи золотими пластинками із тисненими на них візерунками, носили не тільки князі, а й інші знатні особи. Про це і свідчить фреска XI ст. в південній вежі Софійського собору в Києві (ігри на іподромі).

Про головні убори знатних феодалів можна скласти уявлення також з ілюстрацій Радзивіллівського літописного зводу, доведеного до 1206 р. На деяких мініатюрах бачимо людей у шапках із сферичним верхом, що мають закочений околиш, або хутряну облямівку [59].

[58] *Толочко П.* Древний Киев. К., 1983.— С. 203.

[59] Радзивилловская или Кенигсбергская летопись: Фотомеханическое воспроизведение рукописей.— Спб., 1906.— Вып. 1—2.

Головні убори селян та рядових горожан менш різноманітні. Це шапки-ковпаки з червоної, синьої або зеленої тканини, обшиті внизу іншою тканиною або хутром. Подібну шапку можна побачити на музикантах і скоморохах, зображених на фресці в південній вежі Софійського собору в Києві [60], а також в «Ізборнику Святослава» (малюнок знака зодіаку «Близнята») [61].

У слов'янських курганах Київської області знайдені залишки чоловічих повстяних і шкіряних шапок [62]. Можна припустити, що селяни носили шапки з овечого хутра, а в тепліші дні — повстяні. Повстяні шапки («валенка» — у росіян, «магерка», «йоломок» — в українців, «маргелка» — у білорусів), які побутували ще в кінці XIX ст., очевидно, є прототипом давнього повстяного ковпака.

Щодо способів носити головні убори, то верх шапки, як правило, заломлювали — це було виявом пошани до зустрічних, які належали до вищого соціального стану [63].

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що наявні матеріали про чоловічі головні убори України-Русі дають підставу твердити, що вони розвивались на самобутній основі, хоч і мали багато спільних рис з головними уборами населення Західної Європи і Азії.

Матеріали розкопок курганів, зокрема полянських (X—XI ст.), дозволяють охарактеризувати жіночі зачіски і головні убори.

З давніх часів дівчата не ховали волосся. Як і в праслов'янські часи дівчата ходили з вільно розпущеним волоссям. Проте існувала тоді й інша зачіска: волосся заплітали в одну або дві коси, як це зображено на полях «Ізборника Святослава» [64]. З мініатюр та скульптури XII ст. видно, що така мода була поширена в усій середньовічній Європі [65]. В Україні-Русі, як і в Західній Європі дівчата носили начільні стрічки і головні убори у вигляді обруча. Начільна пов'язка відома від найдавніших часів у багатьох народів. Вона зображена на малюнку знака зодіака «Діва» в «Ізборнику Святослава», на якому розплетене волосся «Діви» пов'язане червоною стрічкою [66]. Прототипи згаданого дівочого головного убору у вигляді пов'язки-стрічки збереглись у побуті дівчат в Україні аж до початку XX ст.

Уже в середньовіччі такий головний убір, як начільна пов'язка був різноманітним. Його виготовляли із шматка березової кори або із шкіряної смужки, обшивали шовковою або вовняною тканиною, на яку нашивали намистини і бляшки металу [67]. Називали такий головний убір вінцем [68]. З давніх часів вінець мав символічне значення і виконував знакову функцію. Він засвідчував владу, приналежність до певного соціального стану. Так, наприклад, бідні дівчата носили обруч — або виготовлений із шкіри, або тканий із вовни — у вигляді стрічки, на скронях до обруча прикріплювали одне або два кільця, як виняток — п'ять — сім [69]. Іноді до

[50] Історія українського мистецтва: У 6 т.— Т. 1. С. 281.

[51] Изборник Великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Л. 251.

[62] *Ханенко В. И. и В. Н.* Древности Приднепровья.— Киев, 1902.— Вып. 5.— С. 11.

[63] *Рабинович М. Г.* Древнерусская одежда IX—XIII вв.— С. 47.

[64] Изборник Великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Л. 251.

[65] *Bartkiewicz M.* Polski ubiór do 1864 r.— S. 45.

[66] Изборник Великого князя Святослава Ярославича. 1073 года.— Л. 251.

[67] *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян.— С. 228.

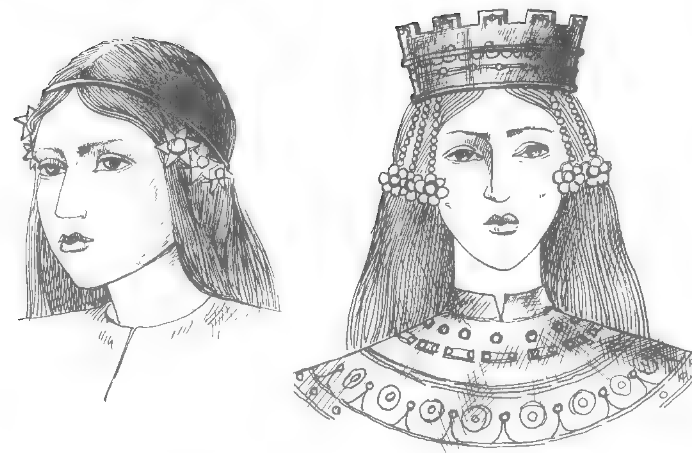
[68] *Забелин И.* Домашний быт русского народа: Домашний быт русских цариц.— С. 590.

[69] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— С. 110.

59, 60, 61

нижнього краю обруча кріпили дзвіночки або різної форми металеві підвіски. Такий головний убір мав назву «чола» або «начільник». Дівчата з багатої родини носили «чолу» з шовкових золототканих тканин, зверху вишиту кольоровими нитками і перлами. Нерідко передню частину «чоли» робили високою і прикрашали особливо пишно.

З XI—XII ст. вінці в Україні-Русі, як і в усій Європі, оздоблювали по верхньому краю зубцями різної форми,

62, 63

загостреними «теремками» та прямокутними «городками». Термін «теремок» — як назва вінка — зберігався в Козелецькому повіті на Чернігівщині ще в кінці XIX ст. Дослідниця матеріальної культури Західної Європи А. Ястребицька здійснила реконструкцію жіночого костюма, в тому числі і головного убору — вінця. Основою реконструкції стала статуя середини XII ст. із собору Сен-Луп де-Нод у Франції. Цей головний убір та й інші, реконструйовані А. Ястребицькою [70], не відрізняються від головних уборів дівчат України-Русі.

Особливо пишні вінці-корони носили княгині — золоті, прикрашені емаллю або дорогоцінним камінням. Форма їх з часом змінювалась. У перших віках християнства вінець

[70] *Ястребицкая А. Л.* Западная Европа XI –XIII веков. М., 1978. С. 92, 93.

мав вигляд вузької пов'язки, прикрашеної золотом і дорогоцінним камінням, формою нагадував начільні пов'язки інших народів. У V і VI ст. вінці вже мали форму високих обручів. Згодом вони ставали вищими, з XI ст. їх почали доповнювати підвісками із перлів, які починались від скронь і спадали на плечі [71]. До XII ст. вінці стали ще вищими, а в XIII і XIV ст. були вже схожими на церковні вінці. Подібні головні убори зображені на царських особах з фресок Софійського собору в Києві [72].

Взимку дівчата носили на голові хустку-плат або невисоку шапку, опушену внизу хутром.

Отже, головні убори дівчат України-Русі продовжували традиції головних уборів праслов'ян. Їх носили не тільки на Русі, а й в інших країнах Сходу, Західної Європи, Кавказу. Це свідчить про те, що такий головний убір виник одночасно у багатьох народів, перш за все як обереговий, втілений у матеріалі знак-символ, що мав і соціальний зміст. Одночасно із знаковою функцією він виконував і функцію естетичну.

Заміжні жінки України-Русі ретельно закривали волосся під «волосник», «чепець» — своєрідний м'який очіпок, який в народі називався «зборником» [73], і складався із денця та околиша, який щільно стягували ззаду тороками. Бідніші жінки робили очіпок з легкої тонкої тканини, багаті — з густої сітки, сплетеної із золотих, срібних чи шовкових ниток. Інколи очіпок спереду вишивали перлами або золотими нитками. Поверх очіпка, продовжуючи візантійську традицію, носили капюшон, пришитий до плаща. Зображення такого вбрання (мафорій) бачимо на іконах упродовж багатьох століть аж до XVIII. Можливо, в XIV ст. капюшон відокремився від плаща і оформився у самостійний головний убір.

Поверх очіпка жінки усіх верств суспільства носили крім капюшона ще й обрус — прямокутний шматок тканини розміром 2 м×40—50 см, білого або пурпурового кольору, з оздобленими кінцями. Побутували два основних способи ношення обруса: його накидали на голову, залишаючи шию відкритою, або пов'язували, скріплюючи кінці під підборіддям аграфом. Поверх обруса знатні жінки носили шапку, схожу на чоловічу. Обрус відомий і в народів Західної Європи. В ньому зображені жінки на багатьох середньовічних західноєвропейських мініатюрах XII—XIII ст. Перший спосіб ношення обруса вільно накинутим на голову без пов'язування кінців побутував у Карпатах (Бойківщина) іще на початку XX ст., що засвідчує живучість народної традиції в Україні.

Існував і подібний до обруса головний убір — повойник. В Іпатіївському літописі під 1158 р. говориться, що «по завещанию жены князя Глеба Всеславича в Киево-Печерский монастырь поступило все ее имущество до повоя» [74].

[71] *Прохоров В.* Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной.— С. 63.

[72] Історія українського мистецтва: У 6 т.— Т. 1.— С. 276.

[73] *Забелин И.* Домашний быт русского народа: Домашний быт русских цариц.— С. 595.

[74] *Арциховский А. В.* Одежда. С. 260.

Повойник носили низько опущеним над чолом або пов'язаним вище, так щоб з-під нього було видно оздоблену передню частину очіпка. Подібний до повойника, але довший за розміром головний убір — намітка зберігався у побуті українського і білоруського населення аж до початку XX ст. В «Материалах для словаря» І. Срезневського терміну «намітка» немає. В ньому знаходимо слово «наметъный» [75]. Можливо, від нього цей головний убір і дістав назву — «намітка». Такий головний убір був широко розповсюджений і в Західній Європі. На мініатюрі, поданій А. Ястребицькою в її роботі «Западная Европа» [76], бачимо жінку, голова якої пов'язана наміткою в такий спосіб, що обрамляє обличчя і творить головний убір циліндричної форми. Подібним способом пов'язували намітку в окремих районах України та Білорусії ще у середині XX ст.

Отже, головні убори населення періоду Княжої доби відзначаються різноманітністю форм, матеріалів, розгалуженістю функцій. У виготовленні та побутуванні головних уборів вже яскраво виражені тенденції, що опосередковано свідчать про тривалість їх розвитку у слов'ян, хоча безпосередніх матеріальних пам'яток праслов'янства, які б їх стосувались, немає. Подібність головних уборів населення Київської Русі до головних уборів інших народів не свідчить про їх запозичення. Головні убори населення розвивались, еволюціонували на основі праслов'янських традицій. Разом з тим у них простежувались риси, що засвідчують спільність процесів розвитку матеріальної культури народів Західної Європи, Візантії, Арабського Сходу.

Народні головні убори періоду пізнього феодалізму

Період феодальної роздробленості на Русі з XIII по XV ст. був ускладнений золотоординською навалою. Ці трагічні події відкрили особливу сторінку руської історії. У 1240—1480 рр. триває боротьба руського народу проти іноземних поневолювачів, іде процес подолання феодальної роздробленості. Складні політичні та соціально-економічні процеси цього періоду визначили передумови для розмежування трьох слов'янських народів з властивими їм особливостями мови, культури й побуту — українського, російського, білоруського. В кінці XV ст. на північно-східних землях Русі виникає централізована Московська держава, яка за допомогою народів усієї Русі відстояла свою незалежність.

Південно-західна Україна-Русь в умовах панування Золотої Орди і князівських міжусобиць стала об'єктом зазіхань сусідніх держав: Литви, Польщі, а також турецько-татар-

[75] *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка. Репринтное издание: В 3 т.— М., 1989.— Т. 2, ч. 1. С. 229.

[76] *Ястребицкая А. Л.* Западная Европа XI—XIII веков.— С. 73.

64

ських племен, які відокремились від основного ядра — Золотої Орди. Однак зовнішньо-політичні умови не спинили процесу формування української народності як етнічного цілого. Цей період супроводжується процесом подальшого розвитку феодалізму, що характеризується поглибленням суспільного поділу праці: ремесло відокремлюється від сільського господарства, міста починають втрачати аграрний характер. Роль міст як осередків ремесла і торгівлі посилюється, що, в свою чергу, значною мірою сприяє дальшому розвитку товарного виробництва. Феодальне натуральне господарство дедалі більше пристосовується до риночної системи. В XIV—XV ст. продовжується віддалення міста від села, що приводить, зокрема, до інтенсивної диференціації в костюмі селян і міщан. Селяни і далі носять вбрання, створене в домашніх умовах із доступних їм матеріалів: полотна, повсті, овечого хутра, соломи. Головні убори селян, порівняно з міськими, одноманітні, мало різняться від давніх руських форм. Пояснюється це тим, що соціально-економічні перетворення не торкнулись так глибоко села, як

міста. В селі залишається традиційним натуральне господарство. У місті ж у XIV—XV ст. майнова нерівність поглиблюється, зростає станове розшарування. За соціальним станом жителі українських міст у згаданий період розподілились на три категорії: міські багатії (бояри, багаті купці, лихварі, реміснича верхівка); середнє купецтво і майстри; найчисленніша категорія — міські низи (підмайстри, учні, слуги, позацехові ремісники, а також остаточно зубожіле населення).

Усі ці процеси позначились на вбранні міського населення і на головних уборах зокрема. Головні убори вказували на станово-класову приналежність міщан. Міська біднота, як і сільська, носила головні убори з найдешевших матеріалів — повсті, дешевих привозних тканин і хутра. Заможні верстви суспільства використовували для пошиття головних уборів дорогі привозні тканини: вовняні, шовк, тафту, парчу, хутро. В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (1582—1588) знаходимо багато назв привозних тканин: полотно «коленське» (кельнське), сукно «люнське» (лондонське, можливо, ліонське), «фалюндишеве» (дороге голландське або англійське), «каразиеве» (грубе сукно іспанське, потім сілезьке, а пізніше — домашнього виробу) [77], які, очевидно, панували в головних уборах багатіїв попередніх XIV—XV ст., що говорить нам як про матеріал, з якого виготовляли головні убори, так і про торговельні зв'язки, економічні стосунки, які в часи окупації не тільки не припинялись, а й продовжували розвиватись з країнами Сходу і Західної Європи.

XV — перша половина XVI ст. характеризується дальшим закріпаченням селян. На середину XVI ст., особливо на землях, підвладних Польщі, значно скоротилось селянське землеволодіння, частина селян була покріпачена. Наступ магнатів і шляхти на селян викликав антифеодальні виступи. Однією з поширених форм селянського протесту були масові втечі — переселення на південно-східні окраїни. В антифеодальній боротьбі значну роль відігравало козацтво і Запорозька Січ, яка стала опорою українського народу в його боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і чужоземних загарбників. Селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. були передвісниками Визвольної війни 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького.

XVI—XVII ст. — період подальшого формування національних рис і національної культури українського народу. На цей час припадає і найвищий розквіт українського костюма. Утворення на Україні козацької держави, особливості побуту козаків сприяли розвиткові нових форм вбрання.

Після підписання договору України з Росією економічне становище України стабілізувалося, проте класові супереч-

[77] *Батюк Л. І.* Назви одягу в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.». С. 23.

ності ще більше загострились. Заможна козацька верхівка зливалась з російським дворянством, перетворюючись на поміщиків, які намагались остаточно закріпачити бідні верстви населення і козаків. Подальше розшарування населення з усіма його становими відмінностями і далі позначалось на такій складовій частині матеріальної культури, як костюм, в тому числі на його важливому елементі — головних уборах.

65, 66

Чоловічі головні убори XV—XVIII ст., як і в попередні історичні періоди, тісно поєднуються із зачісками. Найбільш поширеною зачіскою (крім населення Карпат), яка побутувала в усіх чоловіків (але переважала у селянства), була зачіска «під макітру», коли волосся підстригали довкола голови, надаючи йому однакової довжини. Побутувала й зачіска, подібна до попередньої, коли стригли не всю голову, а лише потилицю, залишаючи над лобом чуб. Городяни, козацька старшина й дворянство підголювали волосся, залишали невеликий кружок лише на маківці голови і частково ззаду на потилиці.

Характерними у XVI—XVII ст. були зачіски козацтва. Найпоширенішою зачіскою був згаданий ще у IX ст. візантійським істориком Львом Дияконом «оселедець». Усю голову голили, за винятком маківки, де залишали пучок волосся, яке ретельно відрощували у довге пасмо. Така зачіска зафіксована на українських народних картинах «козаків-мамаїв». Іноді від основного «оселедця» відділяли невелике пасмо (не більше двох пальців завширшки) і напускали його на чоло. Гоління дедалі більшої частини голови привело до появи у запорозьких козаків подекуди й цілковитого гоління голови [78].

Зазначимо, що зачіска у козаків була пов'язана з віковими відмінностями. У сім років хлопчикам підстригали волосся, залишаючи чуб спереду, в чотирнадцять років стригли волосся «під макітру», але оставляли пасмо, яке в майбутньому мало стати «оселедцем». У двадцять один рік, коли посвячували хлопця у лицарський стан, волосся голили, залишаючи лише «оселедець».

Іншу групу становлять зачіски з довгим волоссям, яке спадало на плечі й спину, характерні для Західної України. В центральній та східній частині українських земель довге волосся мали лише писарі і взагалі особи розумової праці. Вуса були характерні для чоловіків усіх верств суспільства. В XVI ст. бояри носили бороду. На давньоруській книжковій мініатюрі XVI ст. «Набег половцев на Галицкую землю в 1158 году» зображені боярин і селянин, сучасники автора мініатюри. Боярин намальований з бородою, а селянин — з голеним обличчям [79].

У XVII—XVIII ст. старші чоловіки мали бороди, більшість — і вуса. У козаків, особливо запорозьких, довгі вуса звисали на підборіддя. Інколи їх закручували догори. На західних українських землях віддавали перевагу невеликим, підстриженим над губою вусам, трохи спущеним до кутів рота, або піднятим в сторони.

Головні убори чоловіків XV—XVIII ст. різнилися як за матеріалом, так і за формою. Конструктивна різноманітність головних уборів тісно пов'язана з їх функціональним призначенням. Так, серед розмаїття головних уборів виділяються за сезонною ознакою літні селянські брилі. Назва

[78] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів. — Ч. 1.— С. 171.

[79] Лицевой летописный свод. Лаптевский том.— Л. 140 // Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина.

«бриль» засвідчена в українських джерелах XVI ст. На думку етимологів, слово «бриль» могло виникнути у слов'янських мовах на базі італійського «ombrella» — парасолька.

На Україні солом'яний бриль носили повсюдно. Його плели, як правило, з житньої соломи з невисоким плоским або опуклим наголовком і широкими берегами.

У населення галицьких земель і Карпат побутували схожі за формою на солом'яні брилі повстяні капелюхи з трохи загнутими догори крисами й плоским наголовком, прикрашеним стрічкою, а в святковому вбранні — квітами, пір'ям, вовняними кульками. Це був не лише літній головний убір, а й демісезонний, тобто призначений для ношення весною й восени.

В галицьких землях були поширені ще й повстяні капелюхи з невисоким опуклим наголовком і неширокими, загнутими догори крисами. Такі капелюхи зображені на головах селян з книжкової мініатюри XVI ст. «Набег половцев на Галицкую землю в 1158 году» [80]. Хоч на мініатюрі відбиті події XII ст., художник «одягнув» персонажів в одяг своїх сучасників.

Поширеним головним убором чоловіків з часів Київської Русі і впродовж наступних століть аж до початку XX ст. залишався повстяний ковпак. Слово «ковпак» засвідчене в джерелах XVI ст.[81] У селян побутували високі ковпаки з опуклим, рідше плоским наголовком і повстяним околишем. Носили селяни круглу повстяну шапку — «єломок». О. Шафонський зафіксував цей термін і головний убір на чернігівському Поліссі ще у другій половині XVIII ст.[82] Заможні бояри і дворяни XV — першої половини XVI ст. носили ковпаки також у формі зрізаного конуса з опуклим верхом з дорогого матеріалу, з розрізаним спереду околишем, який оздоблювали коштовними гудзиками і запонками [83]. Заможні молоді люди вдягали «мурмолку» — з парчі, з конусоподібною тулією і опуклим наголовком та з піднятими догори, розрізаними спереду й оздобленими коштовним камінням крисами [84]. Інколи околиш розрізали спереду і ззаду. В подібних головних уборах зображені на книжкових мініатюрах руські князі і половецькі хани. Їх головні убори схожі настільки, що важко відрізнити князівський від ханського. Це наводить на думку про культурні взаємозв'язки Русі і Дикого поля.

Іноді конусоподібні головні убори мали алтабасовий околиш, який щільно прилягав до тулії. Розріз околиша спереду зашнуровували навхрест тасьмою іншого, ніж шапка, кольору.

Термін «шапка» на означення головного убору зустрічається у джерелах XIV—XV ст.[85] З 1550 р. в цехових документах міста Ковеля, з XVII ст.— міста Бродів засвідчені ремісники-шапкарі [86]. Як уже зазначалося, зубожілі

[80] Там же.

[81] *Батюк Л. І.* Назви одягу в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» — С. 23; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т.— М., 1986.— С. 252; Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1980.— Т. 7.— С. 253.

[82] *Шафонский О.* Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 32.

[83] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Т. 1.— С. 1258.

[84] *Комиссаржевский Ф. Ф.* Костюм // Театр и искусство.— Спб., 1910.— С. 472.

[85] Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1978.— Т. 2.— С. 554.

[86] Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // Волынские Епархиальные ведомости.— 1898.— 21 августа.— С. 907; *Созанський І.* З минувщини м. Бродів (Причинки до історії міста в XVII в.// Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка.— Т. 98, кн. 6.— С. 12.

68

селяни і бідніше міське населення носили шапки з повсті, дешевих покупних тканин і овечого хутра. В шапках з овечого хутра зображені пастухи на іконі XVI ст. з села Вовче [87] (тепер село Середа Турківського району). В XVI — XVII ст. в Україні найбільш поширеною шапкою у селян і міського населення була висока смушева шапка — кучма (угор. «kucsma»): «Далем кучму себе пошити з чорных смушков» [88] — циліндричної форми або у формі зрізаного конуса. О. Шафонський відзначає, що кучму носили в Україні повсюдно [89]. Міське населення — купці, цехові майстри, ремісники — носили шлик — конусоподібний, із сукна, із смушевим околишем. Ці шапки побутували вже в XIV ст. Їх зображено на малюнку з Київської Псалтирі 1391 р.[90] У XIV—XV ст. в містах носили гостроверхі фалюндишеві шлики з парчовим околишем, із загнутим назад верхом. Інший різновид цієї шапки — високий шлик, у якого закочений назад тільки вершок, але не гострий, а заокруглений. Таку шапку робили з фігурно вирізаним околишем, носили її здебільшого молоді люди.

Зимові шапки заможних верств населення були різноманітні, відрізнялись вони не стільки формою, скільки матеріалом. У XIV—XVI ст. особливо розкішними, як і в попередні часи, були зимові шапки знатних бояр — схожі на традиційні руські шапки з невисоким гостроверхим наголовком, що за формою нагадує руські церковні бані. Ці шапки виготовляли з дорогих тканин, оздоблювали хутряним околишем. Тулію прикрашали золотою вишивкою, тасьмою. Міські багатії носили шапки-шлики — конусовидні, з гострим або опуклим наголовком, із дорогого привозного сукна та околишем з хутра куниці чи лисиці. В актових книгах трапляються короткі описи згаданих шапок: «Шлик фалюндишевий червоний, лисицею бурою підшитий»; «шлик лиси[й], сукном люнським червоним критий» [91]; «шлик соболь[ий] кармазиновый» [92].

Відомі в цей час — у XIV—XV ст. невисокі круглі шапки з плоским наголовком і низьким околишем. В XIV ст. околиш робили й з позументу. Наголовок оздоблювали позументними смужками, розміщеними навхрест. У такому головному уборі ніби поєднуються шапка і князівський вінець [93]. Носили його, очевидно, княжичі і чоловіки знатного походження. Форма цього головного убору залишалась у побуті знатних людей у наступні століття, але околиш уже робили або із позументу, або із хутра, про що свідчить український портретний живопис XVIII ст.

В українських портретах XVII—XVIII ст. образ людини конкретизується за допомогою її матеріальних атрибутів, скрупульозно виписуються обстановка, одяг, головні убори, як, наприклад, на портретах братів Івана і Якова Шиянів, ктиторів Нікопольської церкви (виконані портрети у 1784 р., знаходяться в Історико-краєзнавчому музеї в Одесі). В руках

[87] *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV—XVIII ст.— С. 160.

[88] *Батюк Л. І.* Назви одягу в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» — С. 23.

[89] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 32.

[90] Киевская Псалтырь 1397 года.— М., 1978.— Л. 52.

[91] *Батюк Л. І.* Назви одягу в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» — С. 23.

[92] Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986.— С. 32.

[93] Киевская Псалтырь 1397 года.— Л. 52.

і в одного, і в другого бачимо круглу шапку з невисоким наголовком, обрамлену хутром.

Знатні дворяни XVIII ст. носили також шапки з дорогої привозної тканини — алтабасу, у формі низького циліндра з опуклим наголовком. Невисокий околиш робили з дорогого хутра з коротким ворсом. Тканина наголовка шапки відповідала характеру тканини на жупані, як це бачимо на портреті XVIII ст.[94]

На західних землях України в XVII—XVIII ст. був поширений близький до польської варіант селянської шапки з круглим, різної висоти околишем, з квадратним наголовком [95]. Шапки з квадратним верхом носили і міщани. На акварелі Ю. Глоговського, підписаній «Львівський громадянин 1600 року» (№ 1614), на голові чоловіка зображено шапку з червоним квадратним наголовком, облямовану у нижній частині хутром. Головні убори українських шляхтичів Східної Галичини в деяких елементах наслідували головні убори знатних феодалів Західної Європи, так само як головні убори центральної і лівобережної України мали багато спільних рис із головними уборами російського дворянства.

На кількох акварелях Ю. Глоговського, що мають однаковий підпис «Шляхтич з Червоної Русі» (№ 3091), чоловіки зображені у невеликій за розміром чорній повстяній циліндричній шапці-магерці, оздобленій довкола чорною стрічкою. Над чолом на шапці прикріплені коштовною оздобою три пір'їни, що означало родовите дворянське походження. Шляхтичі носили і круглі сферичні шапки — червоні, оздоблені у нижній частині тканиною, перетканою золотом. Верхня частина золототканої смуги вирізана зубцями. Таку шапку зображено на акварелі Ю. Глоговського, що є копією портрета XVII ст. Г. Гуляницького з Лаврова на Львівщині.

Окрему групу становлять головні убори козацтва. За своїм соціальним станом українське козацтво XVI—XVIII ст. не було однорідним. Тому форми їхніх головних уборів вказували на станову приналежність. Так, різні шапки були у козацької старшини, у запорозьких, реєстрових, виборних, компанійських, чорноморських козаків.

Переважну більшість козацьких, як і селянських головних уборів, виготовляли з повсті, а також із сірого або чорного смуха. У XV— XVI ст. головні убори козаків були подібні до селянських гостроверхих високих повстяних шликів. Запорозькі козаки носили шапки з високим околишем із сивого овечого хутра та з суконним чи шовковим верхом, подібним до ворока (мішечка із гострокутним дном), червоного, зеленого або синього, оздоблювали їх нашитим навхрест золотим чи срібним позументом і завершували китичкою — золотою або срібною. Околиш шапки часто правив козакові за кисет чи кишеню: туди він клав тютюн, креса-

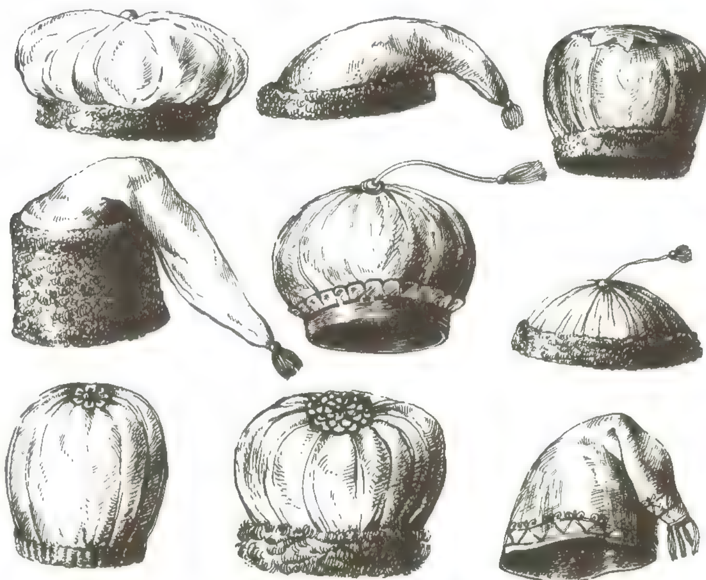
[94] Портрет Данила Єфремовича. 1752 р. Державний музей українського образотворчого мистецтва.

[95] Державний історичний музей України.— Фонд тканин.— Т/726, Т/80 (далі: ДІМ України).

ло, люльку [96]. В козацьких шапках активно виступає знакова функція. Так, колір шлика запорозької козацької шапки вказував, до якого куреня належить козак. Шапку з шликом зображено на козакові з відомої картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», картині М. Пимоненка «У похід» та ін.

Реєстрові козаки носили гостроверхі високі повстяні шапки з низьким хутряним околишем. Іноді ковпак шапки

69, 70, 71

виготовляли з червоного сукна, внизу замість околиша оздоблювали вишивкою. Верх шапки закінчувався китичкою, його завжди загинали назад [97].

Деякі форми головних уборів козаків виникли під впливом військових головних уборів XVII ст. тих народів, з якими козакам найчастіше доводилось мати військові контакти. Так, виборні козаки в XVI—XVII ст. носили шапки, подібні до польських — з вузьким хутряним околишем і суконним червоним верхом у вигляді м'якого берета. Верх шапки оздоблювали тасьмою, позументом, що сходились у центрі наголовка. Такий головний убір зображений у праці О. І. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России». Різновидом згаданого головного убору є червона шапка у вигляді великого берета з білим околишем з овечого хутра. До плоского наголовка прикріплений великий синій гудзик [98].

Козаки-чорноморці носили високі червоні шапки з опуклим наголовком, який трохи розширювався догори. В центрі наголовка чіпляли великий червоний гудзик. Околиш робили з чорного овечого хутра [99]. Козаки-підпомічники мали невисокі плоскі шапки, що відрізнялись від шапок виборних козаків вищим хутряним околишем і вужчим верхом, який не нависав над околишем. Побутували у козаків шапки червоні, з опуклим наголовком, розширеним до верху. Подібні шапки зображені на іконі XVI ст. «Борис, Володимир і Гліб з житієм Бориса і Гліба» [100]. Тут шапки Бориса і Гліба вже відрізняються від зображуваних на ранніх іконах, зокрема на іконі XIV ст.[101]

[96] Флейшер. «Максим Залізняк». 1858 р. Державний музей етнографії; *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків // Жовтень.— 1988.— № 8.— С. 94.

[97] Українська народна картина «Козак-мамай». Друга половина XIX ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва.

[98] Українська народна картина «Козак-мамай». Кінець XIX — початок XX ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва.

[99] Українська народна картина «Козак-мамай». Кінець XVIII — початок XIX ст. Дніпропетровський художній музей.

[100] «Борис, Владимир и Глеб с житием Бориса и Глеба». Ікона початку XVI ст. Державна Третьяковська галерея.

У козаків побутувало кілька різновидів згаданих шапок. Вони різнились висотою, околишем, оздобленням. Околиш, як правило, виготовляли з хутра з коротким ворсом або з дорогої тканини, прикрашеної іноді перлами чи іншими коштовностями. Наголовок інколи прикрашали круглими, у вигляді квітки, великими коштовними гудзиками або пряжками. Часом до гудзика прикріплювали сплетений з шовкових ниток шнур з китичкою. Така шапка зображена на славнозвісній українській народній картині «Козак-Мамай» [102].

Іншу форму мають шапки з низькою тулією і опуклим наголовком з позументною китичкою. Околиш до такої шапки робили з чорного хутра з коротким ворсом [103].

Вирізнялись козацькі шапки у формі невисокого циліндра з плоским верхом і гудзиком у вигляді квітки, розміщеним у центрі денця головного убору. Низ шапки оздоблений білим овечим хутром.

Вказані шапки, очевидно, мають східне походження. Д. Яворницький відзначав, що «запозичення здійснювалося або захопленням [головних уборів] під час наїздів, або

[101] «Борис и Глеб». Ікона XIV ст. Державний Російський музей.

[102] Українська народна картина «Козак-мамай». На картині напис: «Писав козак Рибка в 1834 році». Державний музей українського образотворчого мистецтва.

[103] Українська народна картина «Козак-мамай». Початок XIX ст. Музей народної архітектури і побуту.

72

купівлею, або шляхом дарування з боку вищих татарських і турецьких властей запорізьким козакам» [104].

Відрізнялись головні убори козацької верхівки. Козацька старшина і чиновницька верхівка тодішньої української адміністрації при народному костюмі носили подібні до польських невисокі, півсферичні або циліндричної форми шапки із сукна, шовку, оксамиту і навіть парчі, з дорогим султаном із пір'я, що тримався за допомогою коштовної оздоби — аграфа. Такою була і гетьманська шапка-султанка, зображена на портреті Богдана Хмельницького [105].

Козацькі полковники носили шапку з невисоким круглим наголовком із відкоченими догори, роздвоєними спереду крисами. Таку шапку зображено на портреті лубенського полковника Л. Н. Свічки [106], написаному близько 1688 р. Шапки з високоворсим хутром мала козацька верхівка.

Головні убори дівчат і жінок у XIV—XVIII ст. були дуже різноманітними. Для виготовлення повсякденних дівочих головних уборів застосовували вже згадані раніше матеріали, а крім того, різноманітні шовкові, парчові стрічки, гарус, вовну, живі і паперові квіти, які завжди гармонійно поєднувались із зачіскою. За давньослов'янською традицією, українські дівчата носили волосся відкритим, розчесаним спереду на центральний проділ. Найпоширенішою зачіскою, успадкованою від давньоруського періоду, було розплетене довге волосся. Поряд з тим заплітали волосся у дві коси, рідше — в одну, які в будень укладали навколо голови [107], а у свята опускали на спину або груди. Іноді частину переднього волос-

[104] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. - С. 95.

[105] Портрет Б. Хмельницького. 1651 р. Гравюра В. Гондіуса.

[106] *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв.— Ленинград, 1981.- С. 82.

[107] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... - С. 34.

73

ся спускали трохи на чоло (по обидва боки проділу), створюючи напуски, кінці яких або затуляли частину вух, або їх підкладали під основу кіс [108]. Біля основи коси прикріплювали кілька стрічок або смужки візерунчастої тканини, що вільно звисали. Голову довкола пов'язували стрічкою, за неї влітку затикали живі квіти. Дівчата із заможніших родин вільно опущені коси обвивали вузькими кольоровими стрічками, золотими й срібними сітками, позументами [109], вплітали золоті і срібні нитки [110].

Головні убори дівчат відрізнялись від жіночих способами ношення і деякими компонентами. Дівчата не носили наміток, їх щоденним головним убором, як і в попередні часи, була смуга тканини або орнаментована вишивкою стрічка на зразок начільної пов'язки. Її зав'язували вузлом ззаду або спереду, але завжди так, що волосся на тім'ї лишалося відкритим. На малюнках з праці О. І. Рігельмана [111] в сіль-

[108] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів. Ч. 1.— С. 178.

[109] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... С. 34.

[110] *Бандыш-Каменский Д.* История Малой России... — С. 468.

[111] *Ригельман А. И.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще...— Табл. 23, 24.

74

ських дівчат до пов'язки на потилиці прикріплені стрічки, над скронями застромлені квіти. В свята дівчата прикрашали голову вінками з квітів, колосків, ковили, листя. Найбільш поширеними були вінки з маку, чорнобривців, волошок, ромашок, барвінку. Зимою вінки виготовляли із штучних квітів. Досить складними були весільні вінки на твердих обручах, прикрашених не тільки квітами, а й пір'ям, стрічками, намистом. На Закарпатті до нижньої частини такого вінка прикріплювали ще й дротяний обід або ремінець з підвішеними до них мідними монетами та бляшками. «Заможні дівчата міста Києва носили вінки з оксамиту, гаптовані золотою ниткою, прикрашені перлами і самоцвітами» [112].

У холодні дні дівчата запинались хустками. Термін «хустка» досить часто згадується у різних документах,

[112] *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Львів, 1938. С. 87.

75

зокрема у майнових реєстрах. В описі майна священика і його дочок, зробленому в 1729 р. на Чернігівщині, називаються хустки, золотом і сріблом шиті [113]. Очевидно, що такі хустки носили і в попередні століття (XV—XVI). Головні убори дівчат шляхетського походження виготовляли з дорожчого матеріалу. Ю. Глоговський зафіксував дівчат-шляхтянок XVIII ст. у шапці-кораблику з червоним наголовком, прикрашеним довкола голови соболиним хутром. Кораблик не дворогий, а з одним виступом над чолом і другим — ззаду. З іншої акварелі довідуємось, що крім шапки-кораблика у XVIII ст. побутували червоні шапки у вигляді князівського вінця з плоским наголовком, оздоблені намистом і жовтим позументом. Ззаду до кораблика або шапки-вінця чіпляли стрічки.

[113] Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII в.// Киевская старина. 1887. № 10.— С. 351.

76

На відміну від дівчат, заміжні жінки всіх соціальних верств за давньою традицією закривали волосся. Його збирали в пасмо, скручували і укладали навколо голови або у вузлик. Часто волосся намотували навколо луб'яного або мотузяного кільця, яке розташовували зверху на голові. Поверх укладеного таким чином волосся надівали, як у всіх східних слов'ян, очіпок, аналогічний давньоруському повойнику [114]. Слово «чьепок», «чепец» — загальнослов'янське, відбите в українських джерелах XVII — початку XVIII ст., зокрема в «Протоколах Полтавського полкового суду 1752 р.». На означення відповідного убору в пам'ятках другої половини XVIII ст. зустрічаємо «очѣпокъ» [115]. Це шапочка з цупкої тканини, в якій заміжні жінки усіх соціальних верств майже постійно працювали недалеко від хати, в ній навіть спали. Їх виготовляли з полотна, шовку, парчі. В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» згадується «чепец золотий, муравський з перлами, чепец шолковый». А в урядовому записі, складеному в Стародубському магістраті в 1719 р. по смерті Микити Потаповича, разом з іншими компонентами костюма згадуються «чепец на атласе, гаптованый золотом, чепец на киндяку московский, чепец на черном атласе — гаптованый золотом, три чеща на полотне вышиваные золотом» [116]. Очіпок призбирували в поздовжньому або поперечному напрямках, зав'язували ззаду тороками, тому він щільно прилягав до голови. Дуже часто під очіпок, коли його одягали без кибалки, підкладали твердий каркас із лубу або шкіри. Такі очіпки надавали головному убору циліндричної форми різної висоти. В XVI—XVIII ст., як і в часи України-Русі, жінки усіх соціальних верств носили обрус (убрус) — шматок тканини у формі видовженого прямокутника. Термін «убрус» згадується в урядовому записі, складеному в Стародубському магістраті в 1719 р.[117] В XIV—XVI ст. найпоширенішими були два способи його ношення: убрус накидали на голову, залишаючи шию відкритою; кінці убруса скріплювали під підборіддям. Убрус зображено на табл. II (мал. 6) і табл.

[114] *Комиссаржевский Ф. Ф.* История костюма.— С. 477.

[115] *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах / за матеріалами XVIII ст.// НТЕ.— 1972.— № 4. С. 57.

[116] Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII вв.— С. 346.

[117] Там же.— С. 347.

[118] Лицевое житие святого Нифонта. XVI в.— 163 листа. Императорский российский исторический музей.— Москва, 1903.— Табл. 11.

[119] Лицевые святцы XVII в. Никольского единоверческого монастыря в Москве. 24 табл. фотокопий.— Москва, 1909.— Табл. 15.

[120] *Дианова Т.* Древнерусская миниатюра в Государственном историческом музее: Житийная повесть об Антонии Сийском.— Вып. 7.— М., 1983.— 16 открыток.

[121] *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв.— С. 65.

[122] Лицевой Летописный свод XVI в. Голицынский том.— Л. 22 // Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина.

[123] Центральний державний історичний архів України. У Львові.— Ф. 9.— Оп. 1.— Од. зб. 345.— С. 1153.

III (мал. 7) із «Лицевого жития святого Нифонта XVI в.» [118]. В білих убрусах, скріплених під підборіддям, зображені жінки на «Лицевых святцах» XVII ст.[119], а також на мініатюрі XVII ст. «Рождение Андрея (Антония Сийского)» із рукопису 1648 р. «Житейная повесть об Антонии Сийском» [120].

Поверх убруса, як і в період Київської Русі, в XIV—XVI ст. одягали шапку [121]. Жінки в білих убрусах і шапках з невисокими опуклими наголовками, оздобленими неширо-

77, 78

кою смужкою хутра довкола голови, зображені на книжковій мініатюрі XVI ст. «Свадьба сына Владимира Мономаха Андрея в 1118 году». Хоча на мініатюрі відображені події XII ст., персонажі зображені в костюмах, що побутували і в XVI ст.[122] Давньоруська традиція ношення шапки поверх убруса зберігалась і у наступні — XVII—XVIII ст. На акварелі Ю. Глоговського «Львівська міщанка 1700 року» бачимо жінку в убрусі, зверху на ньому одягнено хутряну шапку, оздоблену з правого боку по вертикалі стрічкою.

Починаючи з XV—XVI ст. на мініатюрах дедалі частіше з'являються жінки у намітках. Намітку також одягали поверх очіпка, інколи на волосся, укладене на кибалку. Термін «намітка» засвідчений у Львівській міській книзі, датованій 1565 роком, де вказується, що на Дрогобиччині поширені намітки і рантухи [123], а також в «Актовій книзі Житомир-

ського міського уряду кінця XVI ст.». В Лохвицькій ратушній книзі другої половини XVII ст. зустрічається назва «наметка», «переметка» [124]. Проте найчастіше для цього головного убору в актах згаданого періоду вживали термін «серпанок» (персько-тюркське «serpenek»), що означає — жіноча прикраса на голові [125].

О. Шафонський відзначає, що намітка і серпанок відрізнялись матеріалом і виготовлялися з полотна різної

79, 80

якості: білий довгий шматок звичайного полотна називали «наміткою», а такий же головний убір з тонкого полотна називали «серпанком» [126]. Літературні джерела свідчать, що у XVIII ст. вже було налагоджене фабричне виробництво «кисей» — серпанків. Так, в одній із публікацій 1893 р. зустрічаємо повідомлення, що біля Кременчука в 1786 р. на фабриці І. А. Брункера намітки виготовляли шість робітників-швейцарців [127].

Намітка — це прямокутний шматок полотна 45—75 см завширшки і 3—5 м завдовжки. Відомості про способи пов'язування наміток почерпуємо з іконопису XIV—XVI ст. Так, на іконі «Різдво Богородиці» XVI ст. (село Вовче) [128]

[124] Лохвицька ратушна книга.— С. 85.

[125] *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах (за матеріалами XVIII ст.).— С. 57.

[126] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 33.

[127] Киевская старина.— 1893.— Т. 11.— С. 430.

[128] Ікона «Різдво Богородиці». П'ятницький іконостас. Львів. XVII ст.

голова жінки-повитухи пов'язана наміткою, яка обрамляє обличчя. Різні способи пов'язування намітки зафіксовані в українському портретному живопису XVII—XVIII ст. На портреті Феодосії Палій, виконаному близько 1711 р., на голові портретованої бачимо високий циліндричний убір, який утворювався тому, що під намітку одягали високу кибалку. Один кінець намітки пропущений під підборіддя, другий — опущений на плече [129]. Такий же спосіб пов'язу-

81, 82

вання намітки бачимо на портреті жінки Спиридона Ширая, написаному на початку XVIII ст.

Аналіз портретного живопису XVII—XVIII ст. дає підставу твердити, що намітка була загальновживаним головним убором українських жінок. Так, на парному портреті Теодора і Магдалени Жемелько (1747), який знаходиться у Дрогобицькому краєзнавчому музеї, бачимо міщанське подружжя. Намітка на голові Магдалени Жемелько становить чи не найяскравішу деталь цього портрета. Однак її головний убір відрізняється від головних уборів розглянутих вище портретів Феодосії Палій та дружини Спиридона Ширая, хоч в усіх випадках бачимо саме намітки, і навіть спосіб їх пов'язування однаковий: намітка обрамляє обличчя, один її кінець вільно звисає від скроні до плечей. Але у Магдалени Жемелько намітка пов'язана на низький очіпок або м'яку кибалку. На портретах знатних, заможних жінок головний убір справляє враження деякої монументальності, завдяки тому, що намітку пов'язували на високий, циліндричної

[129] *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII XVIII вв. С. 102.

форми очіпок. Такі ж способи ношення намітки селянками і заможними жінками зафіксовані і на малюнках О. І. Рігельмана.

У документах XVI—XVIII ст. намітка згадується разом з назвою «рантух». Очевидно, рантух відповідає давньоруському убрусу. Він, як і убрус, прямокутної форми.

В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» кілька разів зустрічаємо слово «хустка». Відзначається, наприклад, що хустки з «полотна коленського», шиті шовком [130]. У списках і реєстрах майна, складених на Чернігівщині XVII—XVIII ст., згадуються разом з іншими компонентами костюма «хустки полотняні», «хустка, чорним шовком шита», «хусток дві рябих турецьких» [131]. Способи пов'язування хусток також різноманітні. Найчастіше її пов'язували під підборіддям. Головний убір з кількох хусток, який утворювався завдяки різним способам їх пов'язування, носили шляхтянки в Українських Карпатах. Пов'язували вони голову вовняною «шаляновою», або вовняною «бродською» хусткою, складаючи її в кілька разів, зверху накладаючи ще одну хустку або рантух [132].

Одяг, у тому числі головні убори знатних міщанок, відрізняється від селянського. Вже в XV ст. спостерігаються іноземні запозичення. Багате міщанство в усьому наслідує шляхту. Водночас одяг заможної частини міщанства уподібнюється до одягу міщан Західної Європи. Жінки носили намітки і рантухи з дорогих тканин. Крім білих побутували намітки сірого і зеленкуватого кольорів, а рантухи — ще й пурпурного забарвлення. На акварелі Ю. Глоговського, що зображує знатну шляхтянку XVII ст., бачимо темно-сірий рантух. Один його кінець облягає голову і обрамлює обличчя, а другий опущений на плечі. Краї рантуха оздоблені зубцями.

Українські знатні жінки Східної Галичини XVI—XVIII ст. носили на голові круглу, велику тюрбаноподібну шапку. Саме таку шапку зображено на голові жінки з портрета «Роксолана», що знаходиться в експозиції Львівського історичного музею. Щоправда, відомий сучасний дослідник українського портретного живопису XVII—XVIII ст. П. Білецький стверджує, що на згаданому портреті зображена не Роксолана, а юнак у юнацькій шапці. П. Білецький наголошує, що «костюм [Роксолани] вифантазований, а європейський чоловічий головний убір XVI ст. рукою реставратора перетворений на подібність турецького тюрбана (тюрбанів турецькі жінки не носили)» [133].

Спробуємо зробити деякі спростування такого твердження. Тюрбаноподібний головний убір в Західній Європі у XV—XVI ст. носили не тільки юнаки, а й жінки. В цьому нас переконують західноєвропейські мініатюри XV ст.[134], а також архівні матеріали. Подібний за формою головний убір з хутра, яке спереду по вертикалі перетинається білою стрічкою, бачимо на акварелі Ю. Глоговського, підписаній

[130] *Батюк Л. І.* Назви одягу в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.».— С. 23.

[131] Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII вв.— С. 347.

[132] *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV -XVIII ст.— С. 160.

[133] *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII XVIII вв.— С. 47.

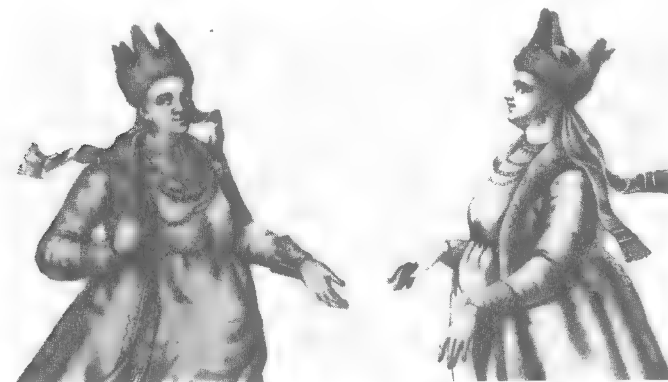
[134] *Золотова Е. Ю.* Жан Фуке. М., 1984.— Табл. 26, 54.

«Львівська міщанка 1700 року». Тюрбаноподібний спосіб пов'язування голови зафіксований Ю. Глоговським у 1834 р. у селі Підзамочок (тепер Бучацький район Тернопільської області). Крім того, народний термін «турпан» на означення жіночого головного убору зафіксований і під час експедиційних досліджень у 50-х роках XX ст. (Західне Поділля). Ми не маємо на меті ідентифікувати портрет Роксолани з Анастасією Лісовською (народилась в Рогатині, тепер

83

Івано-Франківська область), залишимо цю справу для майбутніх досліджень. Хочемо лише відзначити, що тюрбаноподібні головні убори були широко розповсюджені у західноєвропейської знаті і, напевно, їх появу, як данину моді, слід завдячувати східним запозиченням. Ми припускаємо, що тюрбаноподібні головні убори були поширені у Східній Галичині, а головний убір, зображений на портреті, був у свій час привілеєм не лише чоловіків — його носили і жінки.

Українські знатні жінки Лівобережної України з кола дворянства, козацької старшини, багатих міщанок носили шапки-кораблики, облямовані дорогим хутром. У XVI ст. така шапка мала невисокий округло-видовжений наголовок з шовку, оксамиту або парчі, околиші з боків низькі щільно прилягаючі до наголовка, спереду та ззаду вони високо піднімалися загостреними лопатями. Околиш робили з іншого матеріалу — темного оксамиту, сукна, хутра. До кораблика іноді прикріплювали стрічки, які ззаду звисали на спину. Побутували також кораблики з роздвоєним околишем. Такий кораблик робили з двома «рогами» спереду і двома ззаду. «Роги» над чолом виступають виразніше. «Рогаті» головні убори були відомі всім східним слов'янам. Д. К. Зеленін вважав, що вони походять від стародавніх, іще язичницьких «рогатих» головних уборів, які виконували оберегову функцію [135]. Побутування на Україні у XVIII ст. шапок-корабликів засвідчують малюнки, опубліковані у праці О. І. Рігельма-

[135] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян. С. 320.

на [136], а також малюнки, вміщені в книзі Бантиша-Каменського [137].

Багатий матеріал про побутування шапок-корабликів у XVIII ст. дають твори образотворчого мистецтва, зокрема український портретний живопис та іконопис. У шапці-кораблику зображена Олена Галаган на портреті середини XVIII ст., який зберігається в Чернігівському історико-краєзнавчому музеї. В такому ж головному уборі зображена Параска Сулима на портреті, виконаному близько 1754 р., який знаходиться у Києві в Музеї українського образотворчого мистецтва України.

Крім шапок-корабликів багаті жінки зимою носили низькі і високі шапки з опуклим наголовком і хутряним околишем, як на іконі XVII ст. «Зішестя в ад» в Руській церкві у Львові. Своєрідну шапку бачимо на акварелі Ю. Глоговського (№ 3142) — синю, у вигляді каптура, який повторює форму голови, оздоблену хутром і мереживом, що обрамляє обличчя.

Розглянувши історію розвитку головних уборів та їх функцій від найдавніших часів до XVIII ст., можемо сказати, що деякі елементи головних уборів та їх функції, зокрема захисна і знакова, сягають давніх палеолітичних часів. Вживання знаків та способи їх розміщення — знакування є глибоко традиційними. Розміщення знаків на начільній частині головного убору (зуби песця — у період палеоліту, пластинки з іклів вепра — неоліту, металеві пластинки — у скіфів) дає підставу припускати, що в доісторичний період знаки мали символічний зміст, причому роль знаку-символу відігравав об'єкт полювання (песець, вепр). Можна припустити, що система розміщення знаків-символів повторювала начільну пов'язку, яка передувала цим знакам як символ, тобто сама була символом.

У наступний історичний період розміщення знаків на головних уборах залишається традиційним, знакова функція не втрачає своєї ваги. З появою станового розшарування суспільства знакова функція головного убору не зникає, а навпаки, розвивається, характеристика її розгалужується і збагачується. Так, головні убори починають диференціюватися на чоловічі та жіночі (парне поховання з Сунгіра). Крім того, що головні убори стають показником статі, вони також відбивають виробничі процеси людства на різних етапах його розвитку (свердління зубів і зшивання шкір — палеоліт, розщеплення і обробка іклів вепра — неоліт, обробка металів, використання тканин — скіфи).

У пізніші етапи з нагромадженням виробничого досвіду спостерігаємо якісний стрибок у розвитку головних уборів: урізноманітнення форм (форми починають різнитися за статтю та іншими ознаками), дальше збагачення знакової

[136] *Ригельман А. И.* Литописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще...

[137] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России...— С. 11.

функції, яка суміщає знаки вірування, статі і суспільних відносин, як, наприклад, начільну пов'язку з діадемою у скіфських царів. Скіфські матеріали дають підставу говорити і про виникнення, або точніше, зародження естетичної функції, яка ще суміщається із знаковою, не виділяючись у самостійну, окрему функцію.

Матеріали скіфських поховань і реставровані на їх основі головні убори дають підставу ще для одного важливого спостереження. Епоха родоплемінної єдності етносу, яка характеризувалася досить високим рівнем матеріального виробництва і накопиченням матеріальних цінностей, мала вже складну, багатоступінчасту соціальну структуру. Людина усвідомлювалася лише як член цього суспільства, мала чітко визначене місце на ієрархічно-соціальному щаблі. Соціальна безодня розділила простого члена цього суспільства і його верховного володаря — царя. Цей, умовно кажучи, вертикальний розріз суспільства своєрідно відбився у головних уборах. Головний убір простого скіфа — це та сама знайома шапка-каптур. А царя, цариці? Він являє собою пишну споруду, що здіймалася над головою високопоставленої особи. Отже, на цьому етапі бачимо, що головний убір стає цілим комплексом предметів, об'єднаних символічним значенням. Це вершина в розвитку знакової функції. Далі вона перейде в традицію, аж поки не почне руйнуватися і спрощуватись.

Чоловічі головні убори часів княжої доби відзначаються різноманітністю форм (плоскі, сферичні, конусоподібні), матеріалів (сукно, шкіра, тафта, алтабас, хутро), розгалуженістю функцій.

Конусоподібна форма головного убору, облямована коштовним хутром, була типова для князя.

Серед чоловічих головних уборів часів України-Русі найбільш поширеною стає шапка із наголовком сферичної форми. Можливо, форма наголовка пов'язана з космогонічними уявленнями населення України-Русі і символізує небосхил або церковні бані. В головний убір закладена ідея символу неба, втілення через посередництво головного убору зв'язку земного з небесним.

Жіночі головні убори чітко розмежовуються (за формою та способом носити) на дівочі та жіночі. Дівчата не закривають волосся. Найхарактернішими головними уборами дівчат були: начільна стрічка, обручик, вінець, які крім практичної функції виконували ще й оберегову. Зимою дівчата носили хустку, а заможні — шапку.

Жінки обов'язково закривали волосся. Найтиповішим убранням для голови періоду княжої доби були убрус (обрус) і намітка. Це віддавна різні головні убори, і їх не можна ототожнювати. В холодну пору обрус поєднували з шапкою.

У головних уборах XVI—XVIII ст. відбиті давні слов'яно-руські традиції головних уборів часів України-Русі.

В XIV — першій половині XVI ст. побутує багато форм головних уборів, спільних для східнослов'янського населення як південно-західної, так і північно-східної Русі.

У XV—XVIII ст. в козацькому середовищі сформувалися нові своєрідні форми головних уборів, які побутували паралельно з давньоруськими формами селянських головних уборів.

У жіночих головних уборах XIV—XVI ст. побутує як самостійний головний убір або у поєднанні з круглою шапкою давньослов'янський убрус.

В XIV—XVIII ст. поряд з убрусом набуває поширення намітка (якій з кінця XV ст. віддають перевагу), а з XVI—XVIII ст. паралельно із названими головними уборами — шапка-кораблик. Намітку з шапкою не поєднують.

Знакова функція, розвиваючись по висхідній лінії, у XVI—XVIII ст. робить жіночий головний убір складним, багатошаровим комплексом, що в XIX — на початку XX ст. розвинеться далі.

Головні убори від часів княжої доби до кінця XVIII ст., як і український національний одяг загалом, досягли свого найвищого розвитку у формотворенні, використанні матеріалів. Далі побутуватимуть ті самі форми, а деякі з них (жіноча шапка-кораблик, шапки козаків і козацької старшини), які творили своєрідний національний колорит, навіть вийдуть з ужитку.

II. Традиційні головні убори українців періоду капіталізму

Загальні риси та регіональні відмінності

В XIX ст., особливо після скасування кріпосного права, розвиток промислового капіталізму відбувався прискореними темпами. Великі підприємства мануфактурного типу виробляли сукно для ринку. Найбільшими серед них були Путильська, Рашківська, Катеринославська мануфактури [1]. Крім сукняних мануфактур у східних та південних областях України діяло близько 60 шкіряних підприємств. З них у 1856 р. три функціонувало в Херсоні і одне в Олександрії [2]. В Херсоні діяло кілька сукняних і капелюшних фабрик. На них у 1858 р. працювало 119 шапкарів і 129 підмайстрів, два капелюшники і чотири підмайстри [3]. Широкий асортимент тканин випускали полотняні мануфактури. Розвиток сукняних, полотняних, шкіряних мануфактур та підприємств сприяв поширенню головних уборів, виготовлених з мануфактурних матеріалів у містах. Головні убори можна було придбати в містах та сільських крамницях, на ярмарках.

В другій половині XIX ст. багато кустарів — шапкарів і капелюшників — виготовляли чоловічі головні убори. Про це свідчать дані поточної сільськогосподарської статистики другої половини XIX ст. Волинської, Київської, Подільської губерній, описи повітів.

Розвиток капіталізму ставив людину у велику залежність від ринку і надавав нових форм соціальному розшаруванню. Це дуже чітко простежується на конкретних фактах побуту. Так, заможні жінки могли купити дорогі вовняні і шовкові хустки, бідні задовольнялися дешевими міськими виробами, а найчастіше — доморобними вовняними і полотняними. Заможні на початку XIX ст. носили очіпки з привозної золототканої парчі, яку в кінці XIX ст. замінила шовкова. Бідніші селянки носили очіпки з бавовняної кольорової тканини, вишитої гарусом, або полотняні.

У другій половині XIX ст. в селянський побут почали проникати промислові товари, елементи міської моди, які викликали певні зміни в народному костюмі, в тому числі і головних уборах. У багатьох місцевостях України вінок тепер одягали тільки на весілля. У святкові дні дівчата вже не одягали вінки, а пов'язували голову яскравою купованою хусткою. Відхід селян на заробітки до міст привів до появи в побуті селян таких головних уборів, як картузи, шалі, легкі фабричні хустки московських мануфактур, зокрема Данилівської [4], «Товариства мануфактури Баранових» [5], фабрики В. та І. Губачових [6].

Так само і в селах західних областей України селяни купували у містах фабричні шапки, хустки, виготовлені на місцевих підприємствах (Берестечко, Броди, Почаїв та ін.), і хустки, привезені з західної Європи — Польщі, Чехословакії, Румунії, Угорщини. Закордонні товари проникали в Україну через одеський порт, австрійський кордон, зокрема в Бродах [7].

З розвитком капіталізму відбувалися зміни у побуті населення міст і приміських сіл. У селах, віддалених від міст, а також у деяких відсталих в економічному відношенні етнографічних регіонах України (Буковина, Бойківщина, Гуцульщина, Полісся) ще й на початку XX ст. основною господарською ланкою залишалось дрібне селянське напівнатуральне господарство, яке задовольняло майже всі побутові потреби населення. Тут економічні зміни не були такими відчутними, як у промислових містах і приміських селах. Вони мало торкнулися засобів виробництва і виробничих відносин, майже не вплинули на матеріально-виробничі основи суспільного розвитку. Селяни і далі носили одяг домашнього виробництва. В XIX — на початку XX ст. на більшості території України багато видів головних уборів селяни виготовляли кустарним способом в домашніх умовах, використовуючи власноручно виготовлені матеріали і традиційні знаряддя праці. Так, вовняні, полотняні хустки, намітки виготовляли на ткацькому верстаті. Побутували й такі головні убори, які кроїли і шили з доморобного полотна. Відрізаний квадратний кусок полотна ставав хусткою, варто було лише підшити кінці. Розрізаючи квадрат по діагоналі, отримували косинки. Кінці хустки чи косинки підшивали ниткою і голкою. Жінки в'язали вовняні хустки, шалі, шапки.

Чоловічі зачіски і головні убори

В XIX — на початку XX ст. в зачісках селян зберігалося багато традиційних рис. Серед чоловічих зачісок виділялися три основні групи. Перша, поширена майже по всій Україні (за винятком гірських районів Карпат), називалась «під макітру». Для неї волосся розчісували від маківки «шапкою» і підстригали колом. При цьому лінія підрізування волосся йшла переважно посередині чола і вух, лишаючи нижню частину потилиці відкритою. Таку зачіску носила основна маса селянства, хоч вона побутувала серед усіх соціальних верств. В іншому варіанті зачіски волосся закривало тільки верх чола, залишаючи вуха відкритими. Низ волосся — «шапки» навколо голови стригли, утворюючи плавну лінію. Опущене на чоло волосся — «чубок» підстригали здебільшого рівно, рідше воно спадало вільними пасмами. Менш поширеним різновидом зачіски «під макітру» була зачіска «під ворота», коли волосся спереду над чолом високо вистригали на боках [8].

[1] Історія Української РСР: У 8 т. Т. 3. С. 13.

[2] *Шмидт А.* Суконная и шляпная фабрики // Херсонская губерния.— Спб., 1863.— Ч. 2.— С. 457.

[3] Там же.— С. 464.

[4] Харківський історичний музей. Фонд тканини.— ТК/11343 (далі: ХІМ).

[5] Інститут народознавства АН України.— Фонд одягу.— ЕП/21395 (далі: ІН АН України).

[6] Там же. ЕП/2138.

[7] *Шмидт А.* Суконная и шляпная фабрики.— С. 488.

[8] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів. Ч. 1.— С. 171.

Другу групу становили зачіски «з підголюванням чуприни». В таких зачісках «шапку» волосся перетворювали на невеликий кружечок, розташований на маківці [9]. П. П. Чубинський відзначав, що згадана зачіска в XIX ст. була поширена на правій стороні Дніпра [10]. З інших джерел [11] відомо, що зачіски «під чуб», «кружечком» побутували також серед селян Полтавщини та Чернігівщини. На Полтавщині, підстригаючись «під чуб», стригли волосся вище лоба і на потилиці [12], на Чернігівщині ж селяни залишали волосся довгим ззаду голови, а над лобом коротшим. На початку XX ст. вказана зачіска ще побутувала серед горян та «ходачкової шляхти» на Поділлі та Волині [13].

Для третьої групи чоловічих зачісок характерне довге волосся, яке спадало на потилицю і навіть на плечі і спину. Таку зачіску носили майже всі карпатські горяни. Волосся випускали спереду або рівно підрізали «гривкою» [14], або (до середини XIX ст.) безладно опускали на чоло пасмами, заплітаючи в одну або дві кіски з кожного боку. Варіант з коротшим волоссям такої зачіски був ніби перехідним між зачіскою «під макітру» і відрощуванням довгого волосся. Їх єднала спільна манера розчісувати волосся «шапкою» від маківки, наявність проділ. Довговолосі зачіски чоловіків Карпат, а також Закарпаття характерні й для угорців та словаків. У центральній та східній частинах українських земель такі зачіски мали, як згадувалось, писарі і взагалі особи розумової праці; можна допустити, що такі зачіски походять із церковних шкіл і семінарій, де традиційним стало прийняте духовенством зачесане назад довге волосся [15]. Вуса були характерними для чоловіків усіх прошарків суспільства. Форми вусів були різними, але в основному панували два типи: спущені донизу, і такі, що стирчали в сторони. Чоловіки західних українських земель віддавали перевагу невеликим підстриженим надгубним вусам, трохи спущеним до кутів рота або дещо піднятим кінцями в сторони. Бороди носили тільки старі чоловіки (і то не завжди) та, частково, жителі Полісся [16].

Традиційні головні убори чоловіків XIX — початку XX ст. були надзвичайно різноманітні і розрізнялись за формою: конічні, зрізано-конічні, напівсферичні, циліндричні, «рогаті»; за матеріалом — солом'яні, сукняні, хутряні, повстяні; за способом виготовлення — плетені, в'язані, зшиті, валяні, домашнього або ремісничого виробу; за сезонністю — літні та зимові; за функціональним призначенням — буденні, святкові, обрядові.

Як і в попередні століття, чоловічі головні убори підкреслювали станову приналежність у суспільстві (селянин, поміщик, міщанин, робітник), виступали і віковою ознакою.

Головні убори парубків відрізнялись не стільки формою, скільки способом ношення і доповненнями. На відміну від старших, хлопці носили не чорні, а сиві шапки, які вигадливо

[9] Центральна наукова бібліотека АН України.— Відділ рукописів.— Ф. VIII.— Од. зб. 185 (лаз).— Табл. 8 (далі: ЦНБ АН України).

[10] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 412.

[11] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 88; *Шишацкий-Ильич А.* Местечко Олешовка Козелецкого уезда Черниговской губернии.— С. 175.

[12] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 88.

[13] *Шиманский И.* Жизнь волынского крестьянина после освобождения его от крепостной зависимости.— С. 55; *Морачевич И.* Село Кобылья Волынской губернии Новоград-Волынского уезда.— С. 298; *Перлштейн А.* Народный быт Волынского Полесья.— С. 75.

[14] Національний музей у Львові.— Фототека.— № 884.

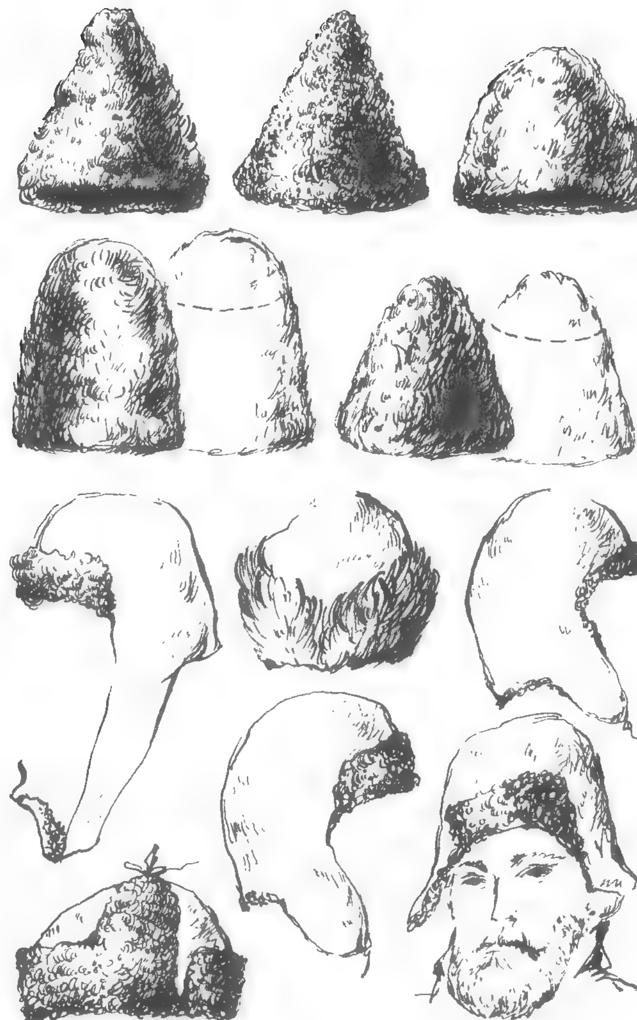
[15] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів.— Ч. 1.— С. 171.

[16] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 412.

85, 86

заломлювали набік або назад. До кепок пришивали яскраві околиші, прикрашали їх гудзиками і квіткою. Капелюхи хлопців мали багато доповнень у вигляді пір'я, квітів, яскравих стрічок, прикріплених до тулії. Жонаті чоловіки головні убори прикрашали скромніше.

В XIX — на початку XX ст. основними функціями чоловічого головного убору були практична і захисна. Для захисту від вологи, спеки, холоду підбирали при виготовленні головного убору відповідні матеріали — сукно, овече хутро, хутра диких тварин (зайця, лисиці, куниці). Шапки виготовляли в домашніх умовах, а також замовляли у сільських кравців (кепки, фуражки) або шапкарів-шаповалів (шапки з хутра, сукна).

У XIX ст. чоловічі головні убори досягли найрозвинутіших форм. Це можна простежити на прикладі давнього руського ковпака, висоту якого з часом поступово збільшували, в результаті чого утворились різні циліндричні шапки. В деяких випадках опушку розрізали, надаючи їй різної конфігурації — відповідно до смаків і потреб, отримуючи ще й шапку з навушниками і напотиличником. Навушники робили різної довжини. В XIX ст. вже побутувала шапка з довгими навушниками — малахай, а також шапка з навушниками, що набула надзвичайного поширення в наш час.

Верх ковпака також змінювався за формою, матеріалом і кольором. Його робили напівсферичним, плоским, квадратним, розшитим вгорі і опущеним над високим околишем, що нависав як дашок.

В XIX — на початку XX ст. найбільш поширеною для чоловічого головного убору залишалась назва «шапка». В окремих регіонах України на початку XIX ст. побутували й давні назви: «ковпак», «мурмолка», «шлик», «бриль». Деякі з цих назв знаходять відбиток у весільних піснях: «На мені шличок, косничок, ковпачок, то ж не ковпачок — шовківка; то ж не шовківка — ярмівка» [17]. В історичних матеріалах та літературних джерелах XIX — початку XX ст. знаходимо багато інших назв чоловічих головних уборів: «клепаня», «каптурка», «гемерка», «мазниця», «шапка на завісах», «шоломок», «рогатівка», «рогулька», «єрмолка», «ярмулка», «вальонка», «магерка».

Конічні шапки. В XIX — на початку XX ст. по всій Україні побутували високі (22—30 см) конічні «стіжкуваті» шапки із сірого і чорного овечого смушка, підбиті всередині дешевим хутром — «підбій» [18].

Прототип форми такої шапки зафіксував на Гуцульщині І. Вагилевич. Він відзначав, що давнім головним убором у гуцулів був високий ковпак, обшитий яскравою тканиною. На ньому блищали пряжки, зверху був встромлений букет з пір'я або гілка ялівця [19]. Подібний головний убір знаходимо на малюнках Ю. Глоговського (№ 1368, 1750) і на літографіях Я. Левицького, зокрема «Гуцули» (№ 1385). Схожий за формою головний убір спостеріг на Гуцульщині у XVIII ст. Б. Гаке [20], а в кінці XIX ст. в західній частині степової України — Ф. Вовк. Однак описаний Вовком головний убір вже видозмінений і не має такого гострого завершення, як шапка гуцула на малюнку Ю. Глоговського.

Найбільш поширена назва зимового головного убору конічної форми з овечого хутра — «шапка». Менш відомі назви: «забганка» (Полтавщина), «стовбата» (Київщина, Полісся), «кучма» (для порівняння: у молдаван — «кушме» [21], у словаків «barankova čapka») [22]. В південно-східних районах Київщини згадану шапку називали, як і шиту суконну, «єлом» [23].

[17] Весілля: Кн. 1.— С. 102.

[18] Державний музей українського народного декоративного мистецтва. - Фонд вишивки.— В/2189 (далі: ДМУНДМ); Полтавський краєзнавчий музей. - Фототека. № 1/1384, 1/1314, Н/1216 (далі: ПКМ).

[19] *Wagilewicz J.* O mieszkańcach wschodniej części gór Karpackich.— S. 173.

[20] *Haguets B.* Neueste physikal politische Reisen in den Jahren.— S. 19 -21.

[21] *Зеленчук В. С.* Молдавский национальный костюм.— С. 104, 105.

[22] *Nosál'ova V.* Slovensky Ludový odev.— S. 206.

[23] *Грінченко Б.* Словарь украинского языка: В 4 т.— К., 1907.— Т. 1. - С. 468.

[24] *Прилипко Я.* З народного одягу Чернівецької області // НТЕ.— 1960.— № 1.— С. 85.

[25] *Познанский Б. С.* Одежда малороссов.— С. 189; *Зеленчук В. С.* Молдавский национальный костюм.— С. 104—105.

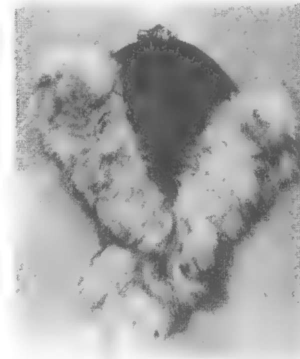

Такі шапки носили і парубки, і одружені чоловіки. Чоловіки вдягали їх, заломлюючи вгорі, вдавлюючи денце до середини, а хлопці заломлювали її верх набік або назад. В східних областях України сірі шапки крім парубків носили заможні селяни.

В західних областях України, на Буковині [24] і Бойківщині шапки конічної форми носили здебільшого одружені чоловіки. Верх шапки не заломлювали (№ 1288, 1283, 1316,

87, 88, 89

1798). Спосіб ношення, при якому верх шапки не заломлювали, був поширений у XIX ст. в деяких районах Подністров'я (Балтський район), а також у Молдавії та Румунії [25].

Малахай. У XIX — на початку XX ст. в ряді областей України побутував цей давній головний убір. У вказаний період до шапки-малахая застосовували епітет «старовинний малахай». Наголовок у цієї шапки був заокруглений, прилягав до голови, верх її робили із синього або червоного сукна, а клапани-навушники — із чорних або сірих смушків. В холодні дні навушники і напотиличник опускали. Передній клапан пришивали до наголовка. В Україні шапка-малахай («капелюха») найбільш поширена була на Слобожанщині. Відома вона і в білорусів та росіян [26].

На початку XX ст. малахай носили з піднятими вверх наушниками, зав'язаними шнурками.

Клепаня. Подібну за формою до малахая шапку — клепаню на початку XX ст. носили на Гуцульщині [27]. Гуцульську клепаню-тривух з червоного або темно-синього сукна оторочували не овечим, а лисячим хутром. Її клапани зав'язували під підборіддям або зверху голови. Найбільше клепаня була поширена в Коломиї та її околицях, тому цю шапку іноді називали «коломийкою» [28]. С. К. Маковський відзначив, що в 20-х роках XX ст. клепаню носили в селі Богдан (Прикарпаття). В інших місцевостях, за його твердженнями, побутував шлик [29]. Шапки описаного типу носили білоруси («облауха») і росіяни («долгуша», «ушанка») [30].

[26] Беларускае народнае адзенне.— С. 55; *Лебедева Н. И., Маслова Г. С.* Русская крестьянская одежда XIX — начала XX в.// Русские.— С. 239.

[27] ІН АН України.— Фонд одягу.— ЕП/21525.

[28] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве... — С. 69.

[29] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— Прага, 1925.— С. 31.

[30] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — С. 596; *Молчанова Л. А.* Галаўныя уборы.— С. 55.

Шликом називали невисоку зимову (14—16 см) шапку із сферичним наголовком із чорного сукна з клапанами із чорного смушка або вишитими (Рахівщина) чорними вовняними нитками. Вишивка імітувала смушок. Зверху на шапці пришивали чотири ряди червоного вовняного шнура, який розходився променями від маківки, оздобленої червоною китичкою [31]. Побутував цей головний убір в більшості районів Гуцульщини.

Шликом на Україні називали також високу конічну шапку — голубу, рідше червону з хутряним околишем — «ковніром», яка в першій половині XIX ст. дуже рідко зустрічалась. В кінці XIX ст. назва «шлик» ще побутувала у весільних піснях: «Ой дай, мати, голку і ниточку шовку, пришпилити ік зятньому шличку...» [32].

Подібну до гуцульського шлика форму мав лемківський головний убір — «*копач*». Ця невисока шапка, порівняно з гуцульським шликом, з більш плоским наголовком, шилася із синього сукна. Навушники робили із чорного овечого хутра, зав'язували зверху на денці шапки пришитими до них шнурочками (№ 1268).

Капузу, що побутувала в Українських Карпатах, виготовляли із смушок — шкірок ягнят. Капузи також шили із клапанами-навушниками, які закривали вуха. Крій капузи по-

[31] Закарпатский музей народної архітектури і побуту. – № 2955 (далі: ЗМНАП).

[32] Весілля.— Кн. 1.— С. 406.

дібний до крою шлика. Його верх робили з чорного або червоного сукна. Посередині денця пришивали китичку — «кутас» із кольорової вовни. Зафіксовані капузи на Буковині [33], Гуцульщині, де їх виготовляли в Ясині [34].

Джумері — шапку із чорних смушків, у формі невисокого циліндра з широкими вилогами, що спереду з обох боків стирчали як ріжки, носили на Гуцульщині (Косівський, Верховинський райони) [35]. Крім назви «джумері» відома й інша — «рогач».

Шоломок (йоломок, ярмулка, магерка) — повстяна шапка, яка в другій половині XIX ст. утрималась на етнографічній межі з білорусами. В північно-східних районах Українського Полісся шоломки виготовляли з повсті, хоча Федір Вовк відзначав, що на початку XIX ст. їх виплітали із валу, грубих вовняних ниток. Збиту на валяльні вовну роз-

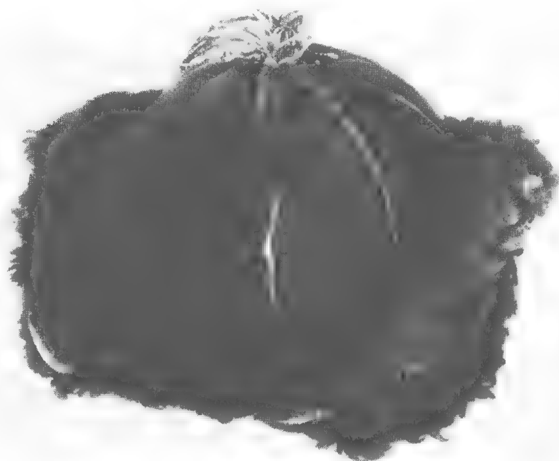
[33] *Купчанко Г. И.* Некоторые историко-географические сведения о Буковине // Записки Юго-Западного Отдела Русского Географического общества за 1871 г.— К., 1875.— Т. 2.— С. 346.

[34] *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.— S. 88.

[35] ДМУНД. - Фонд вишивки.— В/2186.

кладали довгими пасмами, які згодом збивали і виплітали з них шапки у формі усіченого конуса. Можливо, це і був той спосіб виплітання клобуків, який практикували в давнину київські монахи [36].

Форма шоломка нагадує усічений паралельно основі конус, на якому зверху покладений невеликий кружечок. Тулію шапки робили темно-коричневою, кружечок — білим. Верхню частину тулії прикрашали довкола зеленими або

синіми вовняними шнурами, а нижній край декорували червоними [37]. Навколо околиша шапки прокладали (паралельно) два шнури. Інколи між ними викладали різноманітні геометричні елементи: трикутники, круги, півкруги [38]. Шоломки носили не лише з круглим, а й з квадратним верхом [39].

У північно-західних районах Українського Полісся ці шапки називали по-різному: «магерка», «яломок», виготовляли їх із грубої вовняної тканини — сукна, зваляного валюшах.

У північних районах центрального Українського Полісся шапки із чорного, сірого, білого, світло-коричневого сукна називали «шоломок», «ярмулка», «магерка». Тут вони були найбільш поширеними [40]. Денце цієї шапки було плоским і прямокутним (18×20 см), висота шапки, як правило, 12—16 см. Центр прямокутного денця декорували або червоною китичкою, або червоним кантом. Кути прямокутника виступали за край околиша. Околиш шоломка робили з іншого за кольором сукна. Наприклад, якщо денце шоломка біле, то околиш сірий або коричневий [41]. Верхній край околиша найчастіше прикрашали двома рядами червоного або синього і червоного вовняних шнурів [42]. В Луцькому повіті Волинської губернії (тепер Волинська область) інколи застосову-

[36] Украинский народ в его прошлом и настоящем. — С. 582.

[37] Государственный музей этнографии.— Фонд одягу. — № 2110-95. (далі: ГМЭ).

[38] *Чубинский П. П.* Труды... Т. 7.— С. 414.

[39] ДІМ України.— Фонд тканин. Т/1199; Т/725; Т/724.

[40] ЦНБ АН України.— Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 187 (15 лаз).— Арк. 982.

[41] ГМЭ. — Фонд одягу.— № 2110-96. 2148-83.

[42] Там же.— № 2110-8; 2110-96; 1202-46. (Придбано А. К. Сержпутовським у 1907 р.)

[43] Там же. — № 1202-47; 2148-83.

[44] *Moszyński K.* Polesie wschodnie.— Warszawa, 1928.— S. 408.

[45] ГМЭ.— Фонд одягу. № 2148-45.

[46] Там же. № 2148-44.

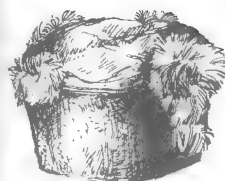
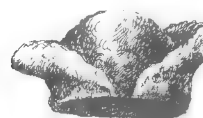
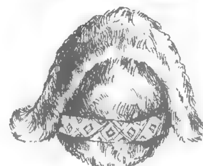
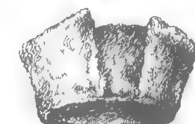
[47] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — С. 598.

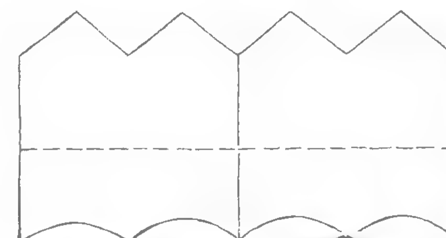
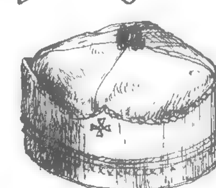
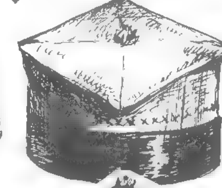
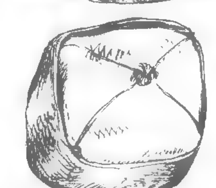
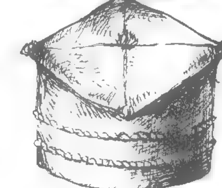

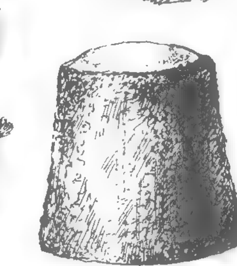
вали для декорування обшлага зелений шнур і синьо-червону вишивку у вигляді кривої лінії [43].

Шапку з чотирикутним денцем називали також «рогатівкою» [44], «рогаткою», «рогулькою» [45]. В шапках-рогатівках околиш робили з овечого хутра [46]. Шапка з чотирикутним денцем була поширена в Білорусії, а також у Смоленській, Тверській, Ярославській, Архангельській губерніях Росії. Рогатівки носили і західні слов'яни, наприклад поляки [47].

92, 93, 94, 95

96

Циліндричні шапки — єломок, вальонка — інколи теж називали «шоломок». Тип цього головного убору мав форму звуженого догори циліндра (14—17 см висотою), виготовляли його з білого, валяного із овечої вовни або коров'ячої шерсті сукна, з щільно прилягаючими вилогами, які сягали майже верха головного убору [48]. В XIX — на початку XX ст. цей головний убір був найбільш поширений у північній частині східного Українського Полісся. В південних районах

97, 98, 99

вказаної місцевості цю шапку називали «яломок». Згаданий головний убір побутував також у білорусів («магерка», «ковпак» [49]) і росіян Брянської, Калузької, Орловської областей («шолом», «яломок», «валенка» [50]). Цікаву етнографічну деталь відзначив Д. Святський, який вважав, що по тулії шапки можна було визначити етнічну приналежність селянина. Українці носили шапку з коричневими чи сірими вилогами, а росіяни виготовляли повністю білу [51].

Крім сукняних циліндричних шапок, побутували в Україні й циліндричні смушеві («стовбаті») шапки — із суконним

[48] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 1388-7.

[49] *Молчанова Л. А.* Материальная культура белорусов.— Минск, 1968. С. 174.

[50] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. - С. 598.

[51] *Святский Д.* Крестьянские костюмы в области соприкосновения Орловской, Курской и Черниговской губерний // Живая старина.— 1910.— Т. 1/2, кн. 73/74.— С. 16.

[52] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 1303-43. (Придбано в селі Локачі Волинської області.)

[53] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 48.

[54] *Zelenin D.* Russische (Ostlawische) Volkskunde.— S. 226.

[55] Ibid.— S. 226.

[56] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 1003-3; 1003-4; *Морачевич И.* Село Кобылье, Волынской губернии, Новоград-Волынского уезда. – С. 298.

[57] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2148-43; 1003-44.

[58] ЦНБ АН України.— Відділ рукописів.— Ф. VIII.— Од. зб. 187. – Арк. 638, 692, 820, 1180.

[59] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 44.

[60] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. – Од. зб. 251.— С. 78; Од. зб. 251а.— С. 23.

[61] Там же.— С. 38, 45.

синім або зеленим наголовком та розрізом ззаду або збоку, тому у верхній частині вони здавались ширшими. Зверху розріз зав'язували зеленими (Волинь) [52] або червоними (Поділля) стрічками. В південній частині Волині ці шапки називали «шапка» або «мазниця», в північно-західних районах Східної Галичини — «шапка на завісах» [53]. Д. К. Зеленін подає ще й назву «крисатка» [54]. В білорусів вказаний головний убір називався «капуза» [55].

Високі циліндричні шапки, але без розрізу ззаду і значно нижчі від попередніх, відомі по всій Україні. Локальні різновиди шапок виявлялись у різній висоті і різних матеріалах для наголовка. Найпоширенішими були циліндричні високі (22 см) шапки із сивих або чорних смушків з оксамитовим, так званим «почаївським» верхом [56], або наголовком із сірого сукна, який робили випуклим, сферичним.

Смушеві циліндричні (висотою 13—14 см) [57] головні убори були поширені в тих районах, де побутували циліндричної форми суконні шапки, тобто на півночі України. Вони були досить високими, що добре видно на малюнках Делафліза [58]. На Київщині ці шапки називали «круглі шапки» [59], в Ровенській області — «ковбанка», «папаха овеча», «кучма» [60], у Волинській області — «кучма», «кримка» [61]. Високі смушеві циліндричні шапки носили також і в Середньому Подніпров'ї — суконні або із смушевим верхом [62].

[62] *Афанасьев-Чужбинский А. С.* Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра.— Спб., 1863.— С. 15.

Невисокі циліндричні шапки із білої овчини із суконним зеленуватим наголовком відомі на Закарпатті в Свалявському районі [63].

Циліндричні шапки, як і шапки іншого типу, виконували крім практичної ще й знакову функцію. Так, «шапку на завісах» одружені чоловіки носили вищу, а парубки — нижчу. В Галичині шапка із сивих смушків була ознакою знатності і заможності господарів [64].

100, 101, 102

Каптурка, гамерка — так називалась шапка, яка була поширена в західних областях України. Це вовняний або бавовняний ковпак, в'язаний у горизонтальні сині, червоні і жовті смуги. На голові шапка мала вигляд усіченого конуса. Ці шапки зафіксував у кінці XIX ст. Б. Сокальський в північно-західних районах Східної Галичини. Він відзначав, що там «носили куплені високі шапки, в'язані з ниток. Білі носили діти, а голубі у жовті і червоні поперечні смуги — чоловіки. В деяких селах Сокальщини їх купували виключно дітям» [65]. Вказаний головний убір замальований Ю. Глоговським (№ 1671, 1672); його можна побачити на багатьох фотографіях початку XX ст.[66] На думку Я. Головацького, згаданий головний убір був запозичений у німецьких колоністів [67] і згодом поширився серед українського населення. Подібні за формою шапки виготовляли і в домашніх умовах. Їх в'язали на спицях із грубої вовни.

[63] ЗМНАП.— Фонд одягу.— № 3309.

[64] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 34.

[65] *Sokalski B.* Powiąt Sokalski. – S. 68.

[66] Архів ІН АН України.— Фототека.— № 11595; Фонд одягу.— ЕП/21534.

[67] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 48.

Солом'яні та фетрові капелюхи — це особлива підгрупа чоловічих головних уборів, що об'єднує відомі всім східнослов'янським народам сонцезахисні шапки з крисами, до яких належать і українські брилі, крисані, капелюхи. В Україні наголовки капелюхів, незалежно від матеріалу, з якого вони зроблені, теж здебільшого нагадують форми побутуючих тут зимових шапок. Тулії капелюхів мали форму зрізано-конічну, напівсферичну [68] і циліндричну. Форма ка-

пелюхів зазнає тих самих перетворень завдяки зміні способів ношення, що й форма зимових шапок. В одних місцевостях капелюхи мали зовсім рівні криси, в інших — рівномірно загнуті вгору, в деяких — рівномірно приспущені або приспущені спереду [69].

Капелюхи відомі солом'яні і повстяні домашнього виготовлення або куповані. Солом'яні капелюхи-брилі виготовляли або з рівної тасьми, сплетеної з семи стрічок соломи, або із зубчатої тасьми, яка плелась у чотири стрічки. Тому перші мали назву простих, а другі — зубчатих.

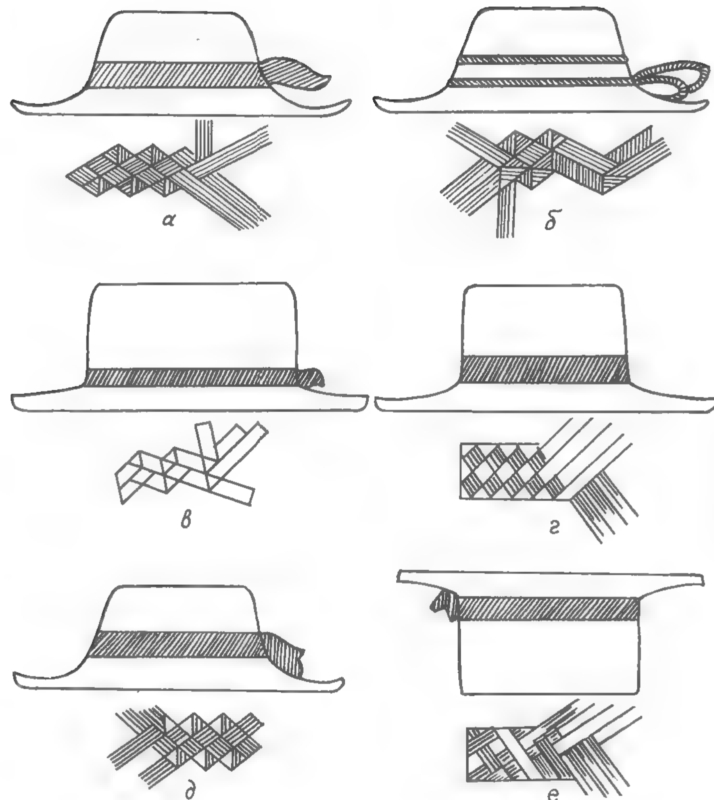
Солом'яні брилі були поширені в Україні повсюдно. В південно-західній Волині, як і в східній частині Люблінської та Седлецької губерній (тепер Польща), солом'яний бриль мав назву «капелюх» [70]. Про те, що солом'яні і фетрові капелюхи виготовляли в Галичині в кінці XIX ст., дізнаємось із каталога землеробської і промислової виставки у Львові

[68] ЗМНАП. Фонд одягу.— № 2934.

[69] *Прилипко Я.* Класифікація народних головних уборів.— С. 36.

[70] *Чубинский П. П.* Труды... Т. 7.— С. 413.

103

в 1877 р.[71], організованої Господарським товариством. Капелюхи відрізнялись локальними особливостями — різними наголовками, тулією. В одних випадках тулію внизу оперізували стрічкою (4—5 см), тасьмою або сукном. В інших випадках стрічку чіпляли у верхній частині тулії. Крім стрічки парубки прикріпляли до тулії капелюха блискучі шпильки, люстерка, павлині пера. Збоку, вище оздоб, вишивали кольорові узори (околиці Цеблова, Копитова, Завішні) [72]. В селах Бережниця, Підмихала біля Калуша в солом'яних капелюхах тулію обвивали червоною стрічкою, що звисала ззаду з полів на плечі і спину (№ 1265, 712, 1385). На Покутті і Буковині парубки прикріпляли до тулії капелюха червону стрічку або стрічку з дрібненького бісеру — гердан. На Покутті інколи покривали герданами всю тулію. В гірських районах Буковини до тулії капелюха чіпляли пучок щетини. В Косівському районі Івано-Франківської області до тулії солом'яного капелюха — «солом'яника» прикріпляли вовняні кольорові шнури — «черв'ячки» [73].

Фетрові капелюхи були найбільш поширені в західних областях України, хоча спорадично побутували «чорні брилі» — з чорної або сірої повсті — і в східних областях [74]. Найбільш поширеними фетрові капелюхи були в Карпатах. На Гуцульщині носили чорний фетровий капелюх — крисаню, прикрашений ажурною металевою пластинкою з трьома пір'їнами глухаря («готура») — два чорних пера з рожевим посередині. Тулію опоясували тасьмою, додаючи різнокольорові шнури, а до їх кінців, зібраних разом з лівого боку капелюха, прикріплювали кульки — «китиці», а інколи — й павине перо [75].

На Буковині фетрові капелюхи — крисані мали загнуті догори поля, до тулії у свята кріпили півнячі або павині пера, а також різної ширини смужки з полотна, вишитого барвистим бісером, штучними квіточками і різнокольорними шнурами [76].

[71] Katalog Krajowej wystawy rolniczej i przemyslowej we Lwowie. Lwów, 1877.— S. 120—122.

[72] *Sokalski B.* Powiat Sokalski.— S. 66—68.

[73] *Falkowski J.* Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. S. 50.

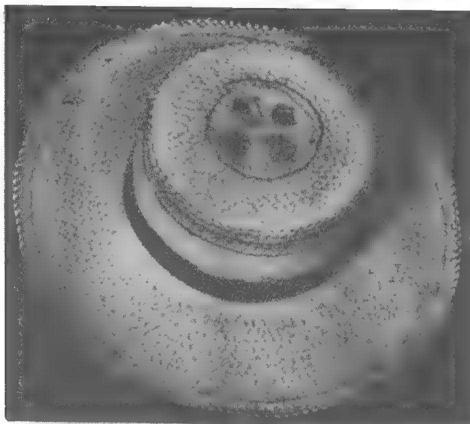
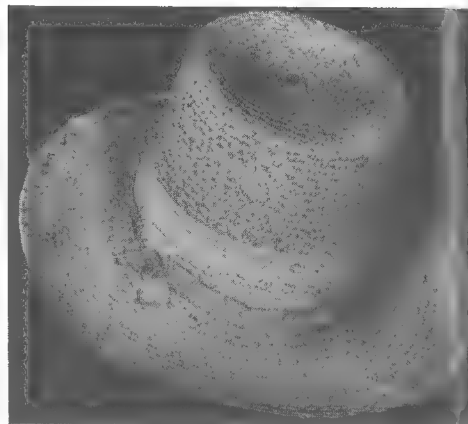
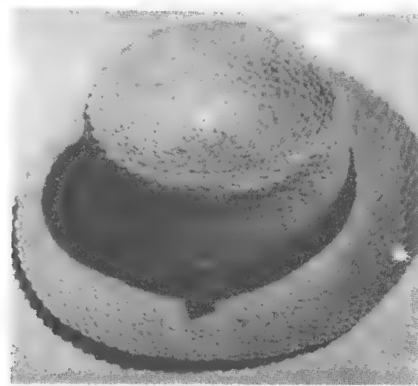
104

[74] *Савченков И.* Старое и новое в народном убранстве и одежде.— С. 110.

[75] *Kopernicki J.* O góralach ruskich w Galicji. - S. 25.

[76] *Костишина М. В.* Художнє оформлення буковинського народного костюма гірських місцевостей.— С. 54.

105, 106, 107, 108

На Бойківщині (село Тухля) парубки прикрашали тулію головного убору червоною стрічкою, яка звисала на спину. Інколи тулію широкополого капелюха [77] прикрашали заткнутим за стрічку павиним пером або білими пелюстками трави («посталь»), або пучком квітів чи зелені. Старшим чоловікам, за традиційними народними нормами моралі, заборонялось чіпляти до тулії прикраси. Вони, як правило, носили на тулії чорну або якусь іншу темну стрічку [78].

Верховинську — чорну з неширокими полями крисаню (села Буковець, Брустори, Шепіт) відзначали знаком у вигляді кольорового шнура — «черв'ячків» і пера. Секрет в'язання «черв'ячків» тримали в таємниці. В селі могла бути лише одна майстриня, що вміла ткати «черв'ячки» до крисані. Інколи одна майстриня виготовляла їх для всього району.

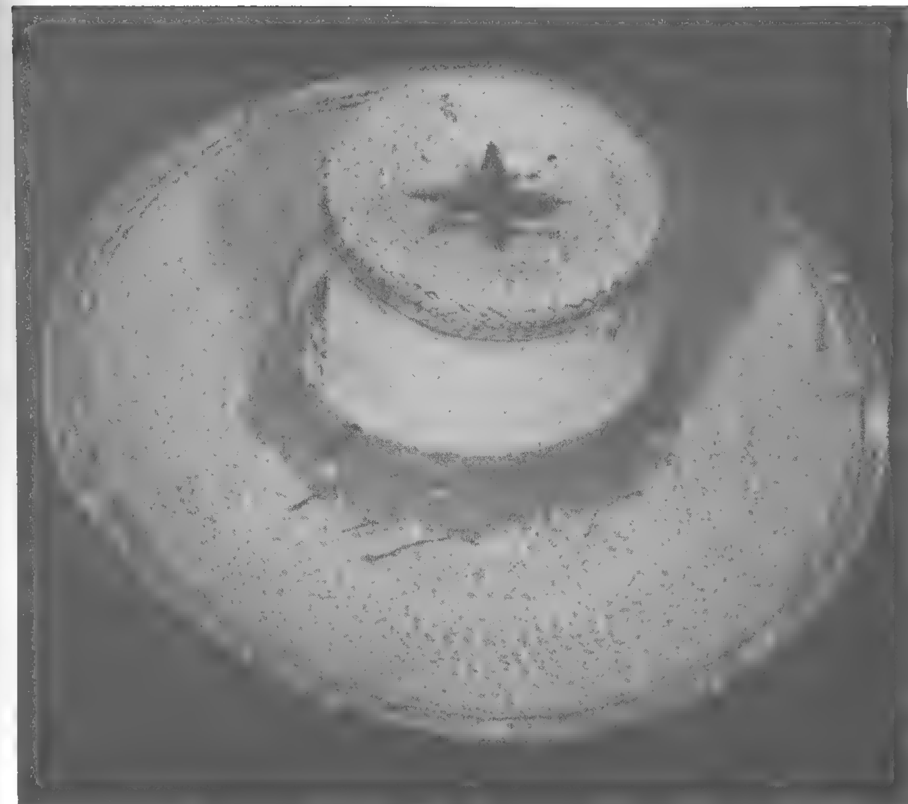
Каляп, каляпик — фетровий головний убір з низьким сферичним верхом і широкими полями, загнутими догори, носили на Лемківщині [79].

[77] *Вагилевич І.* Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині.— С. 118.

[78] *Матейко К. І.* Одяг // Бойківщина.— К., 1983.— С. 145.

[79] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 79.

Картуз в XIX ст. побутував в українців, росіян і білорусів. Це головний убір із фабричної або домашньої тканини з чорним козирком із блискучого твердого матеріалу — «сапи» [80].

У першій половині XIX ст. картузи носили в містах робітники і міщани, а також в сільських ремісничих місцевостях, найтісніше зв'язаних з містом. В другій половині XIX ст. картуз став загальнопоширеним, а на початку XX ст. його витіснила подібна до нього кепка — «кашкет», «фуражка», «картуз», «козирка».

Картузи купували в місті або виготовляли з полотна чи сукна, пришиваючи чорний блискучий козирок, прикрашали різноколірними околишами і гудзиками — червоними, жовтими, синіми, зеленими [81]. В свята до околиша чіпляли ще й квітку.

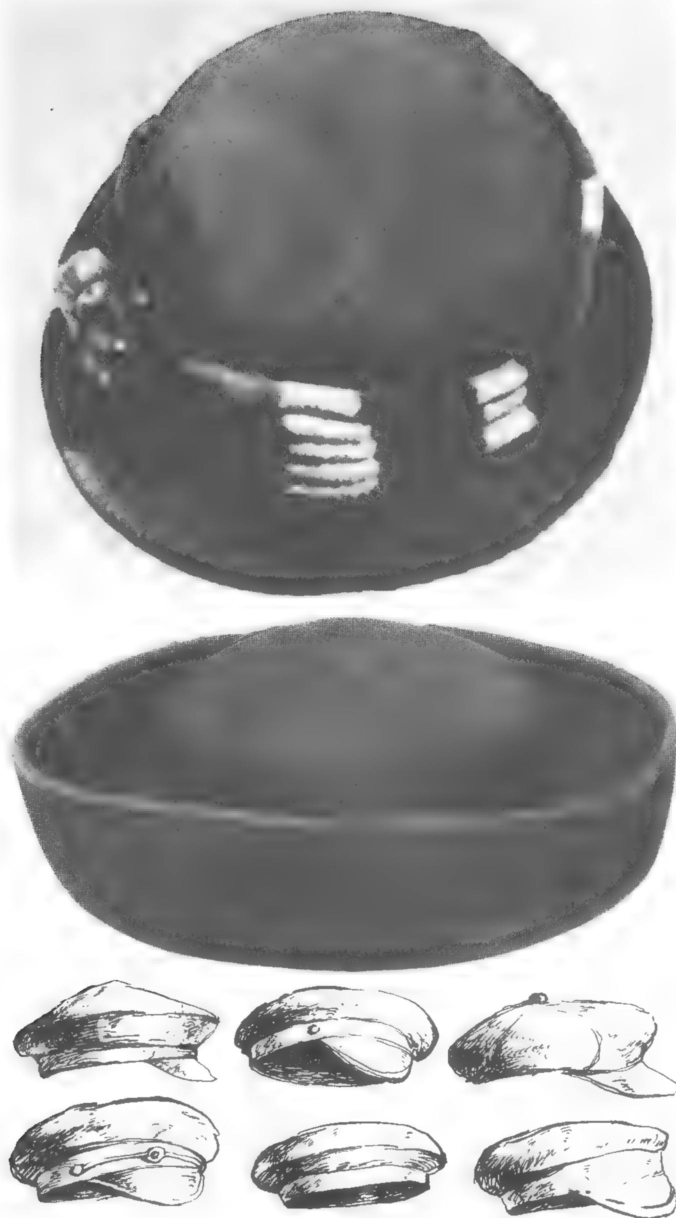
Кашкети робили переважно із синього і зеленого сукна, рідше чорного. Кашкет відрізнявся від картуза розміром і великим козирком — «сапою» [82]. Кашкети також купували на ярмарках або замовляли у сільського кравця. Крій цих уборів залежав від фабричного крою, який був у моді в той чи інший час. Але, як правило, кашкет і картуз купували у

[80] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 413.

[81] Центральний державний архів України.— Ф. 2205.— Оп. 2.— Од. зб. 423.— С. 3.

[82] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 413.

109, 110, 111, 112

відповідності до місцевих смаків і традиційно вироблених естетичних уявлень про матеріал, колір, фасон. Кашкети відрізнялись також деякими локальними особливостями. Найбільш розповсюдженими кашкети були на Волині, Поліссі і Поділлі. У Любешівському районі їх шили з такого ж

сукна, що й свити, і називали «посукони»[85]. В селі Тоболи Камінь-Каширського району носили «раби», «рабі козирки» — із тканого у вузькі смушки полотна, такого ж, яке використовували для пошиття штанів. Носили їх також в той чи інший улюблений в даній місцевості спосіб — або низько насунутими на чоло, або зсунутими на потилицю, або набакир, з викладеним в той чи інший спосіб наголовком[84].

Головні убори міщан

В XIX ст. в Україні міщани виготовляли шапки таких самих форм, як і селяни, але використовували дорожчі матеріали. Так, вони носили шапки з обшивкою із куниці, лисиці, видри, соболя з високим камковим або суконним верхом.

У західних областях України у міщан була найбільш поширена сива шапка із сірих кримських смушків, висока, з сукняним або камковим верхом, плоским або з фалдами. Зверху денця шапки нашивали невеликий гудзик, обтягнутий тканиною — «таляр» (4—5 см в діаметрі).

Серед головних уборів міщан західних областей України побутувала шапка-капуза з клапанами із лисячого хутра, які в холод опускали, закриваючи вуха[85].

Львівські міщани носили високі шапки з квадратним верхом, облямовані внизу таким же хутром (№ 1623). Дуже розповсюдженими у міщан були також «шапки на завісах» — з розрізом, стягнутим червоними стрічками. Крім згаданих, носили й високі циліндричні чорні або сині шапки з невеликим розрізом ззаду чи збоку. Верх шапки і високу тулію робили із червоного або синього сукна. Сукняну тулію облямовували такою ж високою смугою овечого хутра.

Джерела вказують на існування у XIX ст. в Східній Галичині і Волині збіднілої «шляхти загородової, ходачкової». І. Я. Франко відзначав, що «шляхта, прозвана у нас «шляхтою ходачковою»,— це народ український, руський, принаймні, по мові. Декуди шляхта не різниться від «простого люду» й одежею, але деінде знов, особливо в багатих селах, старається... вирізнитися»[86].

Одним із елементів, яким відрізнялись головні убори шляхти,— це колір смушка. Шляхтичі, як і заможні селяни, носили головні убори із сірого «сивого смушка»[87].

Вивчення чоловічих головних уборів ускладнюється тим, що інколи однотипні головні убори мали різні назви. Шапку із овечої шкіри чи із смушків на півдні називали так само, як повстяну на півночі. Так, по всій Київщині «йоломом» називали циліндричну смушеву шапку, а в Каневському районі майже таку ж шапку називали «магеркою». Одну і ту ж суконну шапку називали по-різному: «ковпак» — у селі

[83] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 251.— С. 45.

[84] *Прилипко Я.* Класифікація народних головних уборів. — С. 36.

[85] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве... — С. 18—19.

[86] *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 26.— С. 180—181.

[87] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива Императорского русского Географического общества.— Пг., 1914.— Вып. 1.— С. 318; *Червяк К.* Шляхта околишня на Коростенщині, Коростенський окружний музей краєнавства. – Житомир, 1928. – С. 14.

Великі озера Дубровицького району, а в селі Шахи, розміщеному в п'яти кілометрах,— «шоломок» (Полісся). Суконну шапку-рогатівку у селі Самари Ратнівського району Волинської області називали «джемерка».

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що на початку XX ст. на території України ще широко побутували шапки із сферичним наголовком, виготовлені з овечого хутра. Їх носили на півдні та південному заході України. На Поділлі та півдні Волині чоловіки віддавали перевагу циліндричної форми смушевим шапкам, на півночі, північному заході Волині — рогатим шапкам, на Чернігівщині — конічним зі зрізаним верхом і шоломкам. На півдні по Дніпру від Києва висота шапки збільшувалась, поки не доходила до розміру високої, трохи звуженої вгорі шапки з суконним верхом чигиринців. Вверх по Дніпру розмір шапки зменшувався, а на Поліссі переходив у магерку з повсті або рогатівку. Збільшення висоти спостерігалося на південному заході від Києва. На Поділлі шапки носили високі, інколи з розрізом опушки. Б. Познанський відзначив іще один важливий момент. Він зауважив, що в поношених шапках погано вичинений смушок зсихався, внаслідок чого шапка зменшувалась у висоту, ставала тоншою посередині висоти, оскільки низ розтягувався на голові, тому в цій шапці не можна вбачати особливої форми [88].

Проаналізувавши чоловічі головні убори XIX — початку XX ст., маємо можливість простежити процес їх еволюції від давньоруського ковпака до різноманітності форм і видів. Як частина цілого вони повністю залежали від закономірностей розвитку народного костюма, виявляючи рівень і стан матеріальної культури.

Розглянутий матеріал про чоловічі головні убори дає підстави твердити, що при всій різноманітності їх видів і форм, особливостей функцій вони вийшли із єдиних загальнослов'янських типів.

Зачіски і головні убори дівчат

Зачіски

Зачіски маленьких дівчаток не відрізнялись різноманітністю. Дівчатам до трьох — п'яти років кісок не заплітали. Підлітки наслідували моду дорослих. Вони заплітали волосся в одну або дві коси, вплітаючи в них кісник. Косу стрічкою не прикрашали. За народною традицією, це дозволялось робити тільки дівчатам на виданні.

[88] *Познанский Б. С.* Одежда малороссов. С. 189.

Щодо дівочих зачісок, то вони цікаві в тому плані, що деякі їх компоненти після виходу дівчини заміж з'єднувались із жіночим головним убором, виконували в ньому попередню оберегову функцію.

Дівочі зачіски розподілялись за функціональним призначенням на щоденні, святкові і обрядові.

У будні дівчата намагались скріплювати волосся найпростішим способом. Буденна зачіска диктувалась практичною функцією. Регіональні особливості простежувались виразніше у святкових зачісках. Їх специфіка — не стільки у заплітанні волосся, скільки у поєднанні зачісок з головним убором і способами його доповнення певними символічними знаками, які у більшості випадків на початку XX ст. вже сприймались як прикраси. В святковій зачісці практична функція поступалась естетичній. Святкову зачіску дівчата намагалися робити вигадливою, гарною, проте суворо дотримувались традицій.

Розплетене волосся. На початку XIX ст., як і в попередні століття, серед усіх дівчат-слов'янок ще широко побутувала найпростіша і найдавніша зачіска — волосся не заплетене, а розпущене по спині. Але в кінці XIX ст. ця зачіска вже виходила з побуту. На початку XX ст. вона ще зафіксована як святкова на лівому березі середньої течії ріки Горинь у селі Яполоть (тепер Рівненська область) [89]. Матеріали експедиційних обстежень 1986 р. свідчать, що на Волині на початку XX ст. дівчата не заплітали коси, а розпущене волосся зав'язували на потилиці стрічкою, вив'язуючи гарний бант [90]. Елементи згаданої зачіски простежувались до середини XX ст. лише у весільних обрядах.

Заплітання волосся в одну косу. Найпростіший спосіб скріплювання волосся — це заплітання його в одну косу, яку викладали довкола голови, щоб не заважала під час роботи. Іноді косу носили опущеною на спину. Щоб коса не розплітались, вплітали в неї в будні кісник. Заплітання однієї коси було характерним для всіх слов'янських дівчат [91].

Цей спосіб скріплювання волосся був поширений також у багатьох неслов'янських народів. Зокрема, для балтів, як і для слов'ян, це було давньою традицією [92]. В Китаї дівчину також впізнавали по одній чи двох заплетених косах, жінку, як і на Україні, по скрученому у вузлик волоссі, укладеному на потилиці [93].

Протягом XIX — на початку XX ст. серед дівчат-українок широко побутувало заплітання волосся в одну косу. Найбільш розповсюдженою ця зачіска була на Слобожанщині, в центральних областях України, на Поліссі.

Локальні особливості заплітання однієї коси простежуються у святковій зачісці, зокрема в тому, в який спосіб косу укладали на голові і як її прикрашали. На Поліссі, наприклад, одну косу, викладену вінкоподібно, оздоблювали квітами [94]. На Буковині дівчата заплітали на тім'ї маленьку

[89] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива...— Т. 1.— С. 304.

[90] Архів ІН АН України.— Ф. 1. Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 77.

[91] *Суслова И. В.* Головные украшения китаянок и их символика.— С. 231.

[92] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива...— Т. 1.— С. 310.

[93] *Nosál'ová V.* Slovensky L'udový odev.— S. 129.

[94] Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда. - Рига, 1986.— С. 72.

кіску, яку з'єднували з грубшою косою на потилиці, опускаючи її на спину. В кінець коси вплітали стрічку.

На Гуцульщині дівчата вплітали в косу червону вовняну нитку («шворку»), на яку нанизували («наборсували») мідні гудзики (села Верховина, Криворівня, Річки) [95], річкові ракушки, риб'ячі зуби. У селі Розтоки на Покутті косу обплітали червоною вовняною «попліткою» — так щільно, що іноді з-під вовняних ниток не було видно волосся.

113

На Бойківщині дівчата прикрашали заплетену косу стрічками та китицею з пір'я павича або квітів. Над чолом робили дрібні кучері-«мушки» [96]. В деяких місцевостях Бойківщини, як і на Гуцульщині, на початку XX ст. можна було спостерігати давній звичай штучно продовжувати волосся «уплетами» з червоної бавовняної або вовняної пряжі [97].

На Лемківщині в косу, опущену на спину, вплітали, як і в багатьох інших регіонах України, червону шовкову стрічку. Проте дівчата-лемкині, що проживали на початку XX ст. по сусідству із словачками, в одну заплетену косу вплітали голубу стрічку — «басаманку», а різнобарвні, в тому числі і червону, чіпляли ззаду до низки коралів. Стрічки опускали на спині по безрукавці — «горсеті». Спереду, посередині,

[95] *Kopernicki J.* O góralah ruskich w Galicji.— S. 28.

[96] *Вагилевич І.* Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині. С. 118.

[97] *Матейко К. І.* Головні убори українських селян до початку XX ст.— С. 47.

[98] Архів ІН АН України. - Ф. 1. Оп. 2.— Од. зб. 259. — Зош. 2.— С. 135.

[99] Тут і далі матеріали з Горлицького, Кросненського, Ліського, Сяноцького повітів, які знаходяться на території Польщі зібрані автором в 1986 р. в Тернопільській області у жителів, що мешкали раніше у названих повітах // Архів ІН АН України.— Ф. 1. Оп. 2.— Од. зб. 259. Зош. 2.— С. 129.

до коралів, як правило, прикріплювали також одну стрічку, а з обох боків на груди опускали згорнуті стрічки «засівки» [98].

На початку XX ст. в Горлицькому повіті до заплетеної коси прикріпляли на потилиці багато вузеньких стрічок, укладених у формі віяла. До коралів прив'язували широкі стрічки — «басаманки», поверх них одягали безрукавку, з-під якої виглядав низ стрічок [99].

114, 115

В центральних областях України (Черкащина, Полтавщина) косу робили грубшою і довшою, підплітаючи її не вовняними нитками, як на Бойківщині та Гуцульщині, а червоним шнурочком — кісничком. Косу викладали довкола голови «калачиком». Чому продовжували косу саме червоним кісничком, тепер не пам'ятають. Очевидно, що кісник, вплетений у косу дівчини, викладену вінкоподібно, мав обереговe значення. В неділю до коси на потилиці чіпляли кілька кольорових стрічок. Куплену шовкову стрічку, оздоблену намистинами або вишивкою, пов'язували над чолом [100].

На Дніпропетровщині на початку XX ст. до заплетеної і опущеної на спину коси не прикріплювали стрічок. Над чолом «хто хотів, то носив стрічку» [101].

Порівняно швидке зникнення з побуту дівчат Подніпров'я традиційних елементів зачісок пояснюється динамічнішим розвитком у вказаному регіоні промислових підприємств і впливом міста.

Дівчата степової України (Херсонщина) заплетену косу прикрашали трьома гребінцями: по одному гребінцеві

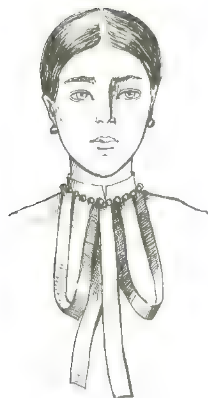
[100] Там же. - С. 7, 12.

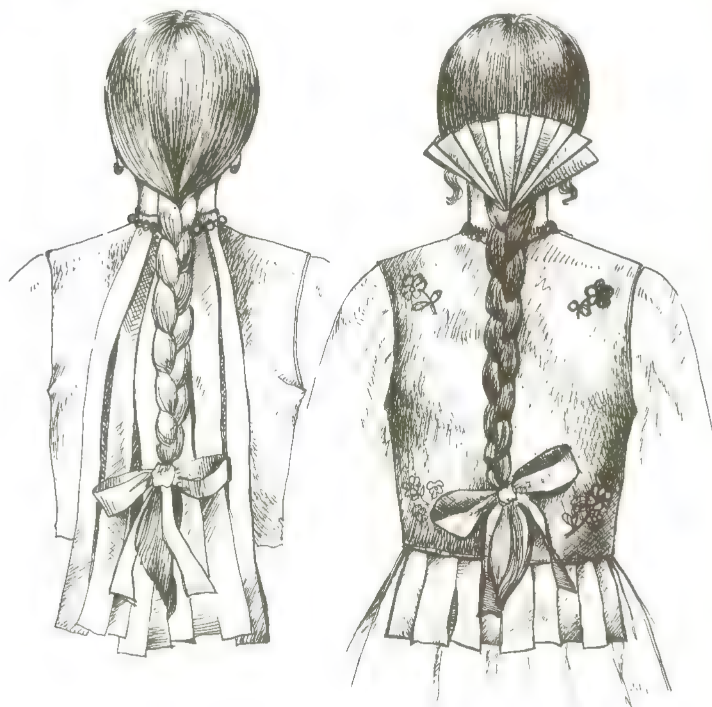
[101] Там же.— С. 20, 23.

встромляли над вухами, а третій — на потилиці. Спереду волосся трохи піднімали над гребінцем невисокими валиками — «ріжками». В кінець коси вплітали, як і в інших областях України, стрічку, вив'язуючи її бантом [102].

Повсюдно на Україні косу заплітали не лише у три пасма, а й у чотири, шість і навіть вісім пасем — попліток.

Заплітання волосся у дві коси. Складнішою дівочою зачіскою було заплітання волосся у дві коси, що харак-

116, 117

терне не лише для українок, але й для білорусок південних районів Білоруського Полісся [103]. Дівчата-росіянки віддавали перевагу заплітанню однієї коси, дві коси заплітали заміжні жінки [104]. Крім слов'янок, дві коси заплітали дівчата інших народів [105].

На початку XX ст. у багатьох етнографічних регіонах України (Поділля, Волинь, Галичина) віддавали перевагу заплітанню двох кіс.

У будні дівчата укладали коси довкола голови. Святкові зачіски робили більш різноманітними. Превалювали кілька способів укладання двох кіс: вінкоподібне, потиличне, коси, укладені над чолом, дві коси, опущені на спину.

Вінкоподібне укладання двох кіс. Дівоча зачіска з вінкоподібним укладенням двох кіс відзначалась великою різно-

[102] Там же.— Ф. 1.— Оп. 2. Од. зб. 259.

[103] Беларускае народнае адзенне.— С. 29.

[104] *Мерцалова М. Н.* Поэзия народного костюма. М., 1975. - С. 40.

118

манітністю в Карпатському регіоні. На Гуцульщині згадану зачіску описував В. Шухевич. Він відзначав, що у свято дівчина розділяла волосся на продіт на дві рівні частини, а кожну з тих частин ділила на три пасма — «пелюстці». З пасем заплітали дві коси, вплітаючи в них вовняну нитку — «шворку», на яку попередньо нанизували мідні гудзики — «пуголовиці» або «бовтиці». Нитка-«шворка» губилась у косах, а «бовтиці» чи «пуголовиці» компонувались поверх усієї довжини кіс. Щоб коси не розплітались, їх міцно обвивали «уплітами». Щоб «упліт» тримався, до кінця кіс прив'язували червону «гарусівку», обвивали її довкола голови і зав'язували на потилиці [106]. На Гуцульщині (село Яворів) і Покутті (село Тишківці) ззаду до заплетених кіс прикріпляли пасмо червоної пряжі, а верх

[105] Страны и народы. Зарубежная Европа. Общий обзор: Северная Европа. М., 1981.— С. 123; Страны и народы. Зарубежная Азия: Восточная и Центральная Азия.— М., 1982.— С. 91, 142.

[106] *Шухевич В.* Гуцульщина.— Львів, 1889. Т. 2. - С. 135.

голови закосичували вовняними кульками, квітками — «чічками».

Подібну святкову зачіску покутянок описав Я. Головацький. Дівчата заплітали над вухами коси — «критки», вплітаючи в них, як і гуцулки, нитки, викладаючи їх на голові вінкоподібно. У свята і непісні дні цей своєрідний «вінок» прикрашали стрічками — «герданами», виготовленими з дрібних бісеринок. Поверх усієї зачіски прикріплювали вузькі смужки різнокольорової тасьми — «політички» і червоні бавовняні нитки, опускаючи їх на спину [107].

За словами О. Кольберга, на Покутті (Коломийський район) описану вище зачіску дівчата доповнювали на тім'ї букетиком з качиного пір'я або позолоченого листу барвінку [108].

На Буковині (Сторожинецький район) дівчата встромляли у викладені вінкоподібно коси квіти, ззаду чіпляли стрічки — «коди», але не до вінка чи коралів, а до сорочки. Клали одну стрічку горизонтально на сорочку від плеча до плеча, а до неї прикріплювали багато різнокольорових стрічок, так щоб вони закривали всю спину [109].

В деяких місцевостях специфіка зачісок полягала у тому, які квіти закладали у вінкоподібну зачіску. Так, на Західному Поділлі (Теребовлянський район) віддавали перевагу городнім квітам, зокрема повнякам, на Волині — ще й настурціям та жоржинам, на Київщині великим квітам — півоніям.

У південних районах Київщини любили встромляти в коси дуже багато різних квітів [110], там дівчина «навіть до роботи йде, і то квітку в волосся заткне» [111]. В селі Теліженці Тетіївського району закладали додатково за вуха ще й «косиці» — пір'я качура [112], над чолом клали не одну стрічку, а кілька — червону, синю, зелену. У Східному Поділлі (Уманщина) в укладені довкола голови коси вплітали червоні скручені шнурочки — «кісники шнуркові». Вони були не грубі, «як гусине перо в діаметрі, або биндичкові — червоні вузенькі стрічки шириною в два сантиметри». Як «шнуркові», так і «биндичкові кісники» — «вовняні і немнучі» [113]. За коси закладали квіти.

На Волині для святкової зачіски кожну з двох кіс заплітали із шести пасем і дуже щільно. В кінці кіс вплітали кісники з червоної вовни. Коси укладали вінкоподібно, зав'язуючи кісники на потилиці. Під косами попередньо пов'язували на голову, над чолом, десять і більше різнобарвних стрічок, опускаючи їх кінці по спині. На потилиці, вище стрічок, втикали квіти, влітку — живі, взимку — штучні, які виготовляли із кусків сукна і білої губки на щетині, зверху приклеювали воском блискітки із слюди [114].

Дві коси, укладені над чолом, були характерною зачіскою дівчат Львівщини (село Добряни Городоцького району). Частину волосся сплітали у дві коси, укладали їх над чолом

[107] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 72. 32; ІН АН України. Фототека. № 11264.

[108] *Kolberg O.* Rus Karpacka. - S. 113.

[109] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 153—155.

[110] ЦНБ України.— Відділ рукописів.— Ф. VIII. - Од. зб. 187.— Арк. 544, 1214.

[111] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 24259.— Зош. 2.— С. 49.

[112] Там же.— С. 54, 61.

[113] *Свидницький А.* Великдень у подолян // *Свидницький Анатолій.* Роман. Оповідання. Нариси.— К., 1985.— С. 476.

[114] *Морачевич И.* Село Кобылье, Волынской губернии. Новоград-Волынского уезда.— С. 299.

так, що коси мали форму корони. Частина несплетеного волосся спадала на плечі. По боках голови прикріплювали два пучки квітів [115].

Закладання кіс на потилиці. Ця зачіска зафіксована на Покутті (село Чернятин). Дівчата заплітали дві коси і викладали їх на потилиці в «закладенці». Коси доплітали, як і на Гуцульщині, червоними вовняними («волічковими») уплітками. На закладені коси накладали високу (10 см)

119

стрічку —«золотий гальон», на яку нашивали 12—17 китичок. Кожна китичка являє собою пір'їну качура, до якої в нижній частині прикріплювали невеличку вовняну кульку. Все це разом із стрічкою називалось «кучері». З-під «кучерів» опускали на спину стрічки. Спереду волосся підстригали рівно, робили «чілко», пригладжували його, іноді навіть намазували маслом. На «чілко» клали стрічку, на яку нашивали по горизонталі кілька вузеньких стрічок. Вище цієї стрічки одягали «гердан». Вуха закривали кульками — «завушниками» з гусячого пуху, покритими воском і позолоченими. До вух чіпляли ковтки, а до них прикріплювали стрічку, спочатку поклавши її на шию [116].

Дівчата-лемкині розділяли волосся на прямий (посередині) або збоку (проділ), закривали («напускали») волоссям вуха, гарячим металевим предметом робили з боків на волоссі валочки. Між кожним валочком чіпляли квіточку — «брошку» [117]. В коси вплітали стрічку — «стужечку», «басаманку», «басанунку». Дві заплетені коси укладали на потилиці таким чином, що утворювались два рядки укладених навхрест кіс [118].

У деяких етнографічних регіонах (Західному Поділлі, Бойківщині, Лемківщині) дві заплетені коси викладали на потилиці, роблячи кружечок — «купер» (Бучацький район), «куца курка» (Бойківщина) [119].

Дві коси, опущені на спину, носили паралельно з іншими зачісками на всій території України.

[115] *Falkiewicz K.* Monografia powiatu Grodeckiego.— S. 85.

[116] Архів ЛВ ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 151.

[117] Там же.— С. 105, 142.

[118] Там же.— С. 100, 126.

[119] Там же.— С. 100, 126.

Заплітання волосся в три і чотири коси було характерним для дівчат Східного Поділля, Волині. На Східному Поділлі (Городищівський район) дівчата заплітали волосся у три коси. Одну косу заплітали на тім'ї, розділяли її і підплітали до кіс, розміщених нижче. В коси вплітали вузенькі кіснички [120]. На Черкащині заплітали волосся у дві, у три, в чотири і шість кіс [121]. При зачісці «в чотири коси» на Черкащині, Східному Поділлі, Волині заплітали дві коси вище, а дві нижче. Носили їх закладеними горизонтально на потилиці або опущеними на спину. При зачісці «в шість кіс» (Черкащина) заплітали три з одного боку голови, три — з другого. Над чолом пов'язували стрічку, встромляли у волосся синій або зелений гребінець [122]. На Вінниччині (немирівський район) над викладеними на потилиці горизонтально косами встромляли багато квітів [123]. У Могилів-Подільському районі чотири коси заплітали тільки дівчаткам-підліткам. Старші дівчата заплітали тільки дві коси.

Заплітання волосся «у дрібушки» відоме в центральних областях України (Полтавщина, Київщина), на Поділлі, де паралельно із уже описаними зачісками побутували і «дрібушки», «дрібниці». Цю зачіску описали на Черкащині (Уманщина) А. Свидницький, на Полтавщині В. Милорадович. Останній зазначав, що зачіску «в дрібушки» починали робити, заплітаючи волосся, як і в одну косу, в три — шість пасем — «дрібушок» біля самої голови, а далі збільшували кількість пасем до 24 [124]. Заплетене волосся укладали на голові вінкоподібно. А. Свидницький повідомляє, що на Східному Поділлі «дрібниці» носили тільки сільські дівчата [125].

Зачіску «в дрібниці» старші жінки на Покутті пам'ятають ще й тепер (село Чернятин). Там дівчата заплітали дві коси ззаду на потилиці у «дрібниці». Спочатку волосся для коси розділяли на три пасма, починали плести, потім ці три пасма розділяли на вісім «пелюсток» і закінчували заплітання. Коси вкладали горизонтально «в закладенці». Заплетена таким чином коса була дуже тверда, довго не розпліталась, з неї не витріпувалось волосся [126].

Заплітання волосся «у зв'язки». У південній частині Київщини і частково Чернігівщини побутувало зачісування голови «у зв'язки». Для цієї зачіски волосся розділяли, як правило, на дві сторони, потім вище чола робили проділ, перпендикулярний першому. Не відокремлене ним волосся передньої частини голови розділяли на два пасма, розчісували і опускали трохи на скроні, утворюючи так звані начоси. Ззаду волосся чесали доверху і на середині голови зв'язували разом одним кісником, після чого волосся знов розділяли на дві половини і плели дві коси, в кінці яких вплітали кісники. Потім начоси розміщували так, щоб вони заходили за вуха, де їх підкладали під коси [127].

Подібною була й *зачіска — «начоси», «мушки»*. На Східному Поділлі, степовій Україні (Херсонщина), районах центрального Українського Полісся ще у середині XIX ст. дівчата при створенні будь-якої зачіски — чи то заплітання волосся в одну, чи дві коси — опускали волосся з боків на скроні, закриваючи вуха, називали це «начосами», «мушками». На Східному Поділлі цю зачіску зафіксував А. Свидницький [128]. Інший автор І. Савченко писав, що наприкінці XIX ст. начоси вийшли з моди, але він стверджував і те, що на центральному Українському Поліссі згадана зачіска побутувала до середини XIX ст. [129]

Заплітання волосся «у колокілки». Зачіска «у колокілки» мала багато спільного з зачіскою «у зв'язки». Різниця полягала у тому, що для зачіски «у колокілки» волосся для начосів захоплювали гребінцем маленькими частинками і перекидали з одного боку голови на інший. Так робили доти, поки волосся з правого начосу не перекладали на ліву сторону і навпаки — з лівого на праву. В результаті отримували проділ не прямий, а зубчатий. Потім начоси розчісували і закладали за вухами під коси [130]. При зачісці «у колокілки» косу сплітали з трьох пасем волосся. Але кожне пасмо мало не рівну кількість волосся: два пасма були однакові, а третє менше. Меншим пасмом обвивали два інші по черзі, так що сплетена таким чином коса мала посередині заглибини. В кінці коси вплітали стрічки. У 30-х роках XX ст. у приміських селах і містечках деякі дівчата волосся підстригали.

Отже, в XIX — на початку XX ст. зачіски дівчат-українок були надзвичайно різноманітними. В ряді випадків у способах укладання і ношення волосся містяться елементи, можливо, доязичницьких часів.

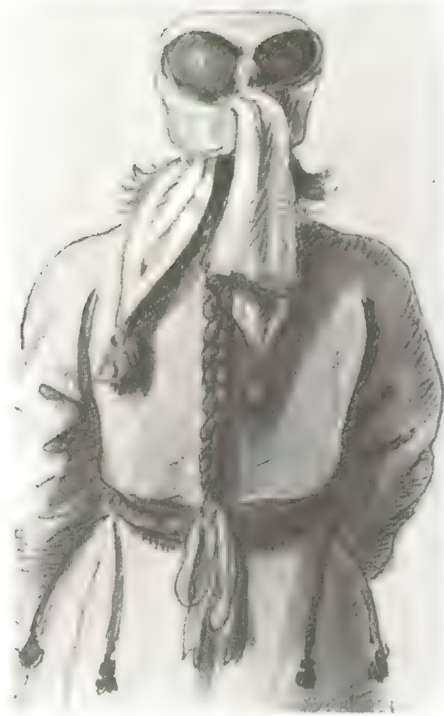
На всій території України в XIX — на початку XX ст. дівочі зачіски поєднували з начільними стрічками.

Головні убори

Начільні дівочі головні убори. Як і в попередній період, у XIX ст. найпоширенішим головним убором дівчат-українок була начільна пов'язка-стрічка — шовкова, парчева, срібляста чи золотиста, орнаментована квітковими мотивами [131], купована або вишита власноручно. Існувало кілька способів ношення начільної стрічки. Її зв'язували на потилиці, чіпляючи до основи коси ще кілька стрічок. Коли дівчина заплітала волосся у дві коси, то клала стрічку посередині голови, над чолом, кінці вплітала в коси. В кінці XIX ст. цей головний убір був розповсюджений у Середньому Подніпров'ї, хоч його побутування польський етнограф XIX ст. Я. Фальковський засвідчив і в деяких західних районах, зокрема в долині Пруту, де волосся перев'язували над чолом тонкою кольоровою тасьмою — «зав'язкою» [132].

У Середньому Подніпров'ї за начільну стрічку — «опаску» вкладали одну або більше квіток. У багатьох місцевостях

120 Там же.— С. 37.
121 Там же.— С. 37, 42.
122 Там же. – С. 42.
123 Там же.— С. 65.
124 *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 65.
125 *Свидницький А.* Великдень у подолян.— С. 476.
126 Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 150.
127 *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 422.
128 *Свидницький А.* Великдень у подолян.— С. 477.
129 *Савченков И.* Старое и новое в народном убранстве и одежде.— С. 110.
130 *Чубинский П. П.* Труды...— С. 243.
131 ХІМ.— Фонд тканини.— ТК/4051, ТК/4033.
132 *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.— S. 86.

120, 121

України стрічку накладали на тверду основу (Київська, Сумська області). На межі Київщини з Волинню і Поділлям поверх паперового обруча клали багато стрічок: «білі були, червоні, зелені, сині, квітчасті, по білім полі квітчасті, куплені на ярмарку. На іншій то було тих бинд з п'ятнадцять» [133]. У волосся натикали «повняків, маку, чорнобривців, а на Великдень тільки хрещатим барвінком затикались» [134].

На Чернігівщині у приміських селах Козельська дівчата носили начільну широку стрічку з золотим позументом, під яку застромляли або пришивали до неї пір'я з хвоста селезня, закручене кільцями. До стрічки пришивали довгі чорні китиці, які, закриваючи вуха, опускалися на плечі [135]. В Слобідській Україні, на Сумщині і Поділлі дівчата прикріпляли біля вух до обруча кульки із вовняних ниток.

Тут напрошуються паралелі з давньоруським головним убором — обручем із скроневими підвісками-кільцями, реконструйованим Б. Рибаковим [136]. З плином часу начільні пов'язки ускладнювались і трансформувались у складніший головний убір.

До початку XX ст. начільні пов'язки та вінки об'єднались у комплекс і дуже рідко зустрічались (в ношенні) окремо. Стрічка, начільна пов'язка, вінок поступово втра-

[133] Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича.— К., 1983.— С. 55.

[134] Там же.— С. 55.

[135] *Елеонская Е.* Женский костюм пригородных деревень г. Козельска // Этнографическое обозрение.— М., 1909.— № 3.— С. 100.

[136] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— С. 76—77.

тили своє первісне функціональне значення (символ зрілості, оберег) і використовувались як формотворчий елемент, що служив основою, фундаментом нового головного убору. При цьому їх функція не втрачалась, а передавалася новим формам і елементам.

З тієї точки зору цікавий побутуючий в Українських Карпатах дівочий головний убір — чільце. Архаїчна форма його у вигляді обруча з металевими підвісками немов зберегла перехідний етап від стрічки, начільної пов'язки до більш розвинутого головного убору.

122

Побутування такого головного убору в покутянок ще у XVIII ст. зафіксував Б. Гаке. Він відзначав, що дівчата «на голові носили поясок із шкіри, прикрашеної мідяками (мідними пластинками) або гудзиками. Цей головний убір у них називався «козка» [137].

Про подібний головний убір під назвою «чільце» у дівчат Бойківщини писав І. Вагилевич [138]. На Гуцульщині чільце-обручик виготовляли із дротика і підвішували на нього вузькі пластинки у формі маленьких стручків або пелюстків квітів. Інший варіант чільця — із квадратних (3×3 см) пластинок, нашитих на смужку червоного сукна (села Верховина, Красноїлів, Криворівня) [139]. Чільце — як складова частина весільного головного убору — збереглося до наших днів: у селі Космачі — то оксамитова вузька (2 см) стрічка — «огальон», прикрашена бісером, в селі Верховині — металева висока (7—10 см) корона, прикрашена кольоровими намистинками і пластинками [140], в Городенківському районі — червона оксамитова стрічка, орнаментована намистинками (бісером) і вовняними кульками. На Покутті чільце — «гердан» робили із бісеру.

Чільце зафіксоване на численних фотографіях 30-х років XX ст., а також у повоєнний час [141] на Гуцульщині, Покутті і Бойківщині — як складова частина весільного головного убору.

Дівочий головний убір — начільну пов'язку — носили всі слов'янські дівчата. Зокрема, у білорусок цей головний убір широко побутував до середини XIX ст. [142]

[137] *Haquets B.* Neueste physikalisch-politische Reisen...— S. 19—21.

[138] *Вагилевич І.* Бойки, русько-слов'янський люд у Галичини.— С. 118.

[139] Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини.— Фонд металу.— № 12389 м. (далі: КМНМГ).

[140] Там же.— № 12470 в. 2469.

[141] ІН АН України.— Фототека.— № 11450, 666.

[142] Беларускае народнае адзенне.— С. 30.

8 1 -4336

Таким чином, розглянувши еволюцію начільної пов'язки, стрічки, їх функціональне призначення, можемо сказати, що згаданий головний убір побутував на території України (як знак, оберег, символ зрілості) від найдавніших часів. Втративши свої попередні функції, дожив до наших днів як прикраса, як невід'ємний компонент складного весільного комплексу в Карпатському регіоні.

Хустки. Крім начільної стрічки і вінка дівчата носили й хустки. Ряд авторів кінця XIX ст. (Б. Сокальський, В. Милорадович, анонімний автор статті в журналі «Киевская старина») стверджують, що в багатьох місцевостях України, наприклад в Східній Галичині, центральних областях України, Волині, на початку XIX ст. дівчата, як і жінки, не виходили за поріг хати, не зав'язавши голову хустиною. Проте загалом на Україні дівчата ходили влітку з відкритою головою, зав'язуючи її хусткою тільки до роботи, охороняючи волосся від бруду і спеки. Тому в буденних головних уборах дівчат найбільш активно виступають функції захисна і практична. Всюди на Україні в будні дівчата одягали полотняні, домашнього виготовлення, заткані заполоччю або з набивним малюнком хустки. Згодом на зміну їм прийшли куповані бавовняні хустки: особливою популярністю користувалися тоненькі ситцеві хустки, куплені в містах — білі і кольорові з набивним малюнком.

На Україні в XIX — на початку XX ст. побутувало кілька способів ношення хустки, але яким би способом не пов'язували голову хусткою, її спочатку складали по діагоналі, отримуючи з квадрата трикутник. Два здвоєні кінці опускали на потилицю, плечі, спину, у залежності від розміру хустки, а двома іншими власне і творили різновиди зав'язування.

Найчастіше два кінці хустки дівчата зав'язували у вузлик під підборіддям або над чолом, велику хустку зав'язували кінцями назад. Майже всюди на Україні один кінець великої теплої хустки обмотували навколо шиї, а другий опускали на плечі. Поширений спосіб ношення хустки у дівчат в XIX — на початку XX ст.— вінкоподібний: хустку складали по діагоналі, обмотували довкола голови поверх кіс, але так, щоб маківка залишилась відкритою.

Крім спільних рис, характерних для хусток на Україні, спостерігаємо притаманну їм регіональну специфіку, що виявлялась не тільки у розмірах, матеріалі, кольорі, оздобленні, а й способах ношення. Це вносило певні відмінності в образ і форму дівочого головного убору тієї чи іншої місцевості. Найбільше локальних варіантів побутувало у вінкоподібному способі пов'язування хустки. На Чернігівщині кінці згорнутої валиком хустки, укладеної на голові вінкоподібно, зав'язували над чолом, ховаючи кінці «калачиком»[143]. На Херсонщині в укладеній у такий спосіб шовковій хустці кінці над чолом перехрещували навхрест[144].

[143] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 4032-16. (Придбано в селі Носівка Ніжинського повіту на початку XX ст.).

[144] *Твердохлебов А.* Осколки старины в Зеньковском уезде // Киевская старина.— 1905.— Т. 89.— С. 59, 74.

Полтавські пов'язки згаданого типу відрізнялись об'ємом і висотою. В Лубнах носили низькі і насунуті на чоло «солотовки», в селі Крутий Берег — об'ємні, подібні до чалми, у селі Снітин — вищі і гостроверхі, а за Лубнами, в південній частині Лубенського і Великоселецького районів пов'язки робили високими і зав'язували кінці над чолом так, щоб вони стирчали у різні боки, як ріжки[145]. На Поліссі при аналогічному пов'язуванні хустки кінці зав'язували на потилиці, тім'я, як правило, залишалось відкритим. В західному Поліссі цей тип пов'язки зафіксував на початку XX ст. Д. К. Зеленін[146]. Такий спосіб пов'язування хустки автором зафіксований під час експедиції на Поліссі в 1979 р.[147]

У Східній Галичині складену по діагоналі хустку закладали кілька разів, щоб зменшити два здвоєні кінці, які закривали верх голови, так що при зав'язуванні залишалось відкритим волосся на потилиці. До кінців хустки пришивали китичку, і вона яскравою червоною плямою прикрашала не закрите хусткою волосся. Цей спосіб пов'язування головного убору проілюстрував Ю. Глоговський, який у 1834 р. зробив малюнок у селі Тисів.

Дівчата-лемкині купували хустки в містах. Цікаво, що лише на Лемківщині дівчата носили, як і жінки, рантухи, але не покривали ними голову, а накидали на рамена, як польські гуральки[148]. Цей факт вдалось підтвердити записом у селі Підзамочок Бучацького району від жінок, які у 30-х роках проживали у Горлицькому повіті (тепер Польща). Вони розповіли, що дівчата у свято накидали на шию і плечі білий полотняний рантух, який сягав нижче бедер[149]. А на Буковині, як ніде в іншому регіоні України в XIX ст., дівчата, як і заміжні жінки, пов'язували голову наміткою — «завійкою»[150]. Цікаву локальну особливість зафіксував у 1889 р. в північно-західних районах Східної Галичини Б. Сокальський, який відзначив, що у багатьох селах не лише жінки, а й дівчата носили хустку, пов'язуючи її на обручеподібну кибалку, так що не можна розпізнати, чи то жінка, чи то дівчина. І дівчата, і жінки не знімали хустки на людях. Хусткою пов'язували навіть голівки маленьких дівчаток[151].

Хустка була важливим компонентом святкового вбрання голови. Святкові хустки відрізнялися від буденних якістю матеріалу, з якого їх виготовляли. У святкові холодні дні одягали на голову куплену в крамниці чи на ярмарку хустку з тонкої вовни у яскраві квіти або шовкову однотонну, з рослинним орнаментом. Хустка була показником соціального стану. Бідні дівчата носили хустки з домашнього полотна, оздоблюючи їх вишивкою. Але навіть найбідніша дівчина мала до п'яти хусток, оскільки їх іще з дитинства готували в придане.

Хустку на свято вив'язували вибагливіше, ніж у будні, поєднували її з квітами. На Лубенщині, за винятком північ-

[145] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина. — С. 70.

[146] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива...— Т. 1.— С. 322.

[147] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зд. 251а.— С. 26.

[148] Там же.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 129.

[149] *Kopeŕnicki J.* O góralach ruskich w Galicji.— S. 13.

[150] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 70.

[151] *Sokalski B.* Powiat Sokalski.— S. 64.

но-східних сіл, хустиною щільно обгортали голову. Убір по формі нагадував велику шапку або чалму, насунуту на чоло однією — трьома складками («губами»). Тім'я закривали характерним «клапаном», «листком», що відрізняє лубенські пов'язки від сусідніх лохвицьких і миргородських, у яких тім'я не закривали [152]. При вінкоподібному пов'язуванні голови в цих місцевостях з правого боку за хустку застромляли у волосся квітку [153]. На Західному Поділлі (Теребовлянський район) дівчата в свято голову пишно прибирали квітами. В селах Довге, Деренівка, Скоморохи не закрите хустиною волосся на тім'ї прикривали натуральними, а зимою штучними квітами або позолоченим барвінком. У селі Кровинка з квітів робили вузенький віночок і викладали його навколо хустки [154]. В цьому головному уборі поєднуються два елементи — вінок і хустка. На Львівщині, в деяких селах Городоцького району у свято на хустку накладали і літом, і зимою живі або штучні квіти, розміщуючи їх над чолом від вуха до вуха у вигляді підкови [155].

На Гуцульщині дівчата пов'язували голову червоною квітчастою хусткою, опускаючи її під підборіддя, зав'язуючи вузлик на тім'ї, як це робили заміжні жінки в центральних районах України. Відрізнялись ці пов'язки тим, що кінці хустки з довгими тороками опускали на потилицю і спину. Під хустку з обох сторін голови втикали живі або штучні квіти — «чічки» [156].

Зачіски і головні убори дівчат-міщанок

В XIX ст. зачіски і головні убори дівчат-міщанок та селянок мали багато спільних рис. Повсюди в Україні в XIX ст. дівчата-міщанки заплітали волосся у дві коси, по-різному укладаючи їх на голові, прикрашаючи квітами [157].

На Поділлі, наприклад, заплітали дві коси ближче до вух і закладали їх навхрест — ліву косу до правого вуха, а праву до лівого. Якщо коса була коротка, то її продовжували уплітками, як селянки. Але тут дівчата-шляхтянки, дяківни, міщанки не заплітали волосся в «дрібниці», як селянки [158].

У західних областях України городянки, як і селянки, заплітали волосся і в одну косу, вплітали в неї червону стрічку, зав'язували бантом. В деяких місцевостях дівчата заплітали одну косу і вплітали в неї одночасно червону і синю стрічки. У невеликих містечках Східної Галичини в свято дівчата прикріплювали до «коралів» стрічки і опускали їх по спині разом з косою.

В будні міські дівчата, як і селянки, носили хустки простіші, в свято — дорожчі, фабричного виготовлення.

[152] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 70.

[153] ПКМ.— Фототека.— № 1/1279.

[154] *Bayger A.* Powiat Trembowelski.— S. 52.

[155] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 26.

[156] *Шухевич В.* Гуцульщина.— Т. 2.— С. 137.

[157] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 26.

[158] *Свидницький А.* Великдень у подолян.— С. 475, 476.

Способи пов'язування хусток були різноманітні. Багато з них були такими, як і в дівчат-селянок, але повсюди на Україні в містечках переважали три способи пов'язування голови хусткою: вінкоподібний; кінцями спереду над чолом; кінцями на потилиці. Наприклад, на Бойківщині дівчата пов'язували голову хусткою, найчастіше перехрещуючи кінці на шиї і зав'язуючи їх ззаду над здвоєними кінцями, опущеними на спину (№ 1277, 1278). На бойківському підгір'ї (Стрий) на червону хустку накладали вінок із живих квітів, ззаду до вінка прикріплювали червоні і жовті стрічки (№ 1792).

В Стрию крім хустки дівчата пов'язували голову довгим прямокутним рантухом, зав'язуючи його на потилиці, тім'я залишали відкритим. Один кінець рантуха звисав на спину, другий — на ліве плече. Над лівою скронею встромляли гілочку або квіточку. На незакритому головним убором тім'ї прокладали косицю із упліток і стрічок на зразок підкови (№ 1799).

Крім хусток у містах дівчата носили капелюшки, найчастіше — високі фетрові чорні, які мали фігурний виріз над чолом, прикрашений бантом, квітами, зеленою гілочкою. Всюди в містах і містечках в XIX ст. дівчата носили капелюшки, що нагадували за формою давні кораблики. До них, як і раніше у XVII — XVIII ст., прикріплювали ззаду червону стрічку.

Жіночі зачіски і головні убори

Зачіски

Вихід дівчини заміж був тією важливою подією, що міняла не лише її життєвий уклад. Зазнавала змін і її зачіска, головні убори та способи їх ношення. Заміжні жінки не прикрашали голову стрічками, квітами. Ці дівочі знаки з їх голови знімали ще на весіллі. В більшості регіонів України заміжній жінці не дозволялось заплітати косу. Як правило, волосся щільно скручували і викладали «гулькою», «бубликом», «коронкою» на потилиці. Зачіску робили таку, щоб на неї зручніше було одягати головний убір.

Але на Гуцульщині жінки заплітали коси, розділивши перед тим волосся на дві рівні частини, після чого заплітали його і викладали довкола голови [159].

В XIX ст. в деяких місцевостях Східної Галичини, зокрема тих, що тепер належать до Сколівського і Долинського районів, а також по цілій смузі Галичини до Волині і північно-західної частини Полісся після весілля жінці відрізали волосся нижче вух. Звичай відрізати волосся після весілля

[159] *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.— S. 86.

123

становить локальну регіональну специфіку і не характерний для жінок інших етнографічних територій. Паралелі згаданої зачіски знаходимо у західних слов'ян і в болгарок[160].

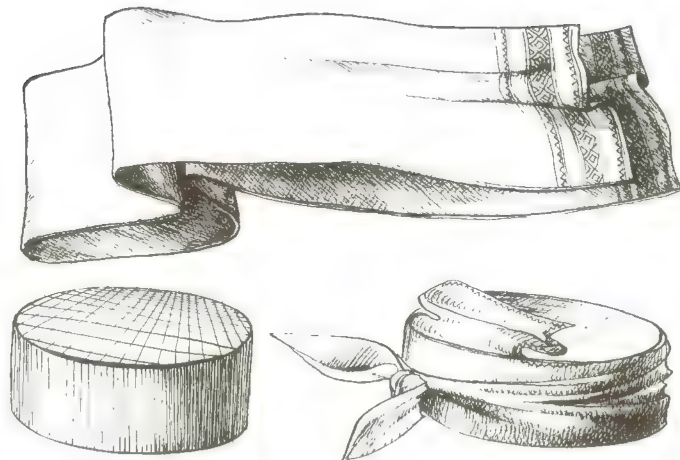
Головні убори

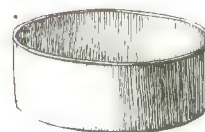
Кибалка. У багатьох випадках жіноча зачіска, залишаючи в своїй основі коло як оберег, імітувала дівочий головний убір. Так, заплетене або скручене спіралевидно волосся викладали вінкоподібно довкола голови (Гуцульщина; деякі райони Черкаської області, зокрема Звенигородський; Полтавська область, Козелецький район; Кіровоградська область). В інших випадках волосся намотували на обручик, виготовлений з прута, ліщини, дроту, кори липи — лубка, берези, лози, обшитої шкірою або обвитої крайкою, з грубого, проклеєного тістом або поєднаного з картоном полотна. Дерев'яні обручики обмотували тканиною або стрічкою. На Україні цей головний убір відомий під назвою «кибалка», «кічка» (західна Волинь), «кичка» (Східне Поділля, Він-

[160] *Прилипко Я. П.* Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян.— К., 1964. - С. 83.

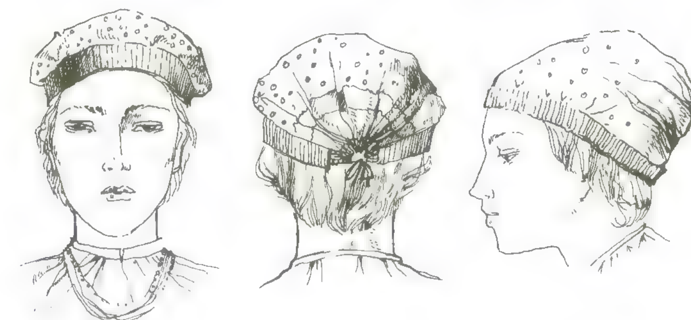

124, 125, 126

ницька область), «лубок» (Полтавська область), «хомевка», «химка», «хімля» (Лемківщина). Кибалка побутувала у всіх східних слов'ян. В українок і білорусок кибалка найчастіше мала форму замкнутого кільця, а у росіянок — форму дуги [161]. Висота кибалки була різна — залежно від місцевих традицій [162]. Обручеподібні кибалки, обгорнуті білим полотном, вишивали над чолом. Особливим багатством вишивки відрізняються кибалки — бавниці на Яворівщині. К. І. Матейко вважає «бавниці пережитком давньої намітки» [163], хоча, на наш погляд, генетично вони пов'язані з начільними дівочими вінкоподібними пов'язками.

Бавниця — прямокутний кусок домотканого полотна у формі високого (8—12 см) обруча, орнаментованого геометричним узором, так званим яворівським швом або тканням [164]. Бавниця виконувала ту саму функцію, що й начільна пов'язка у дівочому головному уборі. В жіночому головному уборі бавниця виконує ще й функцію основи для хустки або намітки. Бавниці, як і інші головні убори, відображали соціальний та сімейний стан жінки, вказували на її вік. Заможні жінки носили бавниці багато декоровані, в поєд-

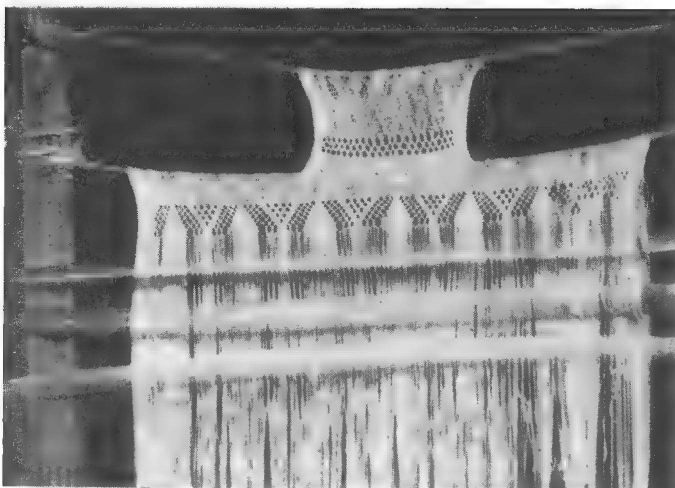
[161] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян.— С. 326.

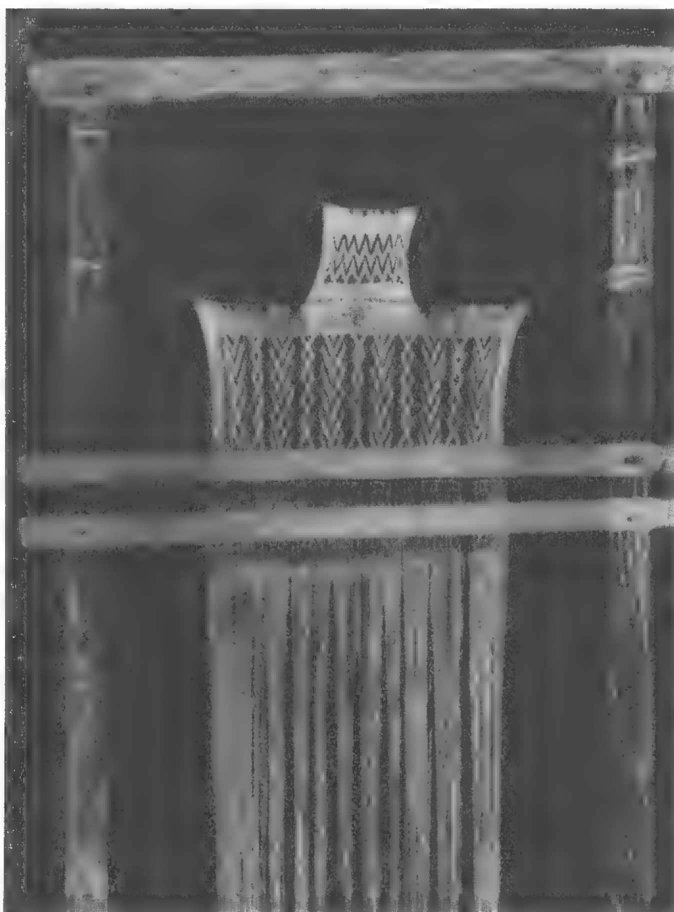
[162] *Sokalski B.* Powiat Sokalski.— S. 66.

[163] *Матейко К. І.* Український народний одяг.— С. 127.

[164] Національний музей у Львові.— № 43507/НТМ-2083; № 49886/НТМ-2481; № 40565/НТМ-1523.

127, 128

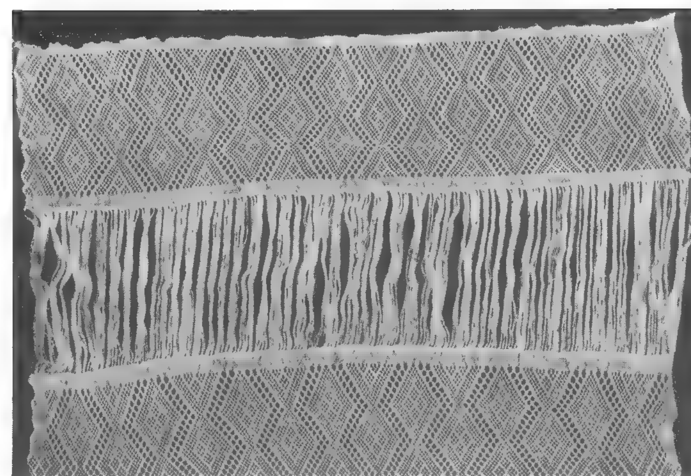

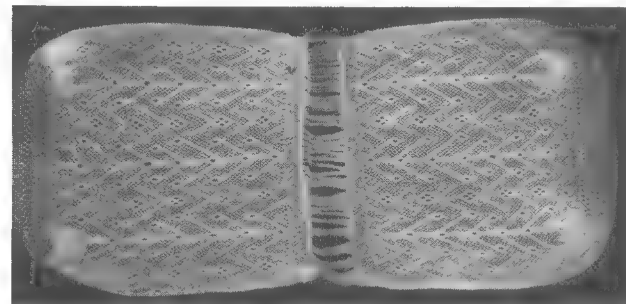

129, 130

нанні з дорогою хусткою. Молоді жінки надавали перевагу бавницям яскравим, червоного кольору, з більшою кількістю вишитих смужок. Вдови носили бавниці, в орнаменті яких переважав синій колір. В бавницях старших жінок між вишитими смужками було вільне, незашите узором тло [165].

У східних областях України кибалку виготовляли переважно з пасма льону, обшитого тканиною, скрученою із шматка полотна, конопляного шнура.

В деяких місцевостях обручеподібну кибалку закривали зверху плетеною з ниток ажурною сіткою. При такому поєднанні утворювався новий головний убір — очіпок [166]. У своїх найпростіших формах це є не що інше, як поєднання начільної пов'язки, вінка-шнура, яким пов'язувалось дівоче волосся, і хустини, плата, якою «покривали» дівчину, коли вона виходила заміж. У даному випадку околиш очіпка і надалі виконує функцію оберега. В бойківських жіночих очіпках як оберег залишились навіть ще й стрічки, які жінки, як і дівчата, опускали на спину.

Очіпки були обов'язковим головним убором заміжніх жінок ще на початку XX ст. Буденний очіпок, в якому ходили

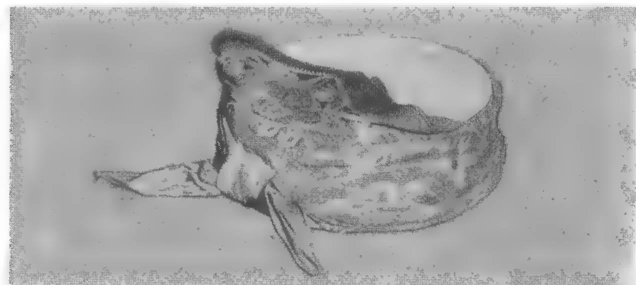
[165] *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини. — С. 127.

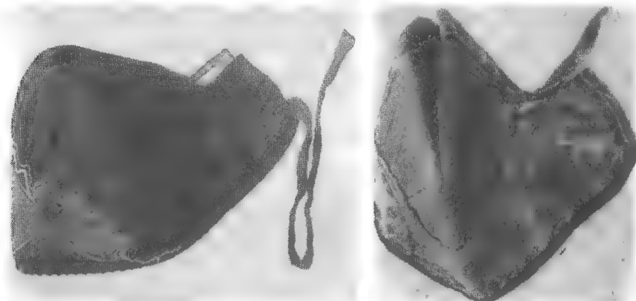
[166] Волинський краєзнавчий музей.— Фонд тканин. — № 2751/1.

в хаті і біля хати, виготовляли із дешевих матеріалів, святковий шили з дорогої, купленої в місті тканини, хоч бідніші жінки робили святковий очіпок з домашнього полотна, але надзвичайно вигадливо його декорували вишивкою, складочками, кольоровими швами, мереживом, бантиками.

На Україні носили очіпки двох видів: м'які та тверді. Ще в 60-х роках XX ст. на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині зберігались в пам'яті людей назви для головних уборів з

131, 132

а *б*

м'яких тканин — «чушка», а з твердих матеріалів — «очіпок». Носили їх колись і окремо, і один поверх одного. Під «чушку» збиралось і ховалось волосся, а твердий очіпок був теплою і часто багато оздобленою шапкою складної конструкції [167]. М'які збірники («чушка», «зборник») [168] у залежності від конструкції і способу стягування поділялись на такі типи: з круговим стягуванням, з потиличним стягуванням; з пришивкою-стьожкою і зав'язками; з пришивкою-стьожкою і застібками [169].

М'які збірники шили переважно з полотна, ситцю, сатину, байки. Для цього кроїли смужку тканини шириною 8—10 см, довжина її відповідала розмірові голови. Смужку пришивали до круглого денця і ззаду, на потилиці стягували тороками і зав'язували [170], або застібали на гудзик чи гачок. Околиш робили різної висоти. В деяких місцевостях це могла бути вузька обшивка (1 см). Верх (наголовок) іноді декорували складочками, мереживом [171]. У Рівненській області (село Вільбівне Острозького району) пам'ятають давній, простий і раціональний спосіб крою. На тканину ста-

167 *Прилипко Я.* Класифікація народних головних уборів. С. 32.

168 ГМЭ.— Фонд одягу. № 625. (Експонат придбано в 1904 р.)

169 *Прилипко Я.* Класифікація народних головних уборів. – С. 33.

170 ПКМ.— Фонд тканин.— ТК/13744; Фототека. № І/10191.

171 Солоницький колгоспний краєзнавчий музей Козельщинського району Полтавської області.— Фонди. - № 52.

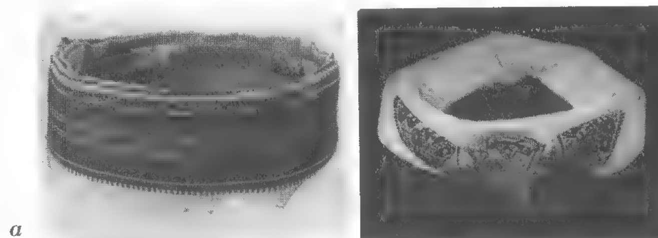

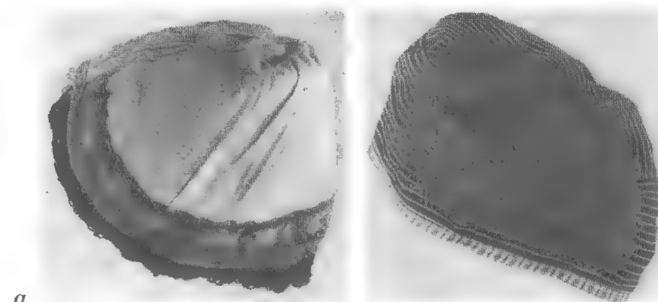
вили полумисок, обрізали її довкола нього і пришивали обшивку [172].

Крім згаданої форми на Україні, зокрема на Лемківщині, носили м'які збірники, що прилягали до голови, закривали скроні, вуха і волосся над чолом. Їх прикрашали спереду дрібними складочками і мереживом [173]. Така форма збірників найчастіше побутувала у районах безпосередніх контактів українського населення з поляками та словаками.

133, 134

а *б*

а *б*

М'які збірники в Черкаській, Вінницькій, Дніпропетровській, Кіровоградській областях в XIX ст. називали по-різному: «зборник» (Черкаська область); «збірник» (Полтавська [174]); «чушка» (Київська, Чернігівська); «капор» (Дніпропетровська, Кіровоградська [175]); «каптурчик» (Вінницька); «ковпак» [176], «чепець» (Волинська, Рівненська, Тернопільська області).

В західних областях України крім шитих очіпків побутували й в'язані — з білої або кольорової льняної чи конопляної нитки. Їх в'язали у вигляді сітки — «плетінки» технікою сітчатого плетіння — «брання» на пристрої у вигляді прямокутної рами — «кроснах». У верхній і нижній частинах рами прив'язували по горизонталі два шнури, на які натягували основу. Сам процес плетіння полягав у черговості переплетення ниток верхнього шару нитками нижнього. Переплітаючи пальцями правої та лівої руки всі нитки, майстриня прибивала утворений рядок дерев'яним пристроєм — «мечиком» і закріплювала паличкою. Щоб взірець був ідентичний на кінцях, «брання» проводили одночасно у верхній

172 Архів ІН АН України. – Ф. 1.— Оп. 2. Од. зб. 259.— Зош. 2. - С. 85.

173 ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/22580.

174 Музей історії села Святилівка (Глобинський район Полтавської області).

175 Кіровоградський обласний музей. Фонд одягу. Т/20 264.

176 ГМЭ.— Фонд одягу.— № 875-65. (Експонат придбано у Глухівському повіті Чернігівської області на початку XX ст.)

та нижній частині рами, так що тканина добавлялась вгорі та внизу. Закінчувалась робота посередині рами. В результаті отримували ажурну сітку з орнаментом, з якої виготовляли очіпок або його верх (наголовок) [177]. Орнамент розміщували або горизонтально, або вертикально (ромби, смерічки, кривульки, бараняче серце, жаб'ячі очі, бодачки, зірки, пшеничка). Колекція таких очіпків зберігається у Музеї ІН АН України [178]. Техніка «брання» очіпків сьогодні вже забута. Проте з літературних джерел відомо [179], що подібна техніка плетіння існувала в Єгипті ще у другому тисячолітті до нашої ери. Археологічні матеріали засвідчують існування виробів, виконаних такою ж технікою, але значно пізнішого часу, на території майже всіх країн Європи. Відома вона була і народам Кавказу [180].

Деякі очіпки виготовляли повністю із ажурної плетінки, обшиваючи її довкола вузькою обшивкою (0,7 см). На потиличній частині очіпок морщили і пришивали зав'язки [181]. В деяких місцевостях західного Поділля ажурне денце обшивали широкою (7—10 см) смугою з білого полотна [182]. В західних селах Бойківщини червоний очіпок з ажурним зеленим денцем стягували на потилиці вовняним шнурком, який потім обвивали навколо голови, а його кінці опускали на спину. Кінці шнурка закінчувались двома кутасами з червоної, зеленої, жовтої вовняних ниток. Інколи до кутасика прив'язували обручку [183].

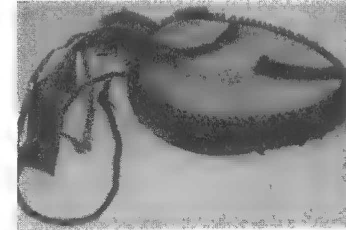
У Турківському районі Бойківщини м'які очіпки мали форму червоної шапочки з ажурним денцем. Якщо шапочку перевернути ажурним денцем догори, то вона мала вигляд усіченого конуса. Від ажурної сітки на спину опускали широку червону одну або дві стрічки («партиці»), з'єднані внизу горизонтальною перемичкою [184]. Пришивання стрічок до очіпків є поєднанням дівочих оберегів — стрічки, начільної пов'язки із жіночим елементом головного убору — платом, в даному випадку перетвореним в шапочку-очіпок, функція якого полягає в закриванні волосся.

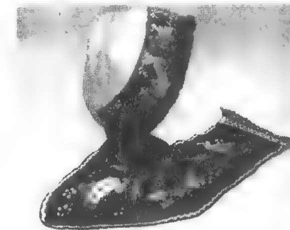
На Закарпатті (Воловецький район) очіпки шили у вигляді шапочки з полотна. До передньої частини пришивали «чічку» з «лелітками» — три стрічки фабричного виробництва, чорне фабричне мереживо та десять квіточок-«леліток» із голубих та рожевих ниток. Верхню голубу стрічку оздоблювали вишитими квіточками і галузками. Тильну частину очіпка збирали у складочки — «рами», до яких пришивали широку рожеву стрічку, декоровану рослинним орнаментом. Такий очіпок побутував ще в 30—40-х роках XX ст. Такі самі за кроєм очіпки, але без стрічки, носили на початку XX ст. в Ужгороді [185]. У Великоберезнянському і Сколівському районах очіпки мали ажурне денце і невисокий (7—10 см) околиш, обтягнутий полотном. Ззаду до нього пришивали дві широкі чорні стрічки, ткані і орнаментовані рослинними квітковими мотивами. Під стрічкою розміщували металеві кільця [186]. В Славському, Турківському районах з-під такого очіпка опускали на спину дві волічкові коси «уплетини», які завершувались китичкою. В Турківському районі до очіпка з невисоким околишем і ажурним зеленим денцем з тильної сторони прикріплювали п'ять червоних та зелених стрічок [187].

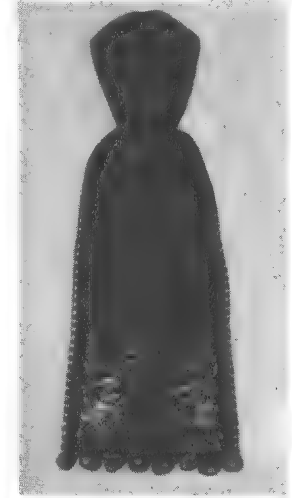
В центральній та східній частинах Бойківщини до обруча — «кічки» прикріплювали червоні стрічки — «ушка», які опускали на спину разом з косами [188]. Паралелі цим головним уборам знаходимо в Калузькій губернії. Там в кінці XVIII — на початку XIX ст. до жіночого головного убору, подібного до українського золототканого очіпка, чіпляли сині та червоні стрічки [189]. Як відомо з літературних джерел, західні слов'янки також чіпляли до очіпка стрічки [190]. Можливо, раніше ажурні очіпки побутували по всій Україні. В кінці XIX ст. вони ще були відомі в степовій частині України (Херсонщина), де їх в'язали з «фельдікосу» — білих м'яких, майже не зсуканих ниток, змотаних у круглі моточки, які продавались у крамницях. Очіпки в'язали гачком, орнаментуючи різноманітними мотивами. Крій їх був таким самим, як і в очіпках, пошитих з тканини. При в'язанні очіпка враховували форму зачіски. Тому на тильній стороні в'язали мішечок — «гуску», щоб помістити туди скручене в гульку — «коронку» волосся [191].

В західних областях України, як уже зазначалось, околиш очіпка робили твердим, хоча в різних районах він мав відмінності і в способах виготовлення, і ношення. У Володимир-Волинському районі Волинської області твердий околиш з ажурним денцем обв'язували ситцевою хусткою. Вузлик зав'язували над чолом [192]. Іноді околиші з полотна,

135, 136, 137

[177] *Здоровега Н. І.* Плетіння чи брання.— С. 68 -69; *Сидорович С. Й.* Художня тканина західних областей УРСР. — К., 1979.— С. 38—39; Музей народної архітектури та побуту України. Фонд одягу.— № 0-1366 (далі: МАП України).

[178] ІН АН України.— Фонд одягу. - ЕП/22655 (Тернопільська область); ЕП/22661 (Івано-Франківська область); ЕП/22669 (Волинська область); ЕП/22652 (Львівська область).

[179] *Здоровега Н. І.* Плетіння чи брання.— С. 68.

[180] *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian.— S. 316.

[181] ІН АН України.— Фонд одягу. - ЕП/22672; ЕП/0-2602.

[182] Там же.— ЕП/22662, ЕП/25923.

[183] *Kopernicki I.* O góralach ruskich w Galicji.— S. 20.

[184] ІН АН України. — Фонд одягу. ЕП/71376.

[185] ЗМНАП.— Фонд тканин.— Т/VII-3767.

[186] Там же.— Т/УП-3869.

[187] Там же.— Т/9298.

[188] *Kopernicki J.* O góralach ruskich w Galicji.— S. 20.

[189] *Ефимова Л.* Женские головные уборы из собрания Государственного Исторического музея; Москва. Л., 1984. — 16 открыток.

[190] *Nosál'ová V.* Slovensky l'udový odev.— S. 81.

[191] Архів ІН АН України. — Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 158.

[192] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2148-40.

138

[193] Там же.— № 1003-48.

[194] Чернівецький краєзнавчий музей.- Фонди. — № 3967, 11961; ЛВ ІМФЕ.— Фонд одягу.— ЕП/2271.

[195] *Falkowski J. Pólnocno wschodnie pogranicze Huculszczyzny.— S. 46.*

[196] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2031 (Придбано Д. О. Святським у селі Шалімовка Новгород-Сіверського повіту. Кінець XIX ст.)

[197] ІН АН України.— Фонд одягу.— ЕП/22587, ЕП/22591.

[198] ХІМ.— Фонд тканин.— ТК/132112.

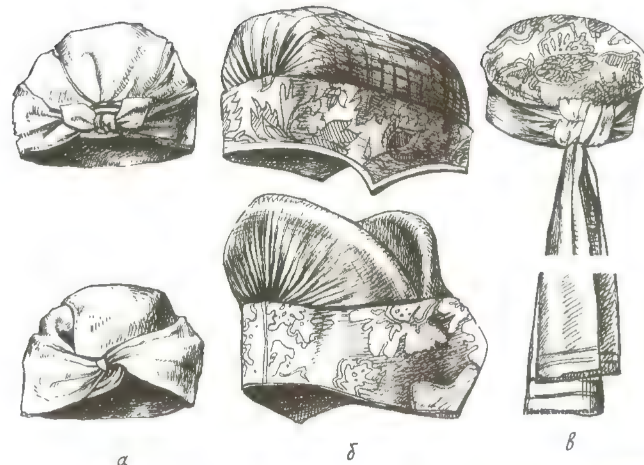
картону обшивали кумачем і прикрашали внизу зеленою фабричною стрічкою. Зверху зав'язували ситцеву червону хустку. Ззаду до зав'язки чіпляли п'ять червоних або різнокольорових стрічок [193]. В рівнинних районах Буковини носили високий твердий очіпок — «фез», «фес» із чотирикутним випуклим верхом із чотирьох частин картону, вкритого червоним сукном [194]. Твердий човникоподібний очіпок — «каптур» носили також у східних районах Гуцульщини [195].

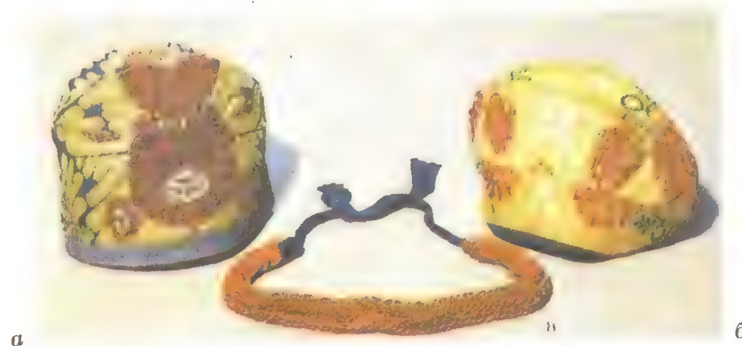
В XIX ст. в східних областях України крім м'яких очіпків-збірників побутували очіпки з твердою основою, які мали назви: «очіпок», «капор», «шоломок» [196], «каптур» [197]. Їх виготовляли з купованої тканини — тафти, оксамиту, синьої шовкової тканини «канаус» [198], бавовняної тканини, шовку, золототканої парчі, брилянтину, кумача. Кольори тканини були різноманітні: зеленувато-коричневий, зелений, бузковий, чорний, червоний, однотонні і строкаті. Для того, щоб пошити очіпок, потрібно було взяти відповідний кусок тканини, підшити твердим папером, зі споду в середині прикріпити нитками 25 соломинок, покладених щіль-

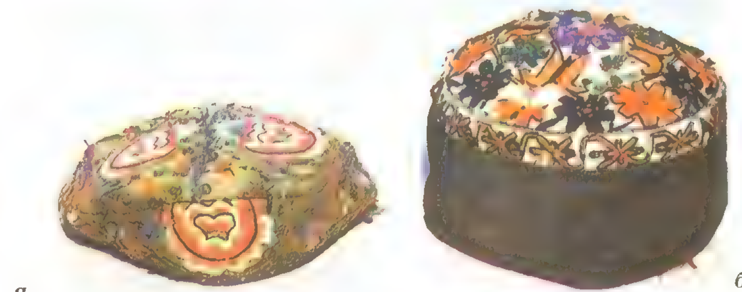

139, 140, 141

[199] Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України. Рукописний відділ. – Ф. 39.— Оп. 2.— Од. зб. 110 (далі: ІМФЕ).

но одна біля одної, щоб очіпок був твердим та круглим. Ця солома називалась кичкою. В 30-х роках XX ст. очіпки шили без кичок [199]. Тверді очіпки мали різноманітну форму: круглі з околишем, однорогі (з виступом над чолом), дворогі, гребенеподібні (з виступом над чолом і потилицею).

В круглих очіпках в основі конструкції залишався більш чи менш високий околиш — напотиличник і наголовок — вершок. Напотиличник ззаду не зшивали, до нього пришива-

ли «поворозки» [200]. У залежності від локальних особливостей, твердий очіпок з околишем мав циліндричну форму з плоским дном (Новгород-Сіверський район) [201], інколи злегка заокруглену (Полтавська і Київська області) [202]. Іноді наголовок робили у складочки — «стібували» (Харківська, Полтавська області) [203]. Іноді верх очіпка розширювали [204] (Полтавська область). Побутували очіпки видовжені, еліпсоподібні із випуклим наголовком (Полтавська, Чернігівська області [205]). Гребенеподібні очіпки носили на Слобожанщині, Полтавщині, на Полтавщині (Лубенщина) — однорогі, круглі, конусоподібні з виступом над чолом. На південь від Лубен в очіпках біля вух робили вирізи, і такий очіпок називався «очіпок з вушками» [206].

Носили на Полтавщині очіпки з двома гребенями, називаючи їх «з двома кибалками». Наголовок такого очіпка був поділений по горизонталі посередині на дві частини складкою — «перекладом», одна частина очіпка виступала над чолом, друга — над потилицею. Така форма очіпка характерна для північно-східної частини Полтавщини. Загалом же сідлоподібні очіпки з двома гребенями відомі лише в східних областях України, переважно на Слобожанщині, тобто по сусідству з дворогим кокошником південноросійського населення [207]. На Полтавщині і Київщині носили очіпки з двома ріжками спереду [208].

Літературні джерела свідчать, що старосвітські рогаті очіпки на початку XIX ст. побутували в південно-західній Бойківщині в долині ріки Тур'я. Їх робили розширеними доверху, волосся вкладали під очіпком на дерев'яній підкладці, яка мала вигнуті кінці, на яких трималися кути — «роги» очіпка. В середині XIX ст. замість цих дерев'яних підставок носили дерев'яні або рогові гребінці. На потилиці до очіпка чіпляли складені вдвоє обрізки стрічок — «пантлики», які звисали на плечі. Очіпок вишивали червоними, зеленими і синіми нитками [209].

У Тетіївському районі на Київщині побутували тверді очіпки — «каптури» з чотирма ріжками. Їх робили з картону, обтягнутого білим полотном з поліхромною вишивкою і поєднували з наміткою. Під хустку одягали очіпок лише з двома ріжками [210].

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. очіпки вже виходили з ужитку. Золототкану тканину замінили строкатим коленкором, який імітував давні тканини. Золототканих очіпків майже не виготовляли. Жінки 1902—1905 рр. народження пам'ятають, що очіпок «був у мами, у нас уже не було». У західних областях України очіпки побутували ще в 30-х роках XX ст., а в деяких етнографічних регіонах (Полісся, Карпати) — навіть у середині XX ст. Як реліктовий цей головний убір зберігся по всій території України іще в 60-х роках [211]. Очіпок ще й сьогодні зберігають старші жінки на Поліссі, в Карпатах.

[200] *Степовой Н.* Малорусская народная одежда: Козелецкий уезд.— С. 449.

[201] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2031.

[202] ПКМ.— Фототека.— № I.17175.

[203] Там же.— Фонд тканин.— ТК/5666; ХІМ.— Фонд тканин.— ТК/2577.

[204] ПКМ.— Фототека.— № I/1315; ХІМ.— Фонд тканин.— ТК/2547.

[205] ПКМ.— Фототека.— № 1295; МАН УРСР.— Фонд одягу.— Е/312.

[206] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 171.

[207] *Матейко К. І.* Український народний одяг.— С. 128.

[208] ІМФЕ.— Рукописний відділ.— Ф. 39.— Оп. 2.— Од. зб. 66.

[209] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 38.

[210] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 63.

[211] ХІМ.— Фонд тканин.— ТК/3706.

Платові та рушникові головні убори

Хустки. На одягнуті на голову кибалку і очіпок зав'язували зверху головний убір, який в XIX — на початку XX ст. на Україні мав загальні назви — «хустка», «платок». Хустки — загальнопоширений для всіх українських земель головний убір у формі прямокутника або квадрата, що ви-

142

готовлявся з різних матеріалів, мав різні розміри, локальні відмінності у способах ношення, оздоблення.

Давні хустки — полотняні та вовняні виготовлялись у домашніх умовах, згодом їх витіснили хустки фабричного виробництва. Активніше цей процес відбувався у районах, ближче прилягаючих до міст з ярмарками, крамницями, повільніше — у віддалених від промислових центрів.

Полотняні хустки крім загальних назв мали місцеві: «старовіцька хустка» (Полісся), «обрус», «убрус», «плат», «рантух» (західні області України), «пінка», «півка» (Лемківщина), «завійка» (Лемківщина, Буковина), «рубець» (Покуття), «ширинка» (західні райони Східної Галичини), «пелена», «околиста», «рубова хустка» (західне Полісся, зокрема Рівненська область).

Хустки з білої бавовняної тканини теж називали по-різному: «довга хустка» (Лемківщина), «тифтикова», «упоясова», «промітка», «тибеткова» (західні райони Східної Галичини), «бавниця» (північно-західні райони Східної Галичини).

Куповані вовняні хустки в західних областях України називали — «тернова», «шалянова», «салісуха», «бродська»; зокрема на Лемківщині — «хустя», «хуща», «шмата»; на Гуцульщині — «фустка», «фустина»; на Покутті — «багрова хустка»; в північно-західних районах Східної Галичини — «мацьок» [212]; в деяких районах Поділля —

[212] *Sokalski B.* Powiat Sokalski. S. 65.

143

«турпан»; на Чернігівщині — «прохорівські бордусові», «карасирові» [213] хустки.

Вовняні домоткані хустки називали «опинанка» (західні райони Українського Полісся), «опиначка (центральні області України, зокрема Кіровоградська), «кирух» (західне Полісся), «черкасові сірі» (центральні області України). Як правило, назви хусток відбивали матеріал, з якого вони виготовлені, місце, де їх виготовляли («брідські», «почаївські», «данилівські»), спосіб виготовлення («мальованка»). Як уже зазначалося, хустки носили всюди в Україні. Влітку — полотняні або куповані ситцеві (набивні, вишиті, мережані), взимку — вовняні домоткані або фабричні.

В будень жінки запинали домоткані хустки або куповані — дешеві бавовняні. В холодну пору року — вовняні, домашнього виготовлення або куповані.

Великі вовняні хустки носили на всій Україні. Таку хустку несли складеною на руці, а в холод чи дощ нею прикривали голову, плечі і спину. На початку XX ст. хустки також в'язали на спицях або гачком [214].

Як і інші головні убори хустки виступали показником соціального стану. Багатші жінки купували дорогі фабричні

[213] *Степовой Н.* Малорусская народная одежда: Нежинский уезд.— С. 238.

[214] ХІМ.– Фонд тканин.— ТК/3781.

144

шовкові та вовняні хустки. Хустки вказували і на вікову різницю жінок. Молодші носили білі, яскраві, а старші жінки — темні хустки [215].

На початку XX ст. білі полотняні хустки домашнього виготовлення іще активно побутували в центральних і західних областях України, зокрема, в тих місцевостях, де було розвинуте ткацтво *.

Експонати Харківського історичного музею засвідчують побутування на Слобожанщині білих полотняних хусток, вишитих гладдю синіми і червоними нитками — заполоччю [216], але на початку XX ст. тут вони вже вийшли з ужитку.

В західних областях України хустки ткали з тонкої вовняної нитки на льняній або конопляній основі. Хустка мала форму прямокутника, оздобленого на вужчих кінцях. Іноді декорували всю хустку, її частину [217].

На Поліссі в XIX ст. хустки з грубого домашнього полотна оздоблювали червоними смугами («заснавані» хустки). Згодом їм на зміну прийшли «пописані», перетканi вздовж і впоперек тоненькими червоними смужками, що утворювали червону клітину (західне, центральне Полісся) [218]. Проте й вони вийшли з ужитку. Жінки почали від-

[215] *Gajek J.* Zarys etnograficzny zachodniej części Podola. Kultura materialna. Lublin: Polonia, 1947. S. 98–100.

* Експедиційні матеріали 1986 р. свідчать, що в селі Стеблів Корсунь-Шевченківського району (Черкащина) ще в 30-ті роки XX ст. хустки виготовляли на продаж.

[216] ХІМ. – Фонд тканин.— 28, ТК/13.

[217] Волинський краєзнавчий музей.— Фонди.— Р-2/313.

145

давати перевагу «картатим» хусткам — із льняних ниток, наполовину з червоною заполоччю, у великі клітини (західне, центральне Полісся) [219], чорно-білі (центральне Полісся) [220], сіро-білі (Полтавщина) [221].

У XIX ст. широко розповсюдились куповані шовкові та вовняні кольорові хустки, які почали проникати з півдня України та із Західної Європи. Цей процес особливо інтенсивно проходив в другій половині XIX ст. Тоді в селах вперше з'явились білі хустки у дрібну клітинку, а згодом — у дрібні квіткові мотиви; в західних областях України (зокрема в Галичині) — великі сині або квітчасті червоні хустки (№ 1285, 1657, 1372) [222]. На півдні України на початку XX ст. вироби московських мануфактур почали витісняти домоткані [223].

За способом ношення жіночі головні убори розрізняють самостійні (хустка, очіпок) і такі, що поєднуються з іншими

[218] *Савченков И.* Старое и новое в народном убранстве и одежде.— С. 117.

[219] Там же.

[220] МАП України.— Фонд одягу.— № 293-38; О-2592.

[221] ПКМ.— Фонд тканин. - № 7285; Фототека.— № I/5478.

[222] *Познанский Б. С.* Одежда малороссов.— С. 184.

[223] *Кульчицька О.* Народний одяг Західних областей УРСР.— Табл. 1.

(очіпок, збірник з двома платовими уборами). В XIX — на початку XX ст. на Україні побутувало два типи зав'язування хустки: кінцями спереду, кінцями на потилиці. При першому способі зав'язували хустку під підборіддям, над чолом, ховаючи кінці або залишаючи їх, щоб вони стирчали як ріжки. Пов'язування хустки кінцями назад має такі різновиди: схрещують на шиї кінці і зав'язують поверх кінців, які звисають на спині; зав'язують під кінцями, що покривають

146, 147

спину; кінці не перехрещують на шиї, а накриваючи голову, скроні і вуха, зав'язують на потилиці. В усіх випадках хустку складали по діагоналі. Верх хустки стискали на «дзьобик», «на коник»,— коли виступали два дзьобики [224]. Інколи гострі кінці великої хустки (червоної, квітчастої) перехрещували під підборіддям і не зав'язували на потилиці, а закидали на спину, лишаючи вільно спадаючими.

Неоднакові за розмірами, забарвленням, матеріалом, хустки надзвичайно урізноманітнювали жіноче наголовне вбрання. У випадках, коли поєднували два і більше типів убору, виникало складне вбрання.

Один із поширених складних способів пов'язування — обкручування хусткою всієї голови таким чином, що хустку пропускали під підборіддям як намітку. Інший спосіб — на голову, вже зав'язану однією хусткою, пов'язували ще й іншу під підборіддям, зав'язуючи на тім'ї (північні райони Львівської області, Київщина, Полтавщина, Полісся).

Цей спосіб пов'язування хустки відомий у всіх східнослов'янських жінок [225]. Коли хустку складали для зав'язу-

[224] *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини. – С. 48.

[225] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX— начале XX в. С. 666.

148, 149

вання довкола голови, між складками викладали смуги паперу або бересту, щоб передня частина хустки трималась прямо. Хустка, зав'язана таким чином, мала вигляд усіченого конуса, інколи досить високого (Чернігівщина), циліндра (Полтавщина, Київщина), низького циліндра — тоді кінці хустки зав'язували спереду у вигляді великого банта (західна Волинь), або низького циліндра — коли кінці хустки опускали на спину (західна частина Київщини). В південних районах Поділля хустку зав'язували у вигляді великої чорної чалми — «турпан» [226].

У значній мірі пов'язування хустки залежало від форми очіпка. На Полтавщині біля Лубен пов'язування голови хусткою поверх розширеного вгорі очіпка виглядало об'ємним. Хустка, пов'язана на круглий очіпок (Миргородський район) створювала круглу форму усього головного убору.

Іноді локальну специфіку становили навіть незначні зміни в пов'язуванні голови хусткою. Так, в одних випадках хусткою закривали очіпок (Ніжинський район), в інших не закривали (Козелецький район) [227], а обводили хусткою довкола очіпка, опускаючи довгі її кінці на спину.

На Волині (Володимир-Волинський, Луцький райони) ситцевою кольоровою хусткою фабричного виготовлення

[226] *Gajek J.* Zarys etnograficzny zachodniej części Podola.— S. 100; ЛВ ІМФЕ.— Фонд одягу.— ЕП/21426.

[227] *Степовой Н.* Малорусская народная одежда: Козелецкий уезд.

150, 151

обв'язували очіпок з твердим околишем. Хустку перегинали по діагоналі, а тоді ще кілька разів і зав'язували на вузлик два кінці спереду. Два інші кінці лежали поверх ажурного верха очіпка. До всіх чотирьох кутів хустки пришивали червоні або сині кутаси. Цей головний убір називався «кимбалка» [228].

На Лемківщині, в тих гірських районах, де носили білі з купованої тканини хустки-«фацелики», їх складали не по діагоналі, а накривали нею по всій довжині голову і спину. Двома вужчими кінцями зав'язували на потилиці. Кінці збирали у складки, і вони виступали з обох боків голови. Над чолом з хустки робили виступ — «чубок». «Фацелик» притримували на плечах довгою смугою, яку називали «плахтинкою», «обрусом». Кінці плахтинки спадали з плечей на руки (вище ліктя) і зав'язувались ззаду. Інколи жінки обв'язували себе такою «плахтинкою» на стегнах. Кінці «плахтинки» звисали на поясний одяг.

Намітка. У XIX ст. намітка була відома на більшості території України, а також Білорусії, у росіянок Брянської та Смоленської губерній [229]. Намітка побутувала у західних слов'ян, зокрема в Польщі, де заміжніх жінок у такому головному уборі називали білоголовими [230].

[228] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2148-40; 2148-41.

[229] *Маслова Г. С.* Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // СЭ.— 1954.— № 2.— С. 47—48.

[230] Украинский народ в его прошлом и настоящем.— С. 555.

152

153, 154

Крім відомих з попередніх XVII - XVIII ст. назв — «намітка», «серпанок», в кінці XIX — на початку XX ст. побутували й інші: «намітець» (Волинське Полісся), «перемітка» (східна частина Закарпаття, західна Буковина, Гуцульщина, південна частина Західного Поділля), «рушник», «ручник» (Буковина), «рантух» (Буковина, західні райони Східної Галичини) [231], знову ж таки «серпанок» (західне Полісся).

У східних областях України найпоширенішими були назви «намітка», «серпанок», а також «зав'язка» (чернігівське Полісся) [232].

У весільних піснях зустрічається термін «завивало». Коли з нареченої знімали вінок і одягали намітку («завивали молодицю»), то співали: «Чи, бачила, ти, дівко, що тобі мати несе — біле покривалечко, а вічне завивалечко» [233] (Житомирська область).

У XIX ст. в домашніх умовах простим тканням на двох ремізках із найкращих сортів льону ткали прозорі, як марля намітки [234].

У XIX — на початку XX ст. прозорі намітки із шовку-сирцю — зеленуватого або сизуватого кольорів уже не виготовляли. Такі намітки, отримані у спадок від своїх бабусь, старші жінки доношували в Київському та Каневському повітах [235]. На початку XX ст. майже на всій території України вже не ткали і прозорих білих наміток. Виняток становлять ткацькі осередки Рівненської області, зокрема село Крупове Дубровицького району, де виготовляють прозоре серпанкове полотно ще й у наші дні. В західноукраїнських областях навіть у повоєнні роки намітки ткали з таких ниток і таким способом, як звичайне полотно.

В кінці XIX — на початку XX ст. намітки ще залишались у побуті селянок Полісся, Буковини. Західного Поділля.

Як і в попередні століття, намітка мала форму довгого рушника, орнаментованого червоними смужками на вузьких кінцях, виконаних технікою перебірного ткання або вишивкою. Прасували намітку кам'яною або скляною кулею — «галом». Для цього дві жінки тримали намітку за кути і котили по ній кулю. Крім гала, застосовували «качалку», «рубель», а згодом — металеву праску.

В XIX ст. намітка була обов'язковим і улюбленим компонентом жіночого вбрання. Це виявлялося не тільки в старанності і майстерності її виготовлення, а й у способі ношення. Намітку не носили як самостійний головний убір, а поєднували з кибалкою, очіпком, хусткою. Усе це разом становило надзвичайно складне вбрання для голови. Під

[231] Архів ІН АН України.— Архів відділу етнографії.— Одяг. — Табл. 1.

[232] *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian. — Cz. 1. S. 406.

[233] Труды Общества исследователей Волыни.— Житомир. 1914. Т. 12.— С. 196.

[234] ІН АН України.— Фонд одягу. ЕП/21600.

[235] Там же. ЕП/21618.

155, 156

намітку на м'який очіпок клали кибалку («лубок»), на яку намотували намітку, закладаючи один її кінець під підборіддя, а другий вільно опускали на плечі. Майже в кожному селі кибалка мала характерну форму. В одних селах була високою і мала вигляд шапки, в інших — низькою, круглою, накритою зверху білою ажурною сіткою [236].

У Західному Поділлі під перемітку підкладали валки у формі обруча, обшитого зверху білим полотном. Тильна частина валочка була меншого діаметра, до неї приєднували трапецієвидну подушку з грубої тканини, з пришитими з двох боків смужками полотна [237].

Локальні варіанти зав'язування намітки залежали від того, якої форми був твердий очіпок, або якої форми був твердий лубок, покладений на м'який очіпок, чи будь-який валок, покладений під намітку. Крім того, що намітку порізному викладали на голові, неоднаково також випускали її кінці і по-різному складали тканину по довжині й ширині. В XIX ст. П. П. Чубинський визначав два основних типи

[236] *Перлштейн А.* Волынское Полесье.— С. 76.

[237] ІН АН України.— Фонд одягу.— ЕП/22629.

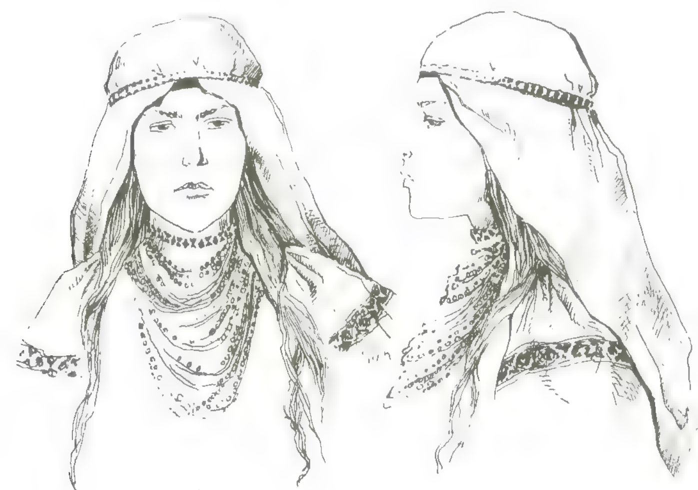

пов'язування намітки: у вигляді низького циліндра з двома кінцями ззаду; у вигляді усіченого невисокого конуса з кінцями у вигляді рогів, які стирчали спереду, або без них, у вигляді усіченого конуса, з гребенеподібним високим виступом спереду. Старші жінки зав'язували намітку так, щоб вона закривала низ підборіддя [238].

В західному Поліссі намітку складали по довжині в п'ять разів, обкручували її навколо голови і зав'язували на

157

потилиці вузлом. Вільні кінці спадали вниз по плечах, сягаючи іноді стегон. У північно-західних районах Полісся намітку обвивали довкола твердої обручеподібної кибалки, закріпляли один кінець, а другий залишали вільно звисати ззаду. Зверху по намітці горизонтально накладали кілька рядів стрічок.

На Покутті намітку зав'язували півколом над чолом, викладали плоско на Поліссі, Поділлі (№ 1719, 1285, 1302, 1306), на Гуцульщині (село Яворів) рясували над чолом, зверху білої перемітки підв'язували червону квітчасту хустку, з'єднуючи її кінці у вузлик («гудз») на маківці.

На Бойківщині (Самбір) наміткою — «завійкою» обрамляли обличчя, а один чи два кінці опускали на спину або груди (№ 1703). Інколи один кінець намітки опускали на спину у вигляді довгої петлі «циби» (Бойківське підгір'я) (№ 1797).

В деяких місцевостях Західного Поділля і Східної Галичини у середині XIX ст. додатково до намітки на плечі кидали темно-синю (№ 1657) або червону хустку. Інколи хусткою обв'язували вінкоподібно очіпок, а зверху одягали намітку, обводячи нею і підборіддя. Кінці намітки і кінці хустки опускали по спині і вони сягали майже нижнього

[238] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 425.

краю свити (Бойківщина, Старосамбірський район на Львівщині) (№ 1787).

Крім згаданих способів пов'язування, на Бойківщині намітки викладали в «чуби». Довгі сторони намітки були викінчені обміткою з різнокольорових ниток («кордонку»), короткі сторони мали дошиті «чуби» — смужку вишитого полотна з тороками у вигляді подвійних петлиць з червоної, зеленої, синьої і жовтої пряжі. Чуби завивали валиком, об-

158, 159, 160

кручували довкола голови і далі зав'язували вузлом над чолом [239].

Своєрідним був спосіб пов'язування намітки на Західному Поділлі. Середня частина, що вкриває чоло і тім'я, рясована в дрібні складки, які проходили від чола до потилиці. Потім перемітку проводили під підборіддям і двічі навколо голови і зав'язували на шиї так, що видно було тільки два кінці — «забори».

У буковинській намітці довге полотнище стелилося по спині. В кінці XIX ст. на Лемківщині (Нижньо-Устрицький район) намітку накидали не на рамена, яку у гірських районах Лемківщини, а опускали її два кінці вздовж постаті майже додолу [240].

На Східному Поділлі і північній Одещині намітку зав'язували спереду. Подекуди (північна частина Одещини) один

[239] *Матейко К. І.* Український народний одяг. – С. 127.

[240] *Koperhicki J.* O góralach ruskich w Galicji. S. 13.

вишитий кінець намітки опускали на плечі, а другий — на груди [241].

На Чернігівщині носили «склендячку», яка була коротша від намітки і, як правило, не закривала верх голови. Її завжди одягали поверх очіпка і часто прикрашали стеклярусом. Певні аналогії з українською «склендячкою» має російський головний убір «сорока», який жінки носили поверх кибалки («кички») [242].

На початку XX ст. в східних областях України намітка вже вийшла з ужитку. Так, під час польових обстежень в 1986 р. інформатори старшого віку вказували, що вони наміток вже не пам'ятають (Дніпропетровська, Кіровоградська, Херсонська області). Інформатори Полтавської, Вінницької, Черкаської областей відповідали, що бачили намітку у бабусі [243]. В західних областях України намітка побутувала ще у передвоєнні роки, а в Карпатах, Поліссі старші жінки носили намітки ще у середині XX ст. Як релікт намітки збереглися в скринях деяких старших жінок ще й тепер.

Обрус. В кінці XIX — на початку XX ст. в західних областях України побутував давній обрус, відомий в Львівській, Волинській, Закарпатській областях ще в середині XX ст.

[241] *Матейко К. І.* Український народний одяг.— С. 127.

[242] Там же.

[243] Архів ІН АН України. – Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2. – С. 21, 26, 28, 73.

Цей же головний убір відповідав народному терміну «плат» (Львівська, Рівненська, Волинська області) [244].

В кінці XIX — на початку XX ст. обрус мав вигляд широкого полотнища (1,5×2 м), яке накидалось, як і в попередні століття, на голову. Матеріали з середини XIX ст. свідчать про велику різноманітність способів ношення обруса. Але в переважній більшості накинутий на голову обрус закривав спину і груди (східна Бойківщина) (№ 1296, 1812), два вужчі

161, 162, 163

кінці прикріплені на голові поверх очіпка, а все полотнище закриває спину (№ 1384); вишита частина обруса знаходилась над чолом. В селах Побук, Козаківка та інших по течії Мізуньки і Чечви до Ломниці обрусом обгортали маківку голови і довкола перев'язували вишитим його краєм, другий кінець полотнища опускали на спину.

Подібний до обруса головний убір «півка» побутував на Бойківщині. Носили його таким чином, що два вужчі кінці прикріплювали на голові, а зверху на них накладали обручик. Інша частина головного убору покривала спину.

Жіночі головні убори міщанок. У XIX ст. головні убори міщанок в ряді випадків були такі самі, як і в селянок. Вони носили очіпки, хустки. Відмінним головним убором міщанок були шапки.

Хустки міщанок відрізнялись кольором, вони не такі яскраві, як у селянок, здебільшого однотонні, білі, голубі,

[244] Архів ІН АН України.— Архів відділу етнографії. - Одяг.— 1.— Табл. XIX-541.

охристі, оздоблені невиразним рослинним орнаментом. Всюди на Україні у містечках носили шовкові хустки, а також чорні прозорі хустки з рослинним орнаментом. На прозорому тлі ущільнений орнамент добре виділявся [245].

Міщанки запинались у хустки майже так само, як і селянки, із незначними відмінностями. На Західному Поділлі та в містечках Галичини великі вовняні хустки пов'язували на голові чалмоподібно (№ 1896, 1611) — у Львові та його

околицях, в Бучачі — тюрбаноподібно (№ 1290), іноді їх зав'язували на потилиці і кінці опускали на спині (№ 1289).

Шовкову хустку жінки українських міст, одягаючи, складали по діагоналі, потім підкладали грубий папір і закочували її разом з папером ще раз. Спочатку голову обвивали хусткою, а точніше — її кінцями спереду назад, а потім — з потилиці наперед. Довгі кінці хустки зав'язували у великий вузол або чуб. Кінці були такі довгі, що їх потрібно було перекинути назад або сховати з боків хустки. Зимою міщанки, як і селянські жінки, пов'язували підборіддя ще однією хусткою. Такий спосіб пов'язування хустки замалював у 1919—1925 рр. художник Ю. Павлович [246]. Жінки-міщанки, на відміну від селянок, могли залишити не закритим хусткою волосся спереду або на скронях [247].

Головні убори дрібної шляхти майже не відрізнялись од міщанських.

[245] ПКМ.— Фонд тканин.— ТК/19918; ПКМ. - Фототека. - № I/15057.

[246] ІМФЕ.— Відділ рукописів. Ф. 39.— Оп. 2.— Од. зб. 17.

[247] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 26—27.

Жіночі шапки. Крім згаданих головних уборів міщанки носили ще й шапки — з різних матеріалів, різної форми — фетрові циліндричні з плоским верхом, часом оздоблені мереживом; іноді із сферичним наголовком та опушкою (№ 1621, 1327), у вигляді кораблика з хутряною сивою облямівкою (№ 1598).

Ф. К. Вовк зафіксував побутування шапок-корабликів на початку XIX ст.[248] В кінці XIX ст. такі шапки вже не зустрічались.

Цікавий факт відзначили у середині XIX ст. у Галичині І. Вагилевич, Я. Головацький. Старші жінки в містечках одягали зверху рантуха хутряну високу циліндричну шапку, перев'язану по горизонталі ще й хусткою, зав'язаною спереду [249].

Ю. Глоговський в 1834 р. зробив малюнок жінки в такому головному уборі в Стрию (№ 1794). Побутування високої смушевої шапки зафіксоване етнографами в кінці XIX ст. на Полтавщині [250].

Отже, в жіночих головних уборах XIX — початку XX ст. бачимо нашарування, поєднання компонентів давніх дівочих головних уборів (начільна пов'язка, стрічка, хустка) з якісно новими компонентами (кибалка, очіпок, намітка), що привело до створення надзвичайно складного комплексу — вбрання для голови, в якому знаходимо розвиток всіх функцій і формотворення.

[248] Украинский народ в его прошлом и настоящем.— С. 557–558.

[249] *Вагилевич І.* Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині.— С. 118; *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве... – С. 27.

[250] Быт малорусского крестьянина // Этнографический сборник.— Спб., 1858.— Вып. 3. С. 41, 42.

164

III. Традиційні головні убори українців у народних звичаях та обрядах. Символи і атрибути

Властива тільки головним уборам в комплексі одягу функція увінчування стає домінуючою у святкових і обрядових головних уборах. Відсуваючи в цих випадках на другий план функції захисну і практичну, вона посилює значення функцій, пов'язаних з духовним світом людини і диктує свої закони створення головного убору. Підпорядкована увінчувальній, знаково-символічна функція також не однозначна, вона має велику кількість історично-стадіальних виявів з тенденцією до все більшого посилення соціального звучання знака (соціального стану, приналежності до певного соціального прошарку, знак заможності, демонстрація багатства). Функція увінчування стає на позицію збереження, захисту традицій, утримуючи побутування такої стадіальної ранньої, як оберегова в її різноманітних предметних проявах, що залишились від найбільш давніх вірувань, уже не пов'язаних навіть з релігійним світоглядом XIX — початку XX ст. В обрядовому головному уборі функція увінчування виступає сильнодіючим стимулятором для повного прояву функції естетичної і визначає вибір матеріалів для виготовлення всіх складових частин головного убору, більш складних композиційних схем, багатства декору і особливостей ношення. Все це зумовлює інтерес до обрядових головних уборів, їх знакової атрибутики, до волосся, яке тісно з ними поєднане.

Волосся у народних звичаях та обрядах

Одну із цікавих сторінок народного побуту, що своїм корінням сягає доязичницьких вірувань, становлять звичаї та обряди, пов'язані з волоссям людини.

Деякі з цих звичаїв та обрядів записав у кінці XIX ст. на Полтавщині В. Милорадович [1]. Його записи підтверджуються польовими матеріалами, зібраними в 1986 р. автором в інших етнографічних регіонах України, зокрема у Середньому Подніпров'ї та західних областях України [2]. Давні звичаї та обряди, пов'язані з волоссям, старші жінки пам'ятають ще й тепер.

Дитяче волосся у народних звичаях та обрядах

В XIX — на початку XX ст. в побуті українських селян був відомий обряд — «пострижини» [3], «знімання родового чуба» [4]. Підстригання волосся дитині супроводжувалось певними обрядовими діями. Для цього дня готували дитині святкове вбрання. Хлопчика садили на покладену сокиру, подушку або вивернутий кожух «щоб був щасливий, багатий і не знав зла». Про такий же звичай у росіян, зокрема в Орловській губернії, пише Г. С. Маслова [5]. У білорусів, як відзначає Н. Я. Никифоровський, хлопчика ставили на діжку, а вже тоді підстригали волосся [6]. Дівчинку садили на пасмо коноплі, яке потім віддавали жінці, що підстригала волосся [7]. Можливо, це робили для того, щоб дівчинка вміла добре прясти і ткати.

За народним звичаєм, дитину стригли перший раз або у рік, або тоді, коли дитина вже навчилась говорити, «щоб не загикувалась» [8]. З подібних міркувань (бо «можна відрізати язик») до одного року не стригли дітей на півночі Росії [9].

Найчастіше «пострижини» виконували хрещені батьки. В центральних областях України (Кіровоградська, Дніпропетровська) дитяче волосся не зрізали повністю. Хрещена мати надстригала пасмо волосся над чолом, потилицею і вухами — «навхрест».

Всюди на Україні зістрижене волосся не можна було розкидати чи по ньому топтатись; його ховали, спалювали, закопували. У Східному Поділлі (Вінницька область) ще на початку XX ст. побутувало повір'я, що волосся загубити не можна, «бо відьма візьме його на чари» [10]. В деяких областях України з волоссям проводили певні магічні дії. На Херсонщині дитяче волосся кидали в коров'ячий гній, «щоб волосся дитини було кучеряве» [11], на Черкащині, Київщині, Волині зістрижене волосся відносили до річки і кидали в воду, «щоб дитина росла» [12]. На Лемківщині у річку кидали тільки волосся дівчинки, «щоб воно краще росло» [13]. В Кіровоградській, Черкаській областях, в деяких селах степової України (Каланчак, Чаплинка, переселених у XVIII ст. з Київщини), волосся кидали в піч, пояснюючи це тим, що «поки волосся горітиме, доти і голова болітиме» [14], а в селі Стеблів (Черкаська область Корсунь-Шевченківського району) волосся потрібно було спалити, тому що «коли воно буде крутитись під ногами, то й голова крутитиметься» [15]. На Лемківщині, Волині, західному Поділлі волосся спалювали в грубці, щоб птахи на гніздо не брали, «бо буде дитина хворіти», або «буде голова боліти» [16]. Волосся в ряді областей ховали, в Східному Поділлі (Вінницька область) закладали під стріху. Коли діти ставали дорослими, женились, їм повертали волосся [17]. У Рівненській області (Острозький район) зістрижене волосся відносили до верби і клали в дупло, «щоб коси гарно росли» [18]. На півдні Полісся (Ковельський район) дитяче волосся кидали в колиску малому під голову, «щоб дитину ніхто не наврочив» [19].

Обряд «пострижини» сягає своїм корінням в глибинні пласти минулого. Його проводили в древній Русі над трирічними княжичами, коли їх садили перший раз на коня [20].

[1] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина. — С. 63—64.

[2] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. Од. зб. 259.— Зош. 2. С. 11.

[3] Там же. С. 23.

[4] Там же. С. 25.

[5] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 106.

[6] *Никифоровский Н. Я.* Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах.— Витебск, 1897.— С. 33.

[7] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 106.

[8] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 97, 104, 142.

[9] *Дивильковский А.* Уход и воспитание детей у народа. Первое детство // Известия Архангельского общества изучения Русского Севера.— Архангельск, 1914.— С. 18.

[10] Архів ЛВ ІМФЕ.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 2.

[11] Там же.— С. 158.

[12] Там же.— С. 7, 61.

[13] Там же.— С. 99.

[14] Там же.— С. 37.

[15] Там же.— С. 5.

[16] Там же.— С. 77, 114, 129, 142.

[17] Там же.— С. 42.

[18] Там же.— С. 95.

[19] Там же.— С. 83.

[20] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка: По письменным памятникам. – Спб., 1895.— Т. 2.— С. 1266—1267.

Г. С. Маслова відзначає, що рудименти згаданого обряду відомі у російському селі ще в першій половині XIX ст.[21] «Пострижини» здійснювали в українців і росіян ще й на сьомому році життя, коли в дитини випадали молочні зуби, тобто цей обряд відзначав різні етапи життя дитини, її перехід в іншу вікову групу [22].

Дівоче волосся у народних звичаях та обрядах

Можливо раніше по всій Україні існували якісь ритуали, пов'язані з першим заплітанням волосся в косу. Зараз встановити це важко. Записи про те, що у визначений народною традицією час проводили обряд першого заплітання волосся у косу дівчинці, залишилися з Гуцульщини.

Там, коли дівчинці виповнювалося п'ять років, спеціально запрошена для цього жінка брала чотири пасма волосся: спереду, з потилиці, від правого і лівого вуха, «щоб з усіх чотирьох сторін світу до дівчини залицялись парубки», і зав'язувала їх на тім'ї. Такий обряд мав назву «заплітання коси у хрест» [23].

В кінці XIX — на початку XX ст. на Україні волосся дівчинці найчастіше заплітали у чотири кіски. Можливо цей звичай пов'язаний із архаїчним світоглядом людини про чотири сторони світу. Оскільки за прадавніми народними віруваннями цифра чотири була магічною, то вона неодмінно мала оберігати дівчинку від зла з усіх чотирьох сторін.

Чим дорослішою ставала дівчина, тим ретельніше вона доглядала за своїм волоссям. Люди вірили, що підрізати волосся потрібно у визначений для цього народною традицією час.

На всій території України прийнято на новий місяць («молодик», «на молодиці»), особливо у травні, підтинати кінчик коси, «щоб коса була повна». За народними уявленнями, ріст місяця сприяв ростові коси.

Підстригати косу повинен був хтось із родичів по чоловічій лінії, не можна було підстригати волосся собі самій. Надрізаючи косу, краще стояти, «щоб коси росли, бо як сидіти, то й коси сидітимуть» [24]. Інколи, щоб волосся було міцне й густе, дівчина сідала на конопляне пасмо. Залишки надрізаного волосся не можна було залишати на підлозі і вимітати, бо як вийде заміж, то по ній буде «топтатись свекруха». Щоб уникнути такої неприємності, дівчата закопували залишки волосся в землю, щоб ніхто не бачив. Описані обряди говорять про те, що в XIX — на початку XX ст. в побуті селян існували рудименти контактної магії, а також проявлялись доязичницькі світоглядні уявлення на світ і природу.

[21] *Сахаров И.* Сказание русского народа о семейной жизни своих предков.— Спб., 1849.— Т. 2.— С. 55—56.

[22] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 106.

[23] *Шухевич В.* Гуцульщина.— Львів, 1902.— Т. 3.— С. 8.

[24] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 65.

Жіноче волосся у народних звичаях і обрядах

За народним звичаєм, не в усі дні тижня можна було розчісуватись і мити голову. Старші жінки пам'ятають, що вони не розчісували волосся в неділю, понеділок, середу, п'ятницю [25]. Проте весільна пісня на Херсонщині: «Коса ж моя кохана, щосуботоньки вимита, щонеділеньки чесана, а за один вечір потеряна» [26] говорить про те, що дівчата розчісували волосся в неділю. В степовій Україні (Херсонська область) існували повір'я, ніби жінці не можна «в понеділок чесатися, щоб вдовою не остатися» [27], а в п'ятницю не можна ні розчісуватись, ні голову мити, бо «будеш довго митися, довго місячні будуть» [29]. На Полтавщині не розчісували волосся в середу, тому що воно «буде рідке і в ньому заведеться нужда». Жінки і дівчата не розчісувались в п'ятницю (крім вдів), бо вважали, що буде погане волосся [29], а в східному Поділлі (Вінницька область) в п'ятницю не годилося мити голову, «бо долю втопиш» [30].

Жінці не можна було також розчісуватись у той день, коли вона вінчалась. Найбільш сприятливі за народними віруваннями дні для розчісування волосся і миття голови — вівторок, четвер, (крім пасхального), субота.

Голову мили водою, настояною на попелі, лугом, сироваткою, буряковим і хлібним квасом, в розсолі з капусти і огірків, сирим яйцем, гарячою водою, у яку в деяких місцевостях клали свячену гілочку верби [31]. В степовій Україні свячену вербову гілочку клали у воду тільки у «чистий четвер» перед пасхою, а голову мили до схід сонця, «щоб чисте тіло було, щоб не було ніяких виразок» [32]. Всюди на Україні, миючи голову, до води додавали різні трави: горицвіт, калачики, латаття, в яких коріння в достатній мірі насичене слизистою речовиною; лопух, любисток, м'яту, петрів батіг, полин, ромашку, товстушку, чебрець, душицю, що виділяли ефірні масла. Трави додавали до води як з лікувально-профілактичними цілями — щоб не боліла голова, так і з косметичними — щоб волосся не січлося, краще росло і було густим. За народним повір'ям, трави діяли краще, якщо їх посвятити, або зірвати на Івана Купала. Старші жінки пам'ятають, що «в своє дівування» вони додавали у воду любисток, «щоб хлопці любили», липу — щоб пахло волосся, м'яту — щоб вода м'якша була [33]. У Східному Поділлі (Немирівський район) крім м'яти і любистку додавали до води, в якій мили голову, сухі пелюстки півонії, обов'язково з тієї квітки, яка зацвіла першою [34]. В Західному Поділлі (Бучацький район) воду настоювали на горіховому листі і на попередньо висушеному і запареному цвіті гречки [35]. В північних районах Українського Полісся (Волинська область) робили настій з березових галузок, а щоб волосся добре росло, додавали у

[25] Там же.— С. 63. 64.

[26] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 158.

[27] Там же.— С. 158.

[28] Там же.

[29] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 64.

[30] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 2.

[31] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 64.

[32] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 158.

[33] Там же.— С. 7, 37, 70.

[34] Там же.— С. 65.

[35] Там же.— С. 142.

воду чебрець [36]. На Лемківщині голову мили у воді, настояній на квітках ромашки, а щоби волосся блищало, робили настій з часнику [37].

Із сказаного бачим, що маємо справу як з контактною магією (якщо дівчина чи молодиця помиє голову у воді, настояній на пелюстках першої квітки півонії, то вона цвістиме, як квітка), так і взагалі з магією, тому що за народними світоглядними уявленнями трави були наділені магічними властивостями.

У всіх випадках, помивши голову, воду не виносили з хати до ранку. Ранком її виливали в таке місце, щоби ніхто не наступив, «бо наберешся нечисті» [38]. У Східному Поділлі воду, в якій мили голову, виливали в сад під родюче дерево [39]. У центральних областях України воду виливали на гній, під дерево, туди, де не стають ногами [40]. З тією ж метою в Середньому Подніпров'ї воду виливали в яму [41], на півдні України, в центральних областях України, Буковині воду, в якій дівчина вимила голову, виливали в садок, у квітник [42]. На Покутті (Городенківський район) старі жінки ще й тепер воду не виливають там, де ходять, «бо буде боліти голова» [43].

Жінки розчісували вимите волосся звичайним роговим, а на Західному Поліссі — інколи дерев'яним гребінцем. Якщо волосся випадало або сіклося, то його умовно розчісували гребінкою, призначеною для чесання волокна. Цією ж гребінкою, внесеною в хату по закінченні різдвяних свят, жінки зачісували волосся, щоб не хотілось спати під час прядіння, ткання або іншої хатньої роботи [44].

Гребінець ніколи не клали на стіл, діжку, вікно. Жіноче волосся, як і волосся після першого підстригання дитини, спалювали, закопували, тобто ретельно ховали.

Волосся у весільних обрядах

На початку XX ст. давня зачіска із розплетеного і опущеного на спину волосся, побутувала вже як обрядова. В XIX — на початку XX ст. наречена з розпущеним волоссям ходила з дружками по селу від хати до хати, запрошуючи на весілля [45]. Те, що наречена була з розплетеним волоссям, відзначає Д. К. Зеленін [46]. Розплітали косу у передвесільний день, або у день шлюбу [47].

В українців і білорусів обряд розплітання коси проводили, посадивши наречену на діжку, або на стілець, на якому були покладені подушка чи вивернутий кожух. Інколи клали конопляне пасмо. За народними уявленнями, вказані атрибути повинні були зробити молоду працьовитою, багатою і щасливою.

Обряд розплітання коси нареченій мав на Україні локальні варіанти. В одних етнографічних регіонах косу розплітали чоловіки — брат, дядько, в інших — тільки жінка

[36] Там же.— С. 77.

[37] Там же.— С. 135.

[38] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 65.

[39] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 2.

[40] Там же.— С. 7, 42, 49.

[41] Там же.— С. 30.

[42] Там же.— С. 54, 156.

[43] Там же.— С. 150.

[44] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 65.

[45] Весілля: У 2 т. Упорядник текстів М. К. Шубравська. Упорядник нотних текстів О. А. Правдюк.— К., 1970.— Кн. 1,— С. 76—77.

[46] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива...— С. 313; *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— К., 1974.— С. 95.

[47] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— С. 95.

(сестра, дружка, мати, сваха). В більшості випадків косу розплітав родич по чоловічій лінії, а якщо їх було кілька, то розплітали косу по старшинству. В деяких місцевостях косу розплітали перед тим, як іти до шлюбу, в інших тоді, коли знімали з нареченої вінок. Відрізнявся й сам ритуал розплітання коси. Наприклад, у деяких селах Вінничини косу мочили горілкою [48]. На Хмельниччині волосся змащували медом, вплітали кілька монет, шматочок хліба, зубок часнику. В деяких районах північної Київщини косу розплітав обов'язково брат нареченої, а коли його не було, то хтось із близьких нежонатих родичів [49]. В селі Горностаївка (Ріпківський район Чернігівської області) косу розплітали парубки в перший день весілля увечорі [50]. В селі Старосілля (Городнянський район), якщо наречена виходила заміж за пасічника, косу їй розплітали обов'язково в його домі, щоб краще водились бджоли» [51]. Подекуди косу починав розплітати брат, а продовжували цей обряд дружки [52]. В багатьох селах Українського Полісся косу починав розплітати не брат, а наречений [53].

В XIX — на початку XX ст. в деяких місцевостях розплітання коси нареченій проводилось також кимось із членів сім'ї по жіночій лінії. Подекуди збереглась традиція, щоб розплітала косу старша дружка, дружки [54] чи мати. В селі Рудня (Поліський район) обряд розплітання коси доручали жінці — хорошій дружині, в якої міцна сім'я [55]. В селі Товстий Ліс (Київське Полісся) косу розплітали сестра і тітка молодого [56].

Розплетене волосся іноді було своєрідним знаком, по ньому впізнавали, чи у нареченої є батьки, бо в деяких регіонах (Середнє Подніпров'я) нареченій-сироті косу розплітали тільки до половини [57]. На півдні Київської області (Богуславський район) дівчині-сироті розплітали косу повністю і скріплювали волосся на потилиці стрічкою [58].

Обряд розплітання коси нареченій побутував на Україні у трансформованому вигляді ще у 70-х роках XX ст. Так, в 1963 р. у Вінницькій області зафіксоване розплітання коси нареченій двома батьками, а згодом по черзі — всіма присутніми дівчатами [59]. Такий же звичай вдалось записати в 1986 р. у селі Серебрія Вінницької області [60]. Як бачимо, вже не обов'язково, щоб обряд виконував хтось із родичів по чоловічій або жіночій лінії. Тут уже забулось первісне значення обряду, давні пережитки матріархату і патріархату змішались.

На Україні відомий звичай розчісувати волосся перед шлюбом не тільки нареченій, а й нареченому. У журналі «Киевская старина» було вміщено публікацію, з якої дізнаємося, що всі присутні на весіллі проводили один раз гребінцем по голові нареченого і співали: «Подай, матінко, гребінець, розчесати кучерики під вінець» [61]. Про те, що нареченому розчісували волосся, повідомляв Г. Червінський [62].

[48] *Чубинский П. П.* Труды...— Спб., 1877.— Т. 4.— С. 577.

[49] Там же.— С. 183.

[50] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 1.— С. 61.

[51] Там же.— С. 81.

[52] Весілля.— Кн. 1.— С. 180, 233.

[53] Весілля.— Кн. 1.— С. 377.

[54] Весілля.— Кн. 2.— С. 48.

[55] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 1.— С. 19.

[56] Там же.— С. 32.

[57] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 4.— С. 585.

[58] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 50.

[59] Весілля.— Кн. 1.— С. 257.

[60] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 70.

[61] *Яблоновский В.* Свадьба в селе Отоках // Киевская старина.— 1905.— Т. 89.— С. 212.

[62] Весілля.— Кн. 1.— С. 77.

Розчісування волосся молодому побутувало в кінці XIX — на початку XX ст. і в білорусів, і в росіян [63].

Іншим варіантом побутування давнього обряду, пов'язаного з волоссям, є підтинання коси нареченій після шлюбу. Обряд підрізання коси нареченій має також локальні різновиди. На Гуцульщині косу втинали топірцем [64]. На Волинському Поліссі (Ратнівський район) підрізали косу ножицями трохи нижче вуха. Робили це молодий або свекруха, інколи старша сваха, але завжди починав виконувати обряд молодий [65]. На Західному Поділлі (Бучацький, Монастириський райони) старші жінки пам'ятають, що косу відрізали молодій ще у 30-х роках XX ст.[66] В деяких місцевостях Полісся (село Ветли Любешівського району) на початку XX ст. вже імітували відрізання коси: молодий брав ножиці і лише робив ними надріз [67]. На Київщині цей обряд мав назву «тріпати коси». Староста з ножем і палицею нахилявся через стіл до молодої, дружка клала косу молодої на палицю, а староста цокав ножем тричі по косі, це означало, «що відтепер вона не дівка» [68]. Обрядовий весільний постриг відомий у білорусів і південних слов'ян [69]. Д. К. Зеленін відносить цей звичай до часів умикання жінок [70]. Втяте волосся означало, що жінку не можна викрадати, оскільки вона була вже умовно позначена.

Обряд розплітання і втинання коси нареченій означав у всіх східних слов'ян остаточний перехід жінки в новий стан, вона ставала залежною від чоловіка. Цікавий такий факт — у білорусів навіть у другій половині XIX ст. зберігався звичай підстригати на весіллі волосся нареченому. На основі порівняльного матеріалу російські вчені Н. М. Нікольський та Г. С. Маслова дійшли висновку, що підстригання волосся нареченому своїм корінням сягає часів первіснообщинної давності і пов'язане з одним із складових елементів церемонії посвячення юнака в ряд дорослих чоловіків: «Подстрыгайся Янечка, з робяцкага стану да у мужскую славу» [71].

В XIX ст. розплітання волосся крім весільного було поширене і в інших обрядах. Так, на Поліссі існувало повір'я, за яким розпочинати м'яття льону чи конопель належало дівчатам із розплетеним волоссям, щоб волокно було м'яким і шовковим [72].

Традиція розплітання волосся побутувала і в похоронних обрядах. На Чернігівщині [73], Житомирщині [74] подруги по-

[63] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 47; *Шейн П. В.* Великорус в своих песнях, обрядах, верованиях, сказках, легендах и т. п.— Спб., 1900.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 581.

[64] *Болтарович З. Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст.— С. 31.

[65] Архів ІН АН України. Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 251.— С. 27.

[66] Там же.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 144, 149, 150.

[67] Там же. – С. 41.

[68] Весілля.— Кн. 1.— С. 253.

[69] *Прилипко Я. П.* Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян.— К., 1964.— С. 83.

[70] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян.— С. 318.

[71] *Запольский М. П.* Белорусская свадьба в культурно-религиозных пережитках // Этнографическое обозрение.— 1893.— № 1/2.— С. 43; *Никольский Н. М.* Происхождение и история белорусской свадебной обрядности.— Минск, 1956. – С. 115; *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях... – С. 49.

[72] *Сержпутоўскі Н. К.* Прымхі і забобоны полешукоў.— Мінск, 1939.— С. 63.

[73] *Шишацкий-Ильич А.* Местечко Олешевка Козелецкого уезда Черниговской губернии.— С. 189.

[74] *Червяк К. Г.* Похоронні звичаї і культ покійників з точки зору весільного ритуалу // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1927.— Ч. 7.— С. 115.

мерлої перед тим, як увійти в хату одягати покійницю, розплітали собі косу. Дівчата повинні були розплітати косу і тоді, коли помер батько або хтось із близьких родичів. На Поліссі на похоронах батька дівчата «розпускали» волосся по спині і перев'язували його на потилиці стрічкою. В XX ст. у східному Поліссі, а раніше очевидно по всій Україні побутував звичай, за яким дівчата з розпущеним волоссям проводили до могили подругу-покійницю [75]. На знак жалоби жінки розпускали волосся на Поділлі [76].

У вказаних обрядах очевидне співпадання елементів весільного і похоронного обрядів.

Вінок як головний убір, символ і оберег

Вінок займав особливе місце серед головних уборів. В XIX— на початку XX ст. вінок носили вже як святковий головний убір. І лише в деяких місцевостях Гуцульщини, понад Чорною Тисою зокрема, Я. Головацький зафіксував у 1839 р.: дівчата «ходять у віночку щоденно, тим часом як в інших місцевостях надівають вінки на весілля» [77].

Вінок ніколи не виконував ні захисної, ні практичної функцій. Це єдиний головний убір, який з давніх часів був винятково знаком і мав апотропейне значення. Термін «вінок» — збірне поняття. В Україні майже в кожному етнографічному районі вінок мав іншу назву. Крім загальнослов'янських, які збереглись в XIX — на початку XX ст. у термінології слов'ян («венок», «вянок», «вінок», «перев'язка», «чільце»), в українців побутували локальні назви: «лубок», «коробуля» (Поділля); «теремок» (Чернігівщина, Козелецький район); «капілюшина», «кодина», «фес» (Буковина); «корона перта» (Закарпаття, Міжгірський район); «цвіток, «квітка» (Середнє Подніпров'я); «косиці», «плетінє» (Гуцульщина, Покуття). В деяких місцевостях України, як відзначав Д. К. Зеленін, назва вінка співпадала з назвою жіночого головного убору: «кичка» (Уманщина), «гибалка» (Переяславщина) [78].

Дівчата одягали вінок перший раз, досягнувши повноліття; в деяких місцевостях Закарпаття відтоді дівчат називали нареченими: «Всі дівчата на виданні носили вінки і називались нареченими» [79]. Віковий ценз ношення вінка на Україні — від 15—16 років і до шлюбу. В інших слов'янських народів дівчина одягала вінок перший раз іще в молодшому віці, наприклад, у деяких районах Білорусії (Вітебська область) дівчатам дозволяли одягати вінок уже в 10 років. Проте і там справді гарний вінок справляли перший раз у житті по досягненні весільного віку [80]. В Росії (Курська область) дівчина одягала вінок у 12 років. В сім'ї, де було

[75] *Шишацкий-Ильич А.* Местечко Олешевка Козелецкого уезда Черниговской губернии. - С. 189.

[76] *Матейко К. І.* Головні убори українських селян до початку XX ст. - С. 47.

[77] *Головацький Я.* Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі.— С. 80.

[78] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян.— С. 311, 312.

[79] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 33.

[80] *Никифоровский Н. Я.* Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии.— Витебск, 1895.— С. 120.

кілька сестер, це право надавали старшій [81]. На Гуцульщині на початку XIX ст. іще був відомий звичай, за яким, поки старша сестра не вийде заміж, молодшим заплітатися у повний убір не можна [82]. Старшу сестру можна було впізнати по привабливішому головному убору і одягу [83].

Можна припустити, що вінок розвинувся із давньої начільної пов'язки. Основу кожного вінка становив обруч, який в XIX — на початку XX ст., як і в попередній історичний період, виготовляли із шкіри, тканини, стрічок, а також із дроту, картону та воску, металевих блискучих пластинок, фарбованого пір'я, герданів. Висота обруча коливалась від трьох до сімнадцяти сантиметрів. А способи прикрашання вінка знаходились у прямій залежності від соціально-економічних, кліматичних, географічних умов, ідеологічних уявлень. Значну роль при виготовленні вінків відігравав і соціальний момент.

Звиті вінки. До найдавніших і найпростіших вінків належать звиті. Серед них розрізняються начільні і напотиличні. Як правило, звиті вінки мали форму невисокого обручика. Їх виготовляли із живих квітів (барвінку, волошок, конюшини, ромашок, чорнобривців, жоржин, півоній) або із штучних. Вінки із живих квітів у XIX ст. носили дівчата по всій Україні. Їх одягали влітку навіть малі дівчатка.

Локальні різновиди звитих вінків незначні. На Поділлі у такому вінку ззаду голови розміщували більші квіти, спереду — менші [84]. На Полтавщині крім вінків, у яких квіти розподіляли довкола голови рівномірно, дівчата носили святкові, високі спереду «чубаті» вінки [85]. Одночасно з вінками із живих квітів наприкінці XIX ст. побутували вінки ідентичної форми з паперових квітів. Техніка виготовлення їх нескладна. На тверду округлу основу з гнучкого прутика прикріплювали паперові квіти. Допоміжними матеріалами були нитки або тонкий дріт [86].

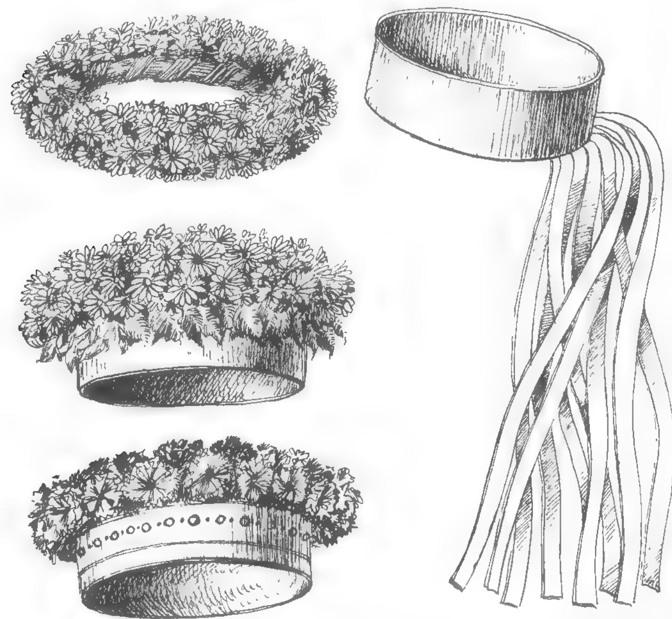
Вінок-обруч. Серед дівочих святкових головних уборів важливе місце займав вінок-обруч: на Поліссі «кокошник», на Волині — «козубенька», на півдні Київщини — «реготун».

Наприкінці XIX ст. в Україні їх носили повсюдно. В XIX ст. вінок-обруч дорівнював по висоті ширині стрічки (2,5—4 см), обруч його обтягували найкоштовнішою стрічкою, ззаду пришпилювали ще 10—12 стрічок, які закривали спину. Влітку за обруч закладали польові та городні квіти [87]. Аналогічна конструкція вінка описана у матеріалах РГТ, зібраних у північно-західному Поліссі в кінці XIX ст.[88] Вінки-обручі, як і звиті, мали локальні особливості. Їх основу оздоблювали по-різному, в залежності від місцевості: стрічками, бісером, вишивкою, металевими гудзиками.

На Західному Поділлі (Теребовлянський район) в кінці XIX ст. дівчата прикрашали налобну широку червону гарусівку пришитим віночком, утвореним з кульок — «кутасиків» величиною з волоський горіх з червоної, голубої, жовтої вовни. Таким вінком дівчина обв'язувала голову, а потім прибирала його квітами [89].

На Хмельниччині дівчата прикрашали вінок-обруч — «наушник» рядком голубих намистин над чолом, а від скронь до потилиці нашивали на чорну стрічку ряд розеток, найчастіше сім, зроблених із картону, обтягнутого різнобарвними вовняними нитками [90].

165

В колекції Державного музею етнографії зберігається вінок, обруч якого прикрашений смужкою з червоної вовняної тканини, закладеної в складки. Зав'язували такий вінок на потилиці, носили поверх начільної пов'язки [91]. В XIX — на початку XX ст. такі вінки-обручі були характерними для Українського Полісся, а також для деяких районів Мінської губернії в Білорусії [92]. На Поліссі вінок-обруч називали «кокошником» і виготовляли з грубого синього паперу, обвитого різноколірними стрічками. Його прикрашали живими квітами, взимку — невеликим зеленим гусячим, качиним або курячим пір'ям, фарбованим у розтопленому воску з барвником. Ззаду чіпляли довгі стрічки [93]. На Черкащині вінок-обруч («лубок», «кичка») теж робили з паперу. Обруч обвивали спірально стрічкою, «щоб і не знати, що там папір». Потім на нього накладали (по горизонталі) стрічки-«бинди»: найширшу на спід, а вужчі поступово одна на одну до більш вузенької, останню клали чорну, оксамитову («оксамитку»), шириною в 1,5—2 см, а зверху —

[81] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях... - С. 50.

[82] *Матейко К. І., Полянська О. В.* Одяг // Гуцульщина.— С. 197.

[83] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 33.

[84] *Гургула І., Колос С.* Вбрання. – С. XVII.

[85] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2206-9.

[86] *Гургула І., Колос С.* Вбрання.— С. XVII; Вечір в малоросійському селі. Автор невідомий. Полтавський художній музей.— Ж/646.

[87] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 423.

[88] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива...— С. 319.

[89] *Bayger A.* Powiat Trembowelski.— S. 52.

[90] ДМУНДМ.— Фонд вишивки.— В/2174.

[91] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2193-4 (Придбано В. В. Стасовим у 1910 р. в Радомишльському повіті в с. Обуховичі.)

[92] *Шангина И. И.* Белорусы (конец XIX — начало XX в.) — Л., 1975.— С. 25.

[93] *Зеленин Д. К.* Описание рукописей ученого архива...— С. 319.

вузеньку блискучу («мішурну»). Стрічки до лубка приколювали ззаду шпилькою. Стрічки закривали потилицю від вуха до вуха, плечі і спину. Дві верхні стрічки — «мішурна» і «оксамитка», як правило, були короткими, всі інші стрічки — довгими (сягали нижче стану) [94]. На Волині святковий вінок-обруч («козубенька») мав низький твердий обруч, обтягнутий червоною тканиною, прикрашений різнокольорною гарусною тасьмою — «городками». Спереду і ззаду до

обруча прикріплювали червоні штучні квіти, а зверху на спину опускали ряд різнокольорних шовкових стрічок [95]. Вінок з Київщини («реготун») характерний тим, що обруч перевивали зеленою і червоною гарусною ниткою. Під обруч втикали пір'я з хвоста селезня, а під нього — кілька рядків вузької червоної шовкової тасьми, яку вплітали в коси [96]. На Чернігівщині головний святковий дівочий убір («теремок») мав вигляд обручика з кольорового картону, прикрашеного барвистими паперовими квітами і стрічками [97]. Буковинський святковий дівочий головний убір-обруч («кода») також обшивали тканиною і прикрашали квітами.

Дівочий головний убір, основу якого становить обруч, продовжує традиції головних уборів часів Київської Русі. Український вінок-обруч подібний до вінка-«кружка», який носили дівчата-росіянки в Архангельській губернії, та до кружка із стрічками-«флажками» посватаної дівчини з Каргопольського повіту Олонецької губернії [98]. Вінок-обруч широко побутував у білорусок [99] і прибалтійок [100].

У середині XIX ст. на Волині та Волинському Поліссі відомі вінки, в яких використовували пір'я. Інколи додавали його поміж квітами, а іноді викладали пір'я довкола обруча

[94] *Свидницький А.* Великдень у подолян.— С. 476.

[95] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2110-46. (Придбано Ф. Вовком в селі Андрієвичі Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії в 1907 р.)

[96] Там же.— 2206-7. (Придбано на Київщині.)

[97] *Степовой Н.* Малорусская народная одежда: Козелецкий уезд.— С. 449.

[98] *Тазихина Л. В.* Север Европейской части СССР.— С. 152.

[99] *Довнар-Запольський М. В.* Белоруссы: Этнографический очерк // Исследования и статьи.— К., 1909. - Т. 1.— С. 268.

[100] Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда.— С. 73.

нижче квітів. Вінок з пір'ям має подібність з вінком-кокошником. В основі це теж невисокий (7—8 см) циліндр із грубого паперу, обтягнутий полотном. Верхню частину обруча обшивали фарбованим зеленим пір'ям, накладаючи горизонтально один пучок пір'я на другий. Зверху над пір'ям розміщували ще й рядок паперових штучних квітів. Нижню частину вінка (5—6 см) обтягували червоною стрічкою, з-під якої на один сантиметр була випущена ще й чорна стрічка. До вінка привішували 10—12 червоних і зелених стрічок [101]. В селах Волині і Полісся, а також на Бойківщині вінки виготовляли ще й з дрібного курячого або півнячого пір'я, фарбованого у зелений колір [102]. У центральному Поліссі вінки виготовляли із гусячого пір'я, фарбованого в яскраво-зелений колір, покритого «позліткою» — тонкою фольгою. У бойківському підгір'ї пір'я пави («пав'ячий вінок») поєднували з барвінком [103]. На західному Українському Поліссі під рядком квітів верхню частину обруча прикрашали намистини із скла. Ззаду, як і до кожного вінка, привішували стрічки.

Д. К. Зеленін відзначає, що на Поліссі дівчата виплітали зимою вінки з пташиного пір'я, фарбованого в зелений,

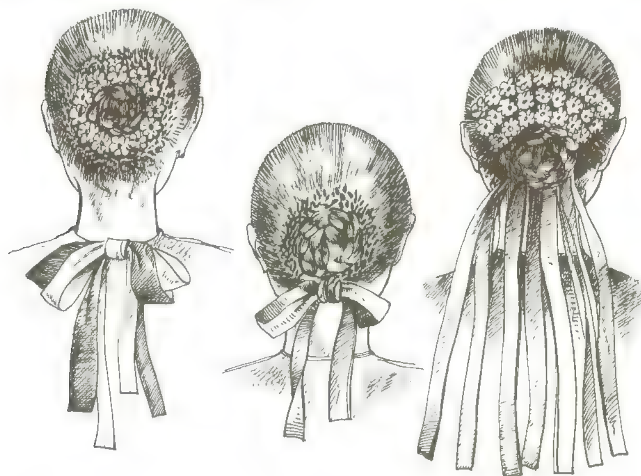
[101] ГМЭ.— Фонд одежды.— № 2110 98.

[102] *Савченков И.* Старое и новое в народном убранстве и одежде. — С. 110.

[103] *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве...— С. 73.

синій, червоний кольори з позолотою [104]. В XIX ст. вінки з пір'я побутували також у росіянок і мали багато спільного з українськими. Так, вінок («венок») Рязанської області складався, як і український, з обруча із лубу, обтягнутого тканиною, прикрашеного різнокольоровим пір'ям. У деяких місцевостях Орловської області головний убір з пір'я («крашоны перья») [105] носили і дівчата, і молоді жінки. Дівочі головні убори з пташиного пір'я побутували у Курській гу-

168

бернії. Там, як і в Харківській губернії, дівчата накладали вузенькі віночки з гусячого пір'я поверх хустки [106].

Комбіновані вінки. До початку XX ст. висота вінка еволюціонувала від нижчого до вищого (від 2,5 до 14 см). Форма вінка залишалась незмінно циліндричною, але він почав поєднувати ознаки начільного і напотиличного вінка. Звитий напотиличний вінок стали ніби накладати на начільний вінок-обруч.

Тверду основу — обруч, яка стає значно вищою до 14 см), прикрашають довкола квітами, пір'ям, гарусними нитками, стрічками. Особливістю комбінованого вінка є те, що у ньому було денце, яке закривало волосся на тім'ї. Регіональну специфіку комбінованого вінка створював матеріал, з якого його виготовляли, і способи прикрашання. На Буковині гуцулки зшивали високий циліндр із закритим верхом. Цю своєрідну шапку — «капелюшиню» для святкового вінка виготовляли із житньої соломи. Плетінку для каркаса виплітали з п'яти солом'яних стрічок [107].

Над чолом убір робили вищим. До тулії (по горизонталі) пришивали п'ять-шість стрічок-герданів. На начільній частині і денці прикріплювали квіти з фарбованих дерев'яних стружок та різнокольорового паперу. Між рядами герданів розміщували золотисті смужки. Над начільною ча-

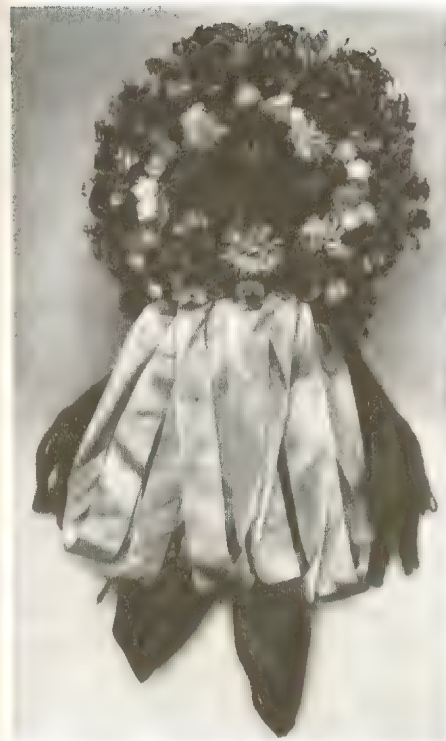
[104] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян.— С. 308.

[105] *Маслова Г. С.* Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // СЭ.— 1954.— № 2. — С. 49.

[106] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян.— С. 308.

[107] *Матейко К. І.* Український народний одяг.— С. 48.

169, 170

стиною іноді закріплювали пера — «павуни». Інколи «капелюшиню» прикрашали спереду невеликим дзеркальцем, а ззаду — різнокольоровими стрічками, що опускались на плечі і спину [108]. Зверху денця прикріплювали високий розпущений пучок ковили.

Оригінальним дівочим головним убором у рівнинних районах Буковини були «коди», «кодини». Їх виготовляли з високою циліндричною картонною основою, оздобленою кількома рядами герданів, смужками парчі, скляними намистинами та шовковою тасьмою. До начільної частини і денця прикріпляли яскраві квіти з оксамиту, шовку і паперу. Зверху денця, як і в «капелюшині», чіпляли ковилу [109]. Вінки з султаном в кінці XIX ст. побутували тільки на Буковині, не згадуються вони і в літературі. Однак під час експедиції на західне Волинське Полісся в 1981 р. білоруський дослідник одягу М. Романюк реконструював вінок, що мав завершення у вигляді вертикального стержня зверху денця. Паралелі вказаних головних уборів знаходимо у дівчат-казашок у степових районах.

Зовнішня подібність вінків із султаном дівчат-казашок і дівчат-буковинок, можливо, пояснюється подібністю флори — в рівнинних районах Буковини, як і в степах Казахстану, росла ковила.

[108] *Костишина М. В.* Особливості традиційного жіночого одягу Буковинського Поділля. – С. 56—67.

[109] Чернігівський краєзнавчий музей. Фонди. № 14/3099.

В кінці XIX ст. в Галичині (село Лавочне і навколишні села) дівчата носили вінок з лубу, обв'язували його тонкою кольоровою хусткою, прикриваючи зверху прозорою тканиною, закладеною у складочки і зав'язаною кінцями на потилиці бантом, над яким встромляли у волосся гребінець. З-під вінка опускали на спину кілька стрічок і дві заплетені коси [110]. На Яворівщині основу вінка виплітали з барвінку, додаючи квіти з вовни, а на початку XX ст.— кольорового воскового паперу.

Для виготовлення вінка необхідно було майстерне володіння технікою плетіння, в'язання, вміння розміщувати багатошарові кольорові квіти на барвінковій основі [111]. На Закарпатті до основи і денця складного вінка прикріплювали рядки стеклярусу, а між ними щільно укладали квіти з різноманітних матеріалів, стрічки, зібрані у дрібні складочки. Інколи правий бік вінка робили особливо пишним [112].

Складність історичного та соціально-економічного розвитку Закарпаття зумовила строкату етнічну структуру цього району України, що певною мірою позначилося і на формуванні специфічних модифікацій одягу, в тому числі і головних уборів. Так, дівчата-угорки на голову одягали своєрідний вінок-«парту» — картонний обруч, обтягнутий червоним атласом і прикрашений галунами, штучними квітами, колоссям, намистом. Ззаду до нього прикріпляли різнокольорові стрічки. Дівчата-румунки Закарпаття (село Біла Церква) носили високі вінки («конч»), які й сьогодні носять румунки в Трансільванії [113]. В той же час головні убори закарпатських дівчат-українок розвивались не тільки в тісному зв'язку з головними уборами іншого населення області, а й у взаємозв'язках з головними уборами, що побутували на решті території України, а також з головними уборами росіянок і білорусок. Форма угорського вінка-«парти» та румунського-«конча» подібна до українського вінка-обруча та російського кокошника [114]. Складні комбіновані вінки дівчат Буковини і Закарпаття мають паралелі з вінками слов'янських, а також і неслов'янських дівчат, що засвідчує збереження рудиментів обручеподібних головних уборів не тільки в Україні, а й в інших місцевостях, зокрема в країнах Азії та Європи. Очевидно, вони побутували за певного часу у всіх давніх народів світу.

Знакова система весільних головних уборів

На Україні, як і в багатьох інших слов'янських народів, важливого значення надавали знаковій атрибутиці головних уборів. Вікова різниця відзначалась в головних уборах з дитинства [115]. Тим чи іншим знаком позначали голову дівчини,

[110] Украинский народ в его прошлом и настоящем.— С. 555.

[111] *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини.— С. 45.

[112] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 93.

[113] *Полянська О. В.* Особливості одягу населення Закарпаття.— С. 26.

[114] Там же.

[115] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 50.

вказуючи на її стан: на виданні, засватана, наречена. Потрібну інформацію ніс колір вплетеного в косу кісника, стрічка, вінок, хустка і її колір. Так, на початку XX ст. голову дівчини в момент переходу до зрілого віку (за народною традицією — 13—16 років) відзначали символічним знаком, вплітаючи в косу замість кісника червону стрічку. Можливо, давніше період зрілості у дівчат відзначали урочистіше і пов'язували його, як і в інших народів, з появою місячних. В Індії, ще й сьогодні 12—13-річні дівчата з індуських сімей проходять так званий дошлюбний обряд, який полягає в тому, що дівчині позначають чоло спеціальним знаком — «чутті» у вигляді прикраси. Обряд проводять на третій день після появи у дівчини місячних [116]. Початок зрілості у слов'ян колись відзначали особливим святковим обрядом — введення хлопців і дівчат у ранг чоловіків і жінок, спроможних до шлюбного життя [117]. Кожний наступний життєвий етап дівчини і хлопця відзначали також відповідним символом. Особливо складною знакова система була у весільних головних уборах. Засватані дівчата носили на голові знак у вигляді кольорових пов'язок, квітів. Весільну дружку і наречену розпізнавали по кольору стрічок, різновидності вінків. Головний убір нареченого позначали знаками у вигляді букетиків з пір'я, намистин, квітів, галузок, маленьких віночків. Атрибути і символи мали регіональні відмінності. Тут мало значення все: з якого матеріалу виготовлений знак, його колір, порядок розміщення.

Атрибути і символи головних уборів нареченої, дружки

До початку XX ст. атрибути і символи головних уборів, що вказували на вікову різницю дівчат, забулись. Тому реставрувати знакову систему головних уборів дівчат різних вікових груп важко. Складність полягає в тому, що на цю дуже цікаву і важливу етнографічну деталь при вивченні головних уборів не звертали належної уваги дослідники українського одягу. Деякі відомості подала Г. С. Маслова. Вона відзначала, що головний убір засватаної дівчини відрізнявся від головного убору інших дівчат. За словами Г. С. Маслової, засватана дівчина-українка з Київщини носила головний убір із складеної по діагоналі кілька разів хустки, обвиваючи нею голову, залишаючи тім'я відкритим. За один-два тижні до весілля замість хустки-пов'язки дівчина одягала вінок з квітів, до якого додавали павлині пера, а до коси прикріплювали 20 різноколірних стрічок, куплених для неї женихом (Харківщина) [118]. Подані Г. С. Масловою відомості підтверджуються експедиційними польовими матеріалами. Старші жінки ще й тепер пам'ятають, що засватана дівчина завжди відрізнялась головним убором від інших дівчат. На

[116] *Фурника В.* От рождения до погребального костра.— М., 1985.— С. 64.

[117] *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян.— С. 25.

[118] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 52—54.

Покутті (село Мишин Коломийського району) засватана дівчина чіпляла на потилицю букетик з трьох квіток із білого пір'я, подарований хлопцем, який до неї сватався. Цей атрибут-символ означав, що іншим хлопцям до дівчини вже не можна залицятися. Такий же букетик — «трісунку» чіпляв собі до капелюха хлопець, який просватав дівчину. Як показали польові матеріали останніх років, майже всюди в Україні засватана дівчина вплітала в косу стрічку і прикріплювала до волосся квітку, зроблену із стрічки. Крім того, про ці зміни у житті дівчини об'являв у церкві священик [119].

На Київщині (в селі Хохітва Богуславського району), в інших районах (село Теліжинці Тетіївського району) засватаній дівчині до коси чіпляли «багато лєнт» [120]. В Олександрійському районі засватана дівчина носила на голові багато стрічок і квітку на тім'ї [121].

Про те, що головний убір засватаної дівчини відрізнявся певним знаком, свідчать і матеріали з російських територій. У Вологодській губернії засватана дівчина — «сговоренка» одягала замість звичайної пов'язку з «натемником», або кружечок з тканини, який прикривав тім'я [122]. В тій же Вологодській губернії замість дівочої пов'язки одягали в'язаний конічний «честной колпак» — знак того, що дівчина засватана і чесна [123]. Поверх дівочої пов'язки дівчата-росіянки одягали «коруну», а головним убором просватаної дівчини в Пенежському краї була спеціальна «плачея» [124].

Польові матеріали, зібрані автором протягом останніх років, дають змогу розглянути й інші, мало досліджені елементи складної знакової системи весільних головних уборів.

На початку XX ст. ще побутував звичай відзначати різними знаками головні убори дружки і нареченої, коли вони запрошували гостей на весілля.

Наречена запрошувала гостей на весілля, як правило, з дружкою або дружками. Їх завжди розпізнавали по зачісці, певних видах головних уборів, по знаках на цих уборах, способах їх одягати. В Україні атрибути і символи головних уборів дружки і нареченої відрізнялись деякими регіональними особливостями. Так, на Волині (Рівненська область, село Вельбівно Острозького району) молода запрошувала гостей на весілля, одягнувши на голову вінок з квітів із стрічками, а дружка — хустку [125]. На Лемківщині наречену і дружку впізнавали по вплетених у косу стрічках: наречена вплітала в косу білу, а дружка червону стрічку [126]. На Покутті (село Чернятин) дружка відрізнялась від нареченої пасмом льону, яке вона тримала під рукою. На Буковині (Сторожинецький район) наречена, запрошуючи на весілля, одягала на голову вінок з паперових квіточок і багато стрічок — «бинд» так, що вони закривали всю спину. Дружка відрізнялась від молодої скромнішим віночком і сумкою — тайстрою, яка висіла у неї на плечі [127]. На Західному Поділлі (село

[119] Архів ІН АН України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Од. зб. 259. Зош. 2.— С. 50.

[120] Там же.— С. 54.

[121] Там же.— С. 30.

[122] *Молотова Л. Н.* Об одной группе вологодских головных уборов // Музей народного искусства и художественные промыслы. М., 1972.— С. 286—288.

[123] *Гринкова Н. П.* Родовые пережитки, связанные с разделением по полу и возрасту // СЭ.— 1936.— № 2.— С. 32.

[124] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 52.

[125] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. - Од. зб. 259.— Зош.— 2.— С. 93.

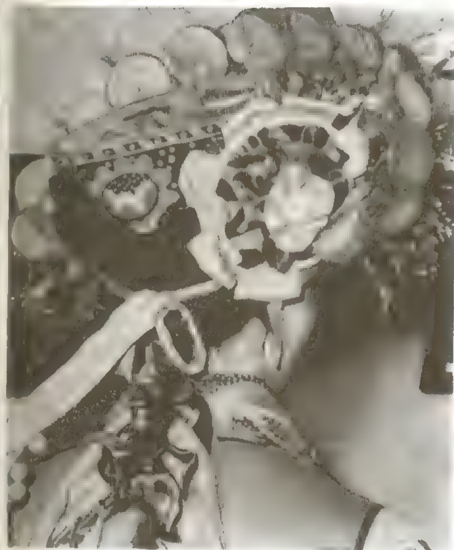
[126] Там же.— С. 109.

[127] Там же. — С. 153.

Горішня Слобідка Монастириського району) і молода, і дружка заплітали волосся в одну косу, викладали її щільно на потилиці «в кружок», «галку». До волосся чіпляли квітку — «застічку», але наречена з правого, а дружка — з лівого боку голови [128]. В інших районах Західного Поділля (село Лошнів Теребовлянського району) наречена і дружка заплітали волосся в одну або дві коси. Проте наречена прикріпляла на тім'ї білу стрічку, зелені галузки мирту,

171, 172

аспарагусу, а дружка чіпляла до коси на потилиці рожеву стрічку [129]. В тому ж районі (село Заздрість) і наречена, і дружка заплітали волосся у дві коси, опускаючи їх на спину. До кожної з кіс прикріплювали стрічку, наречена — рожеву, а дружка — червону [130]. В селі Настасів (Теребовлянський район) наречена і дружка заплітали волосся у дві коси і викладали їх довкола голови, у волосся встромляли букет. До волосся на потилиці молода чіпляла білу стрічку, а дружка — рожеву або червону. В цьому ж селі наречена і дружка могли запрошувати на весілля, заплітаючи волосся в одну або дві коси, опущені на спину. Якщо волосся заплітали в одну косу, то до неї на потилиці чіпляли дві стрічки. До заплетеного волосся у дві коси прикріплювали стрічки — до основи кожної з кіс. Наречена обов'язково чіпляла до коси білу стрічку, а дружка — рожеву або червону [131]. Стрічки разом з косами опускали на спину.

На Східному Поділлі (Хмельницька область) гостей запрошувала на весілля наречена з двома дружками. І наречена, і дружки одягали вінки-обручики з дрібних кольорових квіточок, покритих воском, доповнених восковими крапель-

[128] Там же.— С. 149.

[129] Там же.— С. 124.

[130] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 105.

[131] Там же.— С. 114, 117.

ками. Наречена ззаду до такого вінка чіпляла більше стрічок. У Вінницькій області (село Гуків Могилів-Подільського району), ідучи запрошувати на весілля, молода чіпляла до заплетеної коси одну білу стрічку, зав'язану на потилиці великим бантом. Кінці стрічки сягали п'ят [132]. У тій же області (село Райгород Немирівського району) і наречена, і дружка, ідучи запрошувати гостей на весілля, одягали на голови, як і в сусідніх селах Хмельницької області, віночки — з дрібненьких різнобарвних квіточок, покритих воском. Ззаду до вінка чіпляли стрічки.

У багатьох місцях різниці в головному уборі нареченої і дружок вже не пам'ятають, в деяких випадках пам'ять людей зберегла лише окремі факти, не завжди ув'язані в послідовну систему. В Тульчинському районі (село Печера) запрошували на весілля без вінків. Там наречена встромляла у волосся квітку і чіпляла до коси багато стрічок, а дружка вплітала в косу лише одну стрічку [133]. В інших місцевостях Вінницької області (село Серебрія Могилів-Подільського району) наречена вплітала в одну косу багато стрічок, а дружка зав'язувала на голову хустку [134]. На Черкащині (Звенигородский район), запрошуючи на весілля гостей, наречена і дружки одягали на голови вінки з «цвітів» — живих і паперових; наречена, крім того, заквітчувала ще й верх голови [35].

В деяких областях (село Яргорів Монастирецького району Тернопільської області) наречена запрошувала на весілля спочатку дівчат. До волосся нареченої був прикріплений знак у вигляді квітки. Запрошені на весілля дівчата сплітали їй вінок, який вона одягала на голову і тоді запрошувала інших гостей [136].

Із наведених прикладів, записаних під час експедиційних обстежень у різних місцевостях України, бачимо, що головні убори нареченої і дружки мали певні знаки, по яких їх розпізнавали.

На Київщині (Богуславський район) наречена запрошувала на весілля, одягнувши на голову символічний знак-вінок — «цвіток» з квіточок, покритих воском. Над чолом клала кілька кольорових стрічок. Квіти на вінку були розподілені рівномірно довкола голови, ззаду до вінка чіпляли багато стрічок, верх голови також уквітчували великою кількістю квітів [137]. У Тетіївському районі (село Теліжинці) молода заплітала дві коси, закладала їх горизонтально на потилиці, над чолом пов'язувала червону стрічку, яку зав'язувала під укладеними косами, прикріпляючи до неї інші стрічки. Вище кіс на потилиці встромляла у волосся багато квітів і в такому уборі йшла запрошувати гостей [138]. У Кіровоградській області (Олександрійський район) наречена запрошувала гостей у «цвітку» із різнобарвних квіточок, покритих воском, які з'єднувались на потилиці з косою, до якої прикріплювали багато стрічок [139].

[132] Там же.— С. 75.

[133] Там же.— С. 65.

[134] Там же.— Ф. 1. - Оп. 2. - Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 70.

[135] Там же. С. 5.

[136] Там же.— С. 150.

[137] Там же.— С. 50.

[138] Там же. - С. 50.

[139] Там же. - С. 30.

У перший день весілля головний убір нареченої відрізнявся відповідним знаком від того убору, в якому вона запрошувала гостей на весілля. Хоча відомі випадки, наприклад на Полтавщині, де в ряді сіл неречена в перший день весілля була в тому ж головному уборі, в якому перед цим запрошувала гостей,— підковоподібної форми «квітці». Але в більшості випадків наречена в перший день весілля мала в головному уборі якусь відзнаку, порівняно з днем запросин.

173

У Волинській області (село Мокрець Турійського району) наречена запрошувала гостей у вінку з барвінку, а в перший день весілля була у вінку із штучних паперових квітів, галузок «розмарину»: «Бо не можна в одному і тому ж вінку і просити на весілля, і вінчатися» [140].

У Меджибожі, в художньому відділі Хмельницького краєзнавчого музею експонуються поряд весільний вінок, в якому наречена запрошувала гостей на весілля, і «недільний» вінок, в якому наречена брала шлюб. Перший вінок мав форму обручика, оздобленого восковими крапельками і дрібними кольоровими квіточками, з прив'язаними ззаду стрічками. Другий вінок — з такого ж матеріалу, але підковоподібний. Спереду на груди опускались з вінка два довгих шнури — «батожки», оздоблені крапельками воску [141].

[140] Там же.— С. 78.

[141] Хмельницький краєзнавчий музей.— Експозиція.

На етнографічній межі Покуття і Західного Поділля наречена робила зачіску — «кучері» і в цій зачісці запрошувала гостей на весілля. На другий день молода скидала «кучері», і їй на голову одягали вінок з позолоченого барвінку [142]. На Полтавщині наречена одягала в суботу вінок-зав'язку із шовкової хустки, яку пов'язували вінкоподібно (залишаючи тім'я відкритим). За хустку встромляли штучні квіти [143].

У багатьох місцевостях України по головному убору — як знаку-символу — можна було встановити, чи наречена вже взяла шлюб. На Лемківщині наречена до шлюбу одягала вінок із стрічок — «стяжок», а під час весілля носила на голові на розплетених косах барвінковий вінок зі стрічками. На Закарпатті, на етнографічній межі із словаками, до шлюбу наречена одягала вінок із барвінку, після шлюбу його знімали і одягали звичайний солом'яний капелюх, прибраний головками часнику і кукурудзяними зернами, а вже на капелюх накладали вінок. У цьому головному уборі наречена поверталась в хату і залишалась в ньому доти, доки їй не одягали жіночий очіпок [144]. Яскраво простежуються зміни в головному уборі нареченої з села Космач (Косівський район). Там головний убір починав змінюватись з того часу, коли наречена з дружками запрошувала на весілля. Наречена і дружки йшли напередодні весілля (у недільні дні) три рази до церкви на так звані заповіді. В кожній із трьох днів вони одягали підковоподібний вінок-косиці, а на потилиці прикріплювали знак-символ — «щітку», яка мала форму трапеції, повернутої ширшою стороною догори і оздобленої зверху блискучою бахромою — «щіточкою». Такий же вінок наречена одягала в перший день весілля. На другий день весілля вона знімала «щітку» з потилиці і прикріплювала над чолом. Такий знак був також і в молодого на шапці над чолом. В кінці дня наречена була вже без вінка з розплетеним волоссям, яке їй згодом заплітали і закривали [145].

Отже, іще на початку XX ст. у весільних головних уборах побутували рудименти давньої складної системи символічних знаків, які у формі пережитків дійшли навіть до наших днів.

Весільний вінок на голові дівчини з давніх часів і майже до нашого часу — це знак молодої, який відрізняє її від інших дівчат на весіллі, основний атрибут у складному комплексі головного убору нареченої, який у багатьох етнографічних зонах України так і називається — «вінок». Інколи вінком називали невелику складову частину весільного головного убору, компонент, який наділяли магічним і обереговим значенням. Виготовляли його спеціально для кожної нареченої. Це могли бути розетки із червоної стрічки, які чіпляли на скронях (Середнє Подніпров'я), або маленька квіточка, яку чіпляли спереду до вінка (Гуцульщина, зокрема Космач). Весь головний убір можна було позичати, а «віночок» не

[142] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 151—152.

[143] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 4.— С. 585.

[144] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 34.

[145] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 259.— Зош. 3. (Матеріали зібрані автором в 1986 р. в таких населених пунктах: Коломия — Космач, Рахів — Ясиня — Мукачево — Ужгород.)

позичали ніколи. Головний убір нареченої в Україні, як і в багатьох інших слов'янських і неслов'янських народів, був надзвичайно складним і гарним.

Весільний головний убір становив більш чи менш високий твердий заквітчаний обруч, подібний до того, який носили дівчата на виданні, значно більше прикрашений.

У весільному вінку особливо важливе значення відігравала знакова атрибутика. Форма вінка, вибір квітів, колір квітів і стрічок завжди відповідали світоглядним уявленням народу. Побутував звичай, за яким у головний убор чи у маленький «віночок» потрібно було додати ті чи інші трави — магічні предмети. Найбільш поширеними в Україні були весільні вінки із барвінку, що знайшло відображення у весільних піснях:

Дай, мати, голку,
Ще й ниточку шовку,
Пришпилити віночка,
Ще й зеленого барвіночка [146],

Ой вінче, мій вінче,
Ти хрещатий барвінче [147].

Не бануй, городчику, за своїм насінячком,
Зеленим барвіночком [148].

До барвінку додавали м'яту, руту, інші трави і квіти. Листочки барвінку, з якого сплітали вінки, мастили медом, додавали кілька зубців часнику, що мало вберегти молодих від усього злого, в інших місцях вплітали китиці вівса [149] — як символ багатства.

Про те, з яких компонентів складався вінок в південних районах Бойківщини (село Лолин Долинського району) дізнаємося із запису, зробленого Ольгою Рошкевич в кінці XIX ст., зокрема із весільної пісні:

Добрий день, городчику,
Що в тобі за зілечко? —
Єдно маю зілечко — барвіночок,
Друге зілечко — часничок,
Третє маю зілечко — васильок.
Із барвіночку вінки в'ють,
А часничком накичують,
А під васильком шлюб беруть...
Ой вінку ж ти, мій вінку,
З часника та барвінку [150].

Ні одну квітку чи траву не встромляли у вінок наперекір традиції. Очевидно, що барвінок, м'ята, волошки, рум'янок, часник протягом століть служили надійним засобом лікування, тому й наділялись народними світоглядними уявленнями магічною силою і виступали як обереги. За допомогою певних квітів і трав, за народним повір'ям, можна було причарувати парубка або чоловіка. Менш імовірно, що барвінок символізував вічність кохання та шлюбу, як це зазначає Н. І. Здоровега [151].

[146] Архів ЛВ ІМФЕ.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб.— 234а.— С. 21.

[147] Весілля.— Кн. 2.— С. 215.

[148] Там же.— С. 75.

[149] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— С. 84.

[150] Весілля.— Кн. 2.— С. 74, 78.

[151] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— С. 84.

Вінкоплетинам у багатьох регіонах України надавали великого значення. В XIX — на початку XX ст. в багатьох регіонах України обряд вінкоплетин — одна з важливих складових частин весілля.

Цікаво проходили вінкоплетини на Буковині (Заставнівський район). Там свашки «полоскали барвінок, а неньо і мама виміряли від порога до образів, себто до протилежної

174, 175

стіни, нитку. При шитті нитка ця не повинна розірватися, бо яка довга нитка, таке довге повинно бути життя. Свашка, яка не свариться з чоловіком, брала плетення (плетену солом'яну стрічку, з якої звичайно шили капелюх), приміряла молодій до голови, а потім до стрічки пришивали листочки барвінку. Шити починала мати: пришивала до плетіння зернятко, насіння часнику, дрібну монету, маленький кусочок калача або зеренце жита, мати приносила позлітку, свашки золотили вінок і клали його на столі на жевну» [152].

Як правило, вінок виготовляли свашки, дружки, мати нареченої, жінка з родини — «матка». Нареченій виготовляти вінок заборонялось традицією.

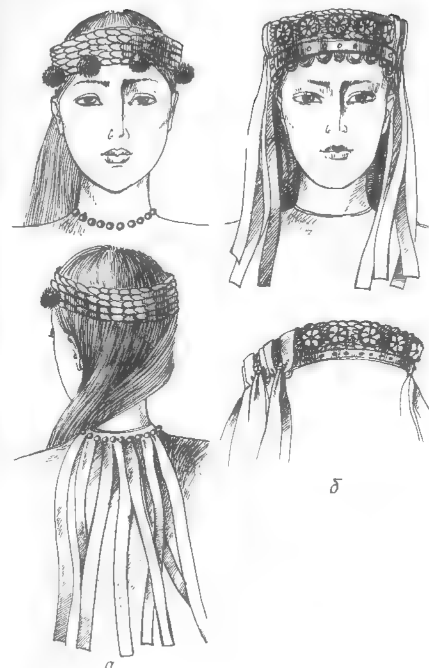
Весільні головні убори, як і дівочі, за способом їх носити розподіляються на начільні, потиличні, комбіновані. Начільні вінки-обручі в XIX — на початку XX ст. були поширені майже на всій території України. Регіональна специфіка їх виявлялась у висоті обруча, в матеріалі, з якого обруч виготовляли. Найчастіше для цього використовували картон

[152] Весілля.— Кн. 2.— С. 297, 303.

[153] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 186—187.

176, 177

або луб. Картонний обруч закривали однією або кількома кольоровими стрічками, накладаючи їх одна на одну таким чином, щоб нижню було видно. З боків за обруч затикали квіти (Середнє Подніпров'я). На Полтавщині наречена одягала головний убір «паленок», у якому картонний обруч обтягували золотим позументом. Нижній його край прикрашали бузковою стрічкою, зав'язаною спереду бантом, до верхнього краю прикріплювали квіти із строкатого гарусу і мішурних ниток, ззаду до вінка чіпляли різнокольорові шовкові стрічки [153]. В північно-західних районах Українського Полісся (Олевський, Овруцький райони) луб'яний обруч висотою 10 см обвивали строкатою фабричною бавовняною тасьмою [154]. В районах центрального і східного Українського Полісся за обруч затикали паперові квіти і зелене гусяче пір'я, пух [155]. У деяких районах центрального Українського Полісся (Поліський район) вінок прикрашали паперовими квітами і зеленими гілочками аспарагуса [156]. Тобто використовувались будь-які доступні матеріали, аби

[154] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 2909-1а. (Придбано Ф. Вовком у 1911 р.).

[155] Там же. — № 1388-145.

[156] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 1.— С. 2.

не порушити встановленого віками звичаю — покривати голову нареченої вінком. На Західному Поділлі (село Переволока Бучацького району) листочки барвінку накладали на конопляне або льняне пасмо, а щоб вінок не розпадався, листочки скріплювали тонким мотузком. Спереду над чолом вінок покривали позліткою. На позолоченій частині вінка прикріплювали три квіточки — «купочки», вишиті намистинами — «пацьорками». Не зайняту позліткою частину вінка ззаду прикрашали стрічками. Біля обличчя розміщували рожеві стрічки. Над чолом викладали волосся петлями — «мушками», а на них накладали «намушницю» — начільну стрічку, прикрашену намистинами, обшиту золотим позументом, тверду і блискучу [157].

Різновидом весільних вінків-обручів були такі, у яких обруч виготовляли з пасма льону або соломки, сплетених в косу (Західне Поділля), або солом'яної стрічки висотою 3 см (Західне Поділля, Покуття). На цей каркас нашивали складені один на другий листочки барвінку і золотили їх. В селі Чернятин (Городенківський район) над позолоченим вінком прикріплювали чотири вовняні червоні кульки — китиці [158]. На Покутті під китиці клали гроші — «щоби молодята мали їх повік» [159]. На буковинському Поділлі до барвінкового позолоченого вінка крім монет чіпляли, за давнім слов'янським звичаєм, з чотирьох боків по зубочку часнику [160], що мало оберігати наречену від зла з чотирьох сторін світу. Народ наділяв часник апотропейною силою, здавна вважав його лікувальним засобом. Відомий «Кодекс Єберса» — лікарський порадник, складений біля 3500 років тому в Єгипті, подає 22 випадки вживання з лікувальною метою часнику [161]. В часи Київської Русі часник використовували як охоронний засіб від «морового повітря» [162]. І часник іще на початку XX ст. додавали разом з квітами до весільних головних уборів з метою оберегти голову від усього злого.

Під вінок, як правило, одягали начільну пов'язку. На Покутті це було «чільце» — з оксамитової вишневої стрічки, з нашитими маленькими вовняними кульками — «квіточками» і намистинками. На чоло опускали вертикальні підвіски з намистин — «дзьомбірки», подібні до давньоруської рясни із перлів. Ззаду до головного убору чіпляли стрічки. Вуха закривали, як у святковій зачісці, кульками-«навушниками». У вуха одягали ковтки, до яких прикріплювали стрічку [163].

В селі Веренчанка (Заставнівський район Чернівецької області) обручик до вінка виготовляли не тільки із соломки, а й із стрічки — «бинди», яку складали у два-три рази, всередину клали лико з дерева — «лубочок», що була цупкою. На обручик нашивали барвінок, золотили позліткою. До вінка чіпляли вісім монет — «чотири парочки центиків». Монети-«парочки» прикріплювали в чотирьох місцях: над чолом,

[157] Там же.— С. 150.

[158] Там же.— С. 143.

[159] Весілля.— Кн. 2.— С. 188.

[160] Там же.— С. 215.

[161] *Богоявленский Н. А.* Древнерусское врачевание в XI—XVII в.— С. 57.

[162] *Болтарович З. Є.* Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку XX ст.— К., 1980.— С. 68.

[163] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 150.

178

скронями, на потилиці. Вовняні кульки «китички» прикріплювали не до верхнього краю вінка, а до нижнього: дві — над чолом і дві — над скронями. Кожну китичку нашивали на зубок часнику. Очевидно, раніше китичку і часник пришивали в чотирьох місцях, як і в попередніх випадках, з метою оберегу. Стрічки чіпляли не до вінка, а до коралів або до стрічок на шиї [164]. В цьому ж селі пам'ятають, що раніше листочки барвінку склеювали медом, накладаючи їх на довгу червону стрічку — «кодину». Барвінкові листочки золотили позліткою. «Кодину» покривали барвінковими листочками лише посередині.

Не зайняті барвінком кінці стрічки зав'язували на потилиці і опускали на спину. Верхню частину вінка довкола прикрашали віночком із паперових квітів. Між квітами на дротиках прикріплювали маленькі дзеркальця і блискучі намистинки — «цвіточки». Коли молода повертала голову, все це рухалось, блищало, переливалось кольорами. Молода по черзі одягала вінок дівчатам і танцювала з ними, щоб і вони швидше вийшли заміж. В цьому головному уборі стрічки чіпляли не до вінка, а до стрічки, покладеної горизонтально на спині зверху кептаря, від плеча до плеча [165].

[164] Там же.— С. 153.

[165] Там же.— С. 153.

На Закарпатті обруч вінка («парта») робили із картону, закритого тканиною, на яку нашивали намистини і дрібненькі квіточки і дзеркальця. Подібні до закарпатських весільні вінки-«парти» були поширені в наречених словачок Гемерської жупи [166]. Згаданий тип вінка побутував і в інших народів.

Зокрема, вінок-обруч відомий у шведів, він домінував у північній і центральній Естонії, на більшій частині

179, 180, 181

території Литви і Латвії. В Естонії і Литві до таких вінків, і святкових, і весільних, як і в Україні чіпляли стрічки [167].

Таким чином, у весільному головному уборі нареченої — вінку-обручі поєднуються такі елементи дівочого головного убору — стрічки, начільна пов'язка і вінок. У весільному обряді всі згадані частини головного убору виконують знакову і оберегову функції.

Крім вінків-обручів виготовляли й масивні барвінкові вінки. На Західному Поділлі (село Настасів Тернопільського району) техніка їх виготовлення була складною — накладали листочок на листочок і золотили. До такого вінка зверху голови нареченій кріпили багато різнокольорових стрічок. На початку XX ст. в згаданому селі до барвінкового вінка вже чіпляли ззаду лише одну білу стрічку [168].

[166] *Nozál'ova V.* Slovenský L'udový odev.— S. 147.

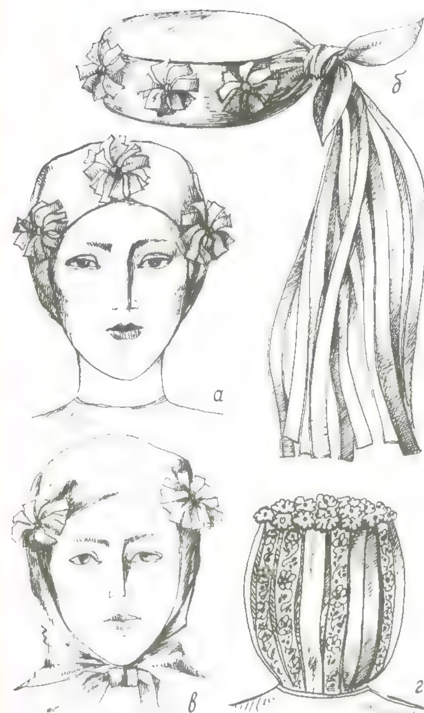
[167] Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда.— С. 74. 76, 77.

[168] Архів ІН АН України. – Ф. 1.– Оп. 2.— Од. зб. 259. – Зош. 2.— С. 117.

На Лемківщині, у селах, де підтримували культурні контакти з словаками, нареченій виготовляли головний убір — «корону». Над чолом пов'язували стрічку — «басанунку», на якій були нашиті бісеринки — «коралики» і дрібні квіточки — «брошки». Над «басанункою» клали віночок із штучних квітів, дрібненьких намистинок, блискучих листочків, прикріплених до тонких дротиків — «спружинок», і коли молода повертала голову, вони рухались і блищали. На віночок

182, 183

із штучних квітів клали ще грубший в діаметрі барвінковий, з-під якого було видно заплетену кіску. Нижче до вінка привішували довгі стрічки, які сягали аж низу спідниці, а зверху по них — стрічки, які прив'язували до вінка двома кінцями і вони спускались петлями — «засівками» на плечі [169].

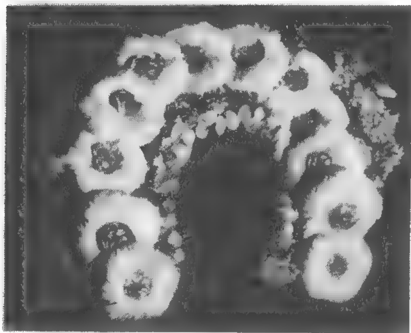
До начільних вінків можна віднести і підкоповодібні. Вказані вінки побутували у центральних східних і південних областях України, в деяких районах Волині і Карпат.

У східних і центральних областях України ці вінки виготовляли з парафіну — «білого воску», пучків барвінку, аспарагусу, розмарину. Додавали невеликі п'ятипелюсткові паперові восковані квіточки — рожеві, блакитні, червоні. Як правило, такий вінок носили, накладаючи зверху на голову, від вуха до вуха (підковоподібно) — як корону. Згадані

[169] Там же. С. 136.

вінки купували на базарах, тому вони майже не відрізнялись на всій території їх побутування. Такий вінок з степової України описала в кінці XIX ст. П. Білецька [170]. В середині XX ст. такі вінки зафіксував Я. П. Прилипко у селі Топорівка Садгірського району Чернівецької області [171].

Підковоподібні вінки побутували також і в Карпатах, але тут їх виготовляли з різних матеріалів — дрібненьких квіточок, дзеркалець, намистинок, різноманітних блискіток,

184, 185

нашитих на тверду основу в вигляді корони, із штучних квітів, між якими встромляли по вертикалі високе пір'я, із білих розеток, із дрібного пір'я і пуху. На Львівщині підковоподібний вінок робили із довгих зелених галузок та штучних квітів. Вінок виступав високо над чолом (20 см і більше) [172]. Трохи нижчим робили вінок подібної форми на Полтавщині із різнокольорових вовняних кульок, розміщених в кілька рядів. Подібні вінки носили дівчата в Молдавії [173].

У деяких місцевостях Західного Поділля (Монастириський район) наречена одягала на голову миртовий вінок, а зверху — «корону», вигнуту з дроту, прикрашеного дрібненькими білими квіточками. Над чолом корона мала вищий виступ, з боків — два нижчі [174].

Весільний підковоподібний вінок нареченої на Волині (село Курозвани Гощанського району Рівненської області) мав опущені через всю голову на спину дві рожеві стрічки. В тому місці, де стрічки стикаються з вінком, на них нашивали дві великі квітки [175].

Поряд із описаними в ряді областей України як весільний головний убір відомий вінок-зав'язка. Він мав форму невисокого циліндра, утвореного із білої хустки, згорнутої по діагоналі, а потім іще кілька разів у вигляді смуги, висотою 10—12 см. Зверху по утвореній із хустки смузі нашивали розетки — «вінки» із червоних стрічок довжиною 15—17 см. Кінці хустки зав'язували на потилиці, лишаючи тім'я відкритим. На спину разом з кінцями хустки опускали стрічки

[170] Весілля.— Кн. 1.— С. 426.

[171] *Прилипко Я.* З народного одягу Чернівецької області // НТЕ.— 1960.— № 1.— С. 85.

[172] ІН АН України.— Фототека.— № 11557; *Кульчицька О.* Народний одяг Західних областей УРСР.— Табл. 29.

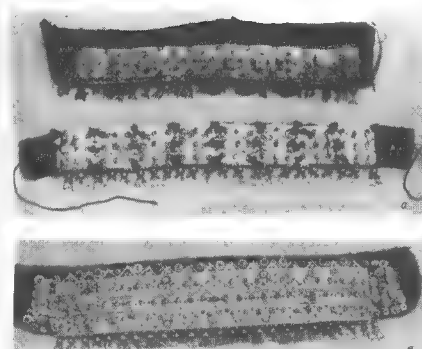
[173] *Зеленчук В. С.* Молдавский национальный костюм.— С. 139.

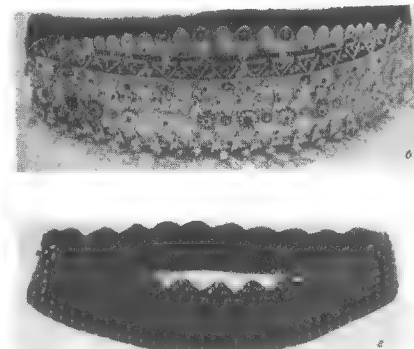
[174] Архів ІН АН України.— Ф. 1. - Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 148.

(північні райони Волинського Полісся) [176]. На Бойківщині замість хустки на голову накидали довгий білий прямокутний шматок полотна. Його кінці вільно звисали на спині. Зверху по ньому пов'язували червону стрічку, а над нею клали вінок із квітів. Стрічки від обох, нез'єднаних ззаду кінців вінка опускали на спину. На шию вішали намітку, кінці якої опускали на груди. Вздовж намітки клали червону стрічку [177].

186

У південних районах східного Полісся (Кролевецький район) для вінка-зав'язки «квітку» виготовляли не з білої, а з червоної хустки, складеної і пов'язаної так, як це робили у північних районах Волинського Полісся. До такої пов'язки прикріпляли крупні розетки із червоних і зелених шовкових стрічок. Висота цього весільного головного убору становила 16 см [178]. Різновид такого вінка знаходиться в колекції ДМЕ. Він складається із червоної вовняної з різнокольоровою каймою хустки, пов'язаної на картонний каркас висотою 14 см, на зовнішній стороні якого, над чолом розміщені два рядки стрічок і розеток меншого діаметру із зелених, червоних, синіх стрічок [179].

На Київщині (село Трипілля) вінок такого типу робили з червоної барвистої хустки з рослинним орнаментом. Довкола верхнього краю хустки розміщували штучні квіти. По боках розміщували букети із волошок і колосків жита. Ззаду на спину, майже до рівня колін опускали різнобарвні стрічки [180]. Вінки з хустки побутували і в дівчат-українок Галичини [181], а також у полячок [182].

Крім названих видів весільних вінків існувала значна кількість їх різновидів, як правило, складних, комбінованих, переважно із закритим верхом.

Невеликий кружечок з барвінку, який закривав тім'я, одягала наречена в день весілля на Лемківщині. В Горлицькому повіті (тепер Польща) над чолом клали стрічку — «басанунку», а на неї — три рядочки призбираних стрічок («колоточки»). Ззаду до «басанунки» чіпляли багато стрічок,

[175] Там же. — С. 91.

[176] Там же.— Од. зб. 251.— С. 8.

[177] *Кульчицька О.* Народний одяг Західних областей УРСР.— Табл. 47.

[178] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 3548-1.

[179] Там же.— № 1388-45.

[180] Там же.— № 2206 1.

[181] ЛНБ ім. В. Стефаника. – Відділ мистецтв.— № 1376.

[182] Там же.— № 1517.

що закривали всю спину. На плечі одягали безрукавку — «горсет», яка закривала стрічки, і тільки їх нижні краї виглядали з-під горсета [183].

В околицях Сянока наречена так само одягала на голову барвінковий вінок, який закривав тім'я. До барвінку додавали часник. До руки нареченої прив'язували стрічку і кусок білого полотна, а стрічок до вінка не чіпляли зовсім [184]. У Ліському повіті головний убір нареченої був таким самим, але над скронами до вінка пришпилювали по одній червоній квіточці [185].

Складний комбінований вінок у вигляді низького циліндра із закритим верхом побутував у дівчат-гуцулок на Закарпатті. Його складниками були: барвінкове листя, між ним блискучі намистини, яскраві паперові квіти і квіти з кольорових гарусних ниток, тканин або воску. Усе це густо посипали дрібно нарізаною жовтою фольгою [186]. Дівчата в Рахові та Ясенях до заплетених і подовжених червоними нитками і укладених вінкоподібно на голові кіс прикріпляли на потилиці червону пряжу, яка закривала плечі і спину. Над чолом чіпляли кружечок з картону, оздоблений щільно укладеними намистинами, дрібними квіточками, маленькими дзеркальцями. Такі самі кружечки, але меншого діаметру прикріпляли до головного убору, закриваючи вуха. Цей весільний головний убір називали «плетінє» [187].

Іще й сьогодні надзвичайно складний головний убір у нареченої Верховинського району (Гуцульщина). Там весільний вінок включає одну з важливих його складових частин — начільне металеве чільце. Зверху на чільце кладуть пряжу, прикрашають її металевими пластинками. На тильній частині голови — сплетені з червоної вовни коси, також оздоблені металевими пластинками і квіточками, від потилиці на спину опущено червону пряжу. Зверху на голові маленький, подібний на церковного вінець.

На Покутті весільний головний убір включав викладені з пряжі коси, прикрашені «герданами», квітами, металевими пластинками. На спину опускали, як і на Гуцульщині, червону пряжу. Червоний колір пряжі виконував функцію оберегу від хвороб і уроків.

До складних комбінованих вінків належить весільний головний убір нареченої — «капелюшиня», який побутував іще на початку XX ст. на Буковинському Поділлі. Високий (18—22 см) картонний каркас-циліндр обшивали рядками позументу — «золотими гальонами» і рядками стрічок з бісеру. Верхню частину головного убору прикрашали квітами і білою ковилою — «шовковою травою». Під вінок над чолом клали червону стрічку — «коду». До нижньої частини спереду прикріпляли маленькі монетки або кругленькі бляшки — «парки». Ззаду до цього вінка чіпляли стрічки [188]. В деяких селах (село Василів Заставнівського району) «капелюшиню» спереду прикрашали різнокольоровими паперо-

[183] Архів ІН АН України. – Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 259. – Зош. 2.— С. 130.

[184] Там же.— С. 110.

[185] Там же. – С. 127.

[186] *Командров О. Ф.* Народний костюм Рахівщини.—С. 87; *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси. – С. 39.

[187] Архів ІН АН України.— Ф. 1. Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 3. С. 156.

[188] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 153.

вими квітами [189]. Крім «капелюшини» на Буковині був поширений і складний весільний головний убір — «кодина», «кода». Цей високий головний убір прикрашали двома рядами горизонтальних парчевих смужок, одним рядком плетіння з бісеру і рядком металевих пластинок. Передня частина «кодини» була оздоблена паперовими, вовняними, шовковими, оксамитовими квітами. Зверху кріпили пучок ковили — «султан» [190].

Підсумовуючи, слід наголосити на такому моменті — на території України майже скрізь до вінка чіпляли стрічки. Виняток становлять кілька етнографічних регіонів — Гуцульщина, Покуття (де замість стрічок чіпляли червону пряжу). Деякі відмінності спостерігаємо на Поліссі. На чернігівському Поліссі, Західному Поділлі, на межі з Покуттям наречена прикріплювала стрічки не тільки до вінка, а й до намиста [191]. В селі Пушкарі перед тим як одягнути вінок, наречена заплітала волосся в одну косу і вплітала в неї шість стрічок. В Ріпківському районі наречена взагалі обходилась без вінка, заплітала одну косу, вплівши в неї шість стрічок [192]. В північних районах Київщини до вінка чіпляли темно-червоні стрічки [193]. На Буковині стрічки чіпляли до сорочки, від плеча до плеча.

На початку XX ст. в Україні крім вінка спорадично побутував весільний головний убір — вельон (сучасна фата), який прийшов на українські землі із Західної Європи. Спочатку вельон розповсюдився у містах, а згодом — і в приміських селах.

Широкого застосування у весільному обряді цей головний убір набув у 40-х роках XX ст. У багатьох селах спостерігалось побутування і вінка, і вельона. Інколи ці два головні убори поєднувались [194]. Траплялись випадки, коли традиційний вінок одягали на голову нареченої в суботу, а вельон — у неділю.

З часом ставав іншим і традиційний вінок, і спосіб поєднання його з вельоном. Так, у 1925—1930 рр. на Тернопільщині паралельно із барвінковим вінком побутував вінок із зелених галузок мирту. А миртовий вінок доповнював вельон [195]. У Рівненській області разом з вельоном нареченій одягали в 40-х роках XX ст. купований вінок, із білих паперових квітів, з білою і рожевою стрічками. У верхній частині на стрічках нашивали по квіточці. У 80-х роках під вельон до вінка чіпляли вже одну білу стрічку [196]. Так само і на Київщині у Броварському районі поєднували традиційний вінок із стрічками з вельоном. Перший одягали в суботу, другий — у неділю [197].

Здавна побутують в народі певні звичаї, обряди, пов'язані з вінком, з іншими компонентами головного убору. Так, у районах західного Полісся приміряти дівчатам вінок перед весіллям суворо заборонялось. Наречена і дружки тут не одягали вінок, коли йшли запрошувати гостей на весілля [198].

[189] Чернівецький краєзнавчий музей. Експозиція.

[190] Там же.— Фонд одягу.— № 14/3099, 3081; *Матейко К. І.* Український народний одяг.— С. 48.

[191] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 1.— С. 72.

[192] Там же.— С. 61, 69.

[193] Там же.— С. 36.

[194] Там же.— Зош. 2.— С. 124, 149.

[195] Там же.— С. 149.

[196] Там же.— С. 91.

[197] Там же.— С. 97.

[198] Там же. – Од. зб. 251а.— С. 16.

12 1—4336

187

Цікаво, що в селі Заздрість Теребовлянського району вінок з барвінку одягала тільки вдова, а дівчина-наречена — вінок із штучних квітів і зелених галузок мирту [199].

Вінки, в яких запрошували на весілля, віддавали маленьким дівчаткам, а ті, в яких вінчались, зберігали [200]. На Полтавщині у випадках, коли віддавали заміж або женили останню дитину, вінок одягали на голову батькові, а як не було батька — матері. Надіваючи вінок, промовляли до молодих: «Щоб на вас діждали надівать так, як за вами надівають на нас» [201]. На Закарпатті перед тим як помічник дружби приносив вінок нареченій, староста клав вінок по черзі на капелюхи нареченого, дружби, який ніс цей вінок нареченій [202].

В селі Космач Івано-Франківської області ще й тепер молодий знімає з себе головний убір і кладе на голову першій дружці, а вона кладе на голову другій дружці.

На Волинському Поліссі теж прослідковуються функції контактної магії у діях учасників весілля: після вінчання наречених дружба одягав вінок собі на голову, потім знімав і ховав для своєї майбутньої нареченої [203]. На Дніпропетровщині рудименти контактної магії виявлялись в інших обрядових діях, пов'язаних з вінком. Там дружки перетанцьовували з боярами вінок молодої. Кожна дружка одягала собі вінок, а перетанцювавши з бояриним, передавала

[199] Там же.— Од. зб. 259. – Зош. 2.— С. 105.

[200] Там же.— С. 78.

[201] Весілля.– Кн. 1.— С. 144.

[202] Весілля.— Кн. 2.— С. 240.

[203] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 251.— С. 7.

188

вінок іншій дружці. Потім розривали вінок на окремі гілочки, розбирали кожна собі і, співаючи, залишали весілля.

Практично всюди в Україні знятий з голови нареченої вінок одягали на голову дівчатам. У тих же місцевостях, де вінок не перетанцьовували, дружкам віддавали стрічки. Мета таких дій — одна й та сама. За допомогою магічних предметів — вінка, стрічки — швидше вийти заміж.

Після того, як з нареченої зняли вінок, волосся їй уже не заплітали. Хоча в окремих місцевостях (Східна Галичина, Буковина) жінки заплітали коси, але ретельно ховали їх під головним убором. У деяких регіонах заплітання коси супроводжувалось своєрідним ритуалом. Так, у селі Чернятин Івано-Франківської області після того, як з нареченої зняли вінок, брат заплітав їй косу «у вербу». Він брав лико верби і вплітав його в косу як стрічку. Це означало, що дівчина не буде більше вплітати в косу стрічки і уплітки, «бо вже жінка» [204].

У деяких селах Українського Полісся весільні головні убори були поєднані з обрядом очищення. Зокрема, у Волинській області під час того, як наречену одягали у віночок з різнокольоровими стрічками або вельон, сват брав відро з водою, виносив на двір і виливав на стріху [205]. Як свідчить Г. Боплан, вінки накладали не тільки на голови молодих і дружок, а й одягали на руки весільним гостям [206].

[204] Там же.— Од. зб. 259.— Зош. 2. – С. 152.

[205] Весілля.— Кн. 2. С. 51.

[206] Весілля. - Кн. 1. С. 65.

Як бачимо, поступове нарощування атрибутів-символів — начільна пов'язка, квіти, вінок, стрічка — привело до того, що в XIX ст. розвинувся надзвичайно складний комплекс весільного головного убору нареченої. А вже на початку XX ст. в Україні побутували найрізноманітніші традиційні весільні головні убори, які розрізнялись за формою, матеріалом, способом ношення, назвами. Багато різновидів весільних головних уборів зафіксовано на території Карпатського регіону, виділяються самобутністю весільні головні убори наречених Гуцульщини, Бойківщини, Покуття, Буковини, південних районів Західного Поділля. На етнографічній межі Покуття з Поділлям переважають вінки з барвінку, виготовлені методом щільного накладання листочка на листочок (принцип риб'ячої луски). В південних районах Західного Поділля барвінковий вінок був значно масивнішим і більшим у діаметрі.

На Західному Поділлі характерну рису вінків становлять атрибути-обереги у вигляді вовняних або пухових кульок, під які відкладали часник. На Буковині вінки відрізняються висотою (там вони найвищі) і великою кількістю прикрас із бісеру, високим султаном із ковили. На Гуцульщині і Покутті специфіка весільного головного убору полягає в поєднанні його з червоною пряжею і вовняними упліткам. В центральних і південних областях України переважали вінки з парафінових крапель і кольорових або білих квітів, прикріплених до обручика.

При всій різноманітності локальних варіантів у виборі форми, матеріалів, способів ношення вінки наречених мають спільну рису — функцію, сталий показник, який залишається незмінним у всіх весільних головних уборах. Вінок завжди виступав символічним знаком і оберегом. Знакова функція вінка в силі ще й сьогодні, і на сучасному весіллі наречена здебільшого має на голові вінок.

Атрибути і символи головного убору нареченого

Експедиційні матеріали дають підставу стверджувати, що наречений, як і наречена, ідучи запрошувати на весілля, позначав свій головний убір відповідним атрибутом, знаком. У Чернівецькій області, запрошуючи на весілля, наречений одягав святковий солом'яний капелюх, тулію якого обводили довкола стрічкою — «герданом», збоку чіпляли перо і ковилу — «шовкову траву» [207], або павлине перо і квітку [208]. Шапка нареченого, як правило, була якось позначена, що відрізняло її від шапок інших дійових осіб весільного обряду — дружби, маршалка. У східних районах Галичини (Яворівщина) наречений чіпляв до капелюха або шапки з обох боків квітку, а дружба — тільки з одного боку [209].

[207] Архів ІН АН України. - Ф. 1. Оп. 2.— Од. зб. 259. Зош. 2.— С. 154.

[208] Там же.— С. 156.

[209] Там же.— С. 112.

В північно-західних районах Східної Галичини молодому чіпляли до шапки білу стрічку і квітку, а дружбам — кольорові квіти — «букетики» [210]. На Західному Поділлі (село Переволока, Бучацький район) головний убір нареченого відрізнявся букетиком і віночком, а дружби — лише букетиком [211]. На Лемківщині (село Святкова Велика, тепер Польща), де населення мало безпосередні культурні контакти із словаками, наречений одягав капелюх із загнутими догори крисами, наповненими квітками. Тулію капелюха прикрашала червона стрічка і шовковистий пучок трави — «трус», з лівого боку — барвінковий букетик. У дружби був такий самий капелюх, але до нього не чіпляли шовковистої трави [212].

На початку XX ст. у Східній Галичині відзначали весільні головні убори не тільки нареченого і дружби, а взагалі усіх присутніх на весіллі парубків. Їм чіпляли до шапки з лівого боку довгу зелену гілочку барвінку [213]. В інших місцевостях України шапки відзначали червоною стрічкою у формі квітки боярам, старостам і скрипалям [214]. На Черкащині (с. Стеблів, Корсунь-Шевченківський район) значкували головні убори сватів. Їм до шапки чіпляли овес і калину — символ благополуччя і невинності нареченої [215]. У Волинській області (село Крупа, Луцький район) ще в кінці 60-х років XX ст. вирізняло головний убір, солом'яний капелюх, весільного маршалка атрибутом-символом, а саме гусячою пір'їною [216].

В Україні, як правило, шапку нареченого позначали стрічкою, бантом, букетом, квітами, вінком. Найбільш характерною відзнакою шапки жениха була квітка. У Карпатах до квітки додавали пір'я павича і півня [217], верховинці до кресані нареченого чіпляли перо і дзеркальце. На Волині (село Курозвани Гощанського району) шапку нареченого знакували з одного боку квіткою, а з другого — двома колосками жита [218].

Складним був головний убір нареченого у селі Святкова Велика (тепер Польща). Наречений одягав на голову фетровий капелюх із загнутими догори крисами. В заглибині, утвореній крисами, а також поверх наголовка клали багато різних квітів. Зверху наголовка до квітів прикріплювали червону стрічку — «басанунку», яка звисала з капелюха на плечі. Крім «басанунки» до капелюха чіпляли шовковисту траву — «трус». У квітах, що були ніби насипані на капелюх зверху, губився маленький барвінковий віночок у вигляді букетика. «Трус» і «басанунка» звисали ззаду. «Трус» вкривав квіти і сягав верхнього краю крис [219].

Весільним атрибутом головного убору жениха поряд з квіткою була й стрічка. Пришивали до шапки жениха стрічку на Волині [220]. Цей звичай зафіксували як дослідники матеріальної культури, так і художники. На малюнку Делафліза «Весільний звичай селян Васильківського повіту

[210] Там же.— С. 121.

[211] Там же.— С. 144.

[212] Там же. · С. 140.

[213] Весілля. - Кн. 2. - С. 171.

[214] Весілля.— Кн. 1.— С. 69.

[215] Архів ІН АН України.— Ф. 1. - Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 45.

[216] Весілля.— Кн. 2.— С. 350.

[217] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. – Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 148.

[218] Там же.— С. 92.

[219] Там же.— С. 138.

[220] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 4.— С. 639.

Київської губернії» (1840 р) бачимо пришиті до денця шапки молодого і дружбів червоні стрічки, які звисають на плече [221].

Знак-стрічка зображена на шапці молодого художником Пимоненком та іншими художниками середини XIX ст. [222]

У багатьох селах до шапки нареченого чіпляли і квітку, і стрічку. В селі Хохітва (Богуславський район Київської області) молода готувала квітку з червоної вовняної нитки, кусочка стрічки і чіпляла нареченому до шапки [223].

В селі Теліжинці (Тетіївський район) квітку робили з рожевого паперу, вкритого парафіном, до квітки пришивали рожеву стрічку. Атрибут-символ молодому чіпляли до шапки в різний час весілля, найчастіше — коли він ішов брати шлюб, інколи — на другий день весілля [224]. Так, на Черкащині (село Мліїв Городищенського району), коли з голови нареченої знімали вінок, дружка відкріпляла від нього стрічки, ставала на лаву і пришивала їх до головного убору нареченого. Стрічки покривали шапку зверху донизу. Кінці стрічок підгинали на потилиці (заправляли в шапку) [225].

У Стеблеві (Корсунь-Шевченківський район), коли молодий приходив із свого дому до хати нареченої і сідав за стіл, дівчата пришивали до його шапки квітку [226]. Про те, що молодому до шапки пришивали рожеву квітку, зроблену із стрічки, довідуємося із запису XVIII ст., залишеного Г. Калиновським [227].

У деяких селах атрибут-символ вказував — чи наречений уже взяв шлюб. На Тернопільщині (село Лошнів Теребовлянського району) нареченому до шапки чіпляли гілочку мирту, білу стрічечку і квіточку. Коли наречений ішов до шлюбу, букетик був з лівого боку шапки, а коли виходив з церкви, повінчаним, букетик йому чіпляли на праву сторону шапки — «бо вже жонатий» [228]. Знаки на головному уборі

[221] ЦНБ АН України. Відділ рукописів.— Ф. VIII (лаз 15).— Табл. 1840.

[222] М. Пимоненко. «Весілля в Київській губернії». 1891 р. Київський державний музей українського мистецтва.

[223] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 50.

[224] Там же.— С. 63.

[225] Там же.— С. 39.

[226] Там же.— С. 44.

[227] Весілля.— Кн. 1.— С. 72.

[228] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 124.

189, 190, 191

нареченого виказували ще й відсутність чи наявність у нього рідних і близьких.

У багатьох місцевостях України (Кіровоградська, Дніпропетровська, Полтавська області) нареченому до шапки пришивали малесенький віночок. У Державному музеї етнографії (Росія) зберігаються (із Харківщини) два віночки до шапки жениха. Це невеликі розетки із шовкової червоної і синьої стрічок. В анотації зазначено, що вони були зроблені для жениха-сироти. Якщо родичі нареченого були живі, то в середину розетки пришивали «шишечку» [229]. Під час польових обстежень в центральних областях України в 1986 р. авторові вдалось записати, що на початку XX ст. нареченому — не сироті чіпляли до шапки віночок-розетку із червоної стрічки [230].

Весільні віночки-знаки різнилися розмірами, матеріалом, способом виготовлення, розташуванням на головному уборі.

На Бойківщині (село Доброгостів Дрогобицького району) маленький віночок пришивали до смушевої шапки, або з правого боку до крисані. (На Гуцульщині чіпляли маленький віночок до смушевої шапки ззаду, а до крисані — з правого

[229] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 196.

[230] Архів ІН АН України. — Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 13, 23, 33.

192

боку [231].) На Лемківщині, в районі Саноку нареченому прикріплювали до шапки з лівого боку віночок з барвінку, додаючи до нього маленькі зубчики часнику [232]. На Буковині (село Стара Жадова Сторожинецького району) наречений чіпляв до солом'яного капелюха з правого боку невеличкий позолочений барвінковий віночок. Біля віночка пришивали пір'я павича і квітку [233].

У деяких районах Покуття (Городенківський район) маленький віночок пришивали над чолом. На гравюрі В. Грабовського «Молоді з околиць Городенки» видно віночок, діаметром 10—12 см, виготовлений із стрічки, пришитий спереду до високої шапки з овечого хутра [234].

Іноді весільний знак-символ був однаковим і в молодої, і в молодого. Так, у селі Космач (Івано-Франківська область) нареченому спереду до шапки чіпляли щітку, таку саму як і в нареченої. Це трапецієвидний знак, виготовлений з дрібненьких різнокольорових блискучих квіточок і намистин. У центрі щітки — віночок. Його середина — невеликий зубочок часнику, загорнутий в червоне сукно і зашитий

[231] *Шухевич В.* Гуцульщина.— Львів, 1902.— Т. 5, ч. 3.— С. 18.

[232] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 127.

[233] Там же.— С. 155.

[234] В. Грабовський. «Молоді з околиці Городенки». Гравюра з малюнка в журналі «Klosy», 1884, № 989.

червоною шовковою ниткою, навколо нього — чотири пелюстки, вирізані з барвінку. Весь віночок невеликий, приблизно 2 см в діаметрі.

У Чернівецькій області (село Веренчанка Заставнівського району) наречений одягав овечу шапку — «кучму» і до неї з правого боку чіпляли віночок — барвінковий, позолочений. До віночка пришивали чотири вовняні кульки, такі самі, як і біля вінка нареченої, а під кульки «чотири парочки»

193

чотири рази по дві монети «центики». Під монети — «центики» клали маленький зубок часнику, щоб оберігав молодого від напасті з усіх чотирьох сторін світу [235].

У Західному Поділлі (село Переволока Бучацького району) нареченому до чорної овечої шапки з правого боку пришивали віночок діаметром 16—17 см, з листочків барвінку, а біля нього — букетик з квіток.

Весільний віночок у різних регіонах мав своє твердо встановлене місце на шапці. Так, у деяких місцевостях східної Галичини і Полісся, а також Карпат вінок клали на шапку.

На Лемківщині (Горлицький, Ліський повіти) на початку XX ст. на денце фетрового капелюха нареченого, прикрашеного червоною стрікою-«застічкою» навколо тулії, клали кружок — виготовлений з барвінку «вінець» (10 см в діаметрі).

На Рахівщині вінком, широким і довгим, обгортали тулію капелюха [236], а на Сокальщині (Львівська область) барвінковий віночок розміщували довкола дна шапки [237].

Можливо, колись в Україні головний убір нареченого позначали відповідними символічними знаками і в перший, і в другий день весілля. Так, у селі Чернятин Городенківського району наречений в перший день весілля одягав солом'яний капелюх з двома рядами герданів і косицею на тулії. (Косиці — це букетик, виготовлений з півнячих пір'їн.) Біля пір'їни чіпляли три квітки з червоного паперу [238]. На другий

[235] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 154.

[236] *Командров О. Ф.* Народний костюм Рахівщини.— С. 87.

[237] Весілля.— Кн. 2.— С. 171.

[238] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 152.

день весілля молодий одягав овечу шапку, до якої з правого боку був прикріплений барвінковий позолочений віночок. До віночка прикріпляли п'ять шовкових кульок-«китичок» — по боках, зверху, знизу і п'яту посередині. Під китички підкладали дрібненькі зубочки часнику [239].

Отже, на території України обрядовий головний убір виникає у дівчат і хлопців як знак зрілості, готовності зайняти відповідне положення в соціальній структурі суспільства. Весільні головні убори наречених ще на початку XX ст. були різноманітними, мали складну систему символічних знаків.

Головні убори в обряді покривання голови

За народним звичаєм, усім східнослов'янським жінкам не дозволялося ходити з непокритим волоссям. Новгородська грамота вказувала, що зняття покривала — велика неслава: «Оже сьгренет чюжее жене повои с головы или дизьри, явится простоволоса, 6 гривен старые за сором» [240]. За такий гріх може впасти велика кара: «Заб'є грім, вкраде домовий». Д. К. Зеленін відзначав, що покривання волосся — це відгомін тих часів, коли закривали все обличчя [241].

Н. І. Гаген-Торн вважала, що основна причина закривання голови полягала в тому, що за народними уявленнями, наречена, переходячи в іншу сім'ю, могла завдати шкоди своїм волоссям, вірніше, його магічною силою [242]. Цю думку підтверджує і запис Б. Д. Грінченка: «Якщо в молодого є бджоли, то не годиться везти молоду не покриту. Відкрите волосся могло б накликати біду, і у батька загинули б бджоли» [243]. В оповіданні Квітки-Основ'яненка «Українські дипломати» читаємо, як поміщиця «сліпо вірила, що заміжня жінка, не покривши голови і не закривши на ній до останньої волосинки, призиває гнів божий: неврожай хліба, хвороби людей, падіж худоби. Тому оберігалась, щоб не світити колоссям» [244].

Саме тому, як тільки з голови нареченої знімали дівочі знаки-символи: квіти, стрічки, вінок, одразу одягали жіночий головний убір: чіпець, хустку, намітку, які жінка вже не мала права знімати. Цей обряд називався «покривання молодої».

На Україні цей обряд мав локальні різновиди. Іноді покривалом закривали голову і обличчя, іноді покривало-намітку вішали на шию, опускаючи кінці спереду, аж до низу поясного вбрання. В деяких місцевостях голову нареченої «покривали» шапкою, очіпком. Одягали жіночий головний убір нареченій свахи, хрещена мати, часом наречений. В українців і білорусів «покривали» в хаті нареченої, коли поверталися з церкви, частіше — після шлюбної ночі. Покривання проводили в коморі, іноді за столом. Покрита наре-

[239] Там же.

[240] *Арциховский А. В.* Одежда.— С. 483.

[241] *Зеленин Д. К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян. - С. 317.

[242] *Гаген-Торн Н. И.* Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // СЭ.— 1933.— № 5/6.— С. 88.

[243] Весілля.— Кн. 1.— С. 409.

[244] *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Твори: В 6 т.— К., 1956.— Т. 3. – С. 78.

194

чена схиляла голову на хлібину. Хліб був обов'язковим елементом обряду у всіх східнослов'янських народів.

Надзвичайно багато різновидів цей звичай мав ще в кінці XIX ст. в західних областях України. У східній Галичині молодій зав'язували очі хусткою, садовили на стілець перед столом обличчям до порога хати. Так вона сиділа доти, доки у неї не викупили «плат» [245]. З тим, хто у неї викупить плат, потрібно було танцювати. Маємо справу, як і у випадку з перетанцьовуванням вінка, з контактною магією. В селі Лолин молоду також покривали у коморі. Активним учасником у проведенні обряду виступав наречений, який сідав на скриню і клав собі на коліна ярмо, на яке сідала наречена, а він одягав їй на голову очіпок. Наречена тричі скидала його з го-

[245] Весілля. – Кн. 2.— С. 181—182.

195

лови, що означало протест одягати жіночий убір і переходити під владу — ярмо чоловіка. В XIX на початку XX ст. протест цей мав чисто символічний характер. Але побутування його в минулому було реальністю, воно відбивало становище молодої жінки в сім'ї чоловіка. Закінчувався згаданий обряд тим, що сестра або інша жінка пов'язували нареченій на голову білу хустку, яку в селі Лолині називали «рантухом». «Не бануй, Оленко, по косі, ліпше буде жовтій косі в рантусі» [246]. Поверх рантуха клали вінок [247]. В інших місцевостях України в обряді покривання молодої до дівочих головних атрибутів-символів вже не поверталися.

Локальними особливостями відрізнялось покривання молодої на Івано-Франківщині. У Снятинському районі цей обряд проходив таким чином: брат ішов у сад, рубав два прутики (вишневі, вербові), повертався до хати, ставав з протилежного кінця стола напроти нареченої-сестри, тримаючи в руках прутики, на які наречений клав рантух. Нахиливши тричі рантух над головою нареченої, клав його їй на голову. Потім виходив на подвір'я і кидав через хату ці прутики. Голову нареченій зав'язувала рантухом свашка. Після того, як обряд покривання відбувся, співали: «Білоє покривало —

[246] Там же.— С. 114.

[247] Там же.— С. 115.

196

вічноє завивало» [248]. На четвертий день весілля жінки скидали з голови молодої рантух, складали його як перемітку і зав'язували їй голову так, як носили жінки вже до смерті [249]. В Косові зверху хустки, зав'язаної «по-молодицьки», накладали біленький рантух» [250]. У Брустурах молодій накидали на плечі велику хустку, на шию — намітку з довгими, опущеними наперед кінцями [251].

У багатьох селах Гуцульщини після того як священик покривав голову молодої хусткою, гості зверху на цю хустку клали свої хустки, але так, щоб над чолом нижню завжди було видно.

В. Щухевич на початку XX ст. записав на Гуцульщині звичай покривати однією переміткою обох молодих. Стоячи,

[248] Там же.— С. 201.

[249] Там же. – С. 214.

[250] Весілля. – Кн. 1.— С. 27.

[251] *Шухевич В.* Гуцульщина. Т. 5, ч. 3. – С. 30.

197

молоді нахиляли голови, і мати покривала їх переміткою. Сівши, молода стягала перемітку з голови на шию [252].

Іноді в цьому обряді в ролі покривала виступала шапка. Так, на Бойківщині (село Либохора Турківського району) молодій на голову накидали намітку, а зверху намітки одягали шапку, відзначену, як і шапка жениха, галузками трав, вівса, квітів. В Західному Поділлі (село Лошнів Теребовлянського району) молодій після того як зняли вінок клали на голову шапку [253] — щоб шлюб був міцнішим [254].

На Буковині обряд покривання голови нареченій має паралелі з подібним обрядом на Покутті (Снятинський район). Тут також рідний брат або дружба вносили до хати два прутики, а мати клала на них покривало («хустку-шалянку»). Тоді брат або дружба підходив до столу і накривав хусткою молодих — «аби любилися». Згодом знімав покривало (хустку), пов'язував його молодій на голову, або клав на плечі [255].

З двома прутиками — зеленими галузками проводили обряд і на буковинському Поділлі. Увійшовши в хату до молодої, староста витягав покривало і клав його на дві зелені галузки. Старший дружба брав галузки і опускав

[252] Там же.— С. 52.

[253] Архів ІН АН України. Ф. 1.— Оп. 2. - Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 122.

[254] *Охримович В.* Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории развития семьи // Этнографическое обозрение.— 1892 — Вып. 4. С. 41.

[255] Весілля.— Кн. 2.— С. 321.

198

покривало на голову молодій. Дружка перешкоджала покривати молоду, відганяючи старшого дружбу хусткою — «ширинкою». Аж за третім разом йому вдавалося покрити молоду. Після цього вона вставала з-за столу, йшла до скрині, діставала з неї хустки на подарунки і роздавала їх родині: батькові, братам, дружкам [256]. Потім жінки вставали з-за столу, йшли завивати голову молодій в намітку — «рушник» і співали: «Ані тур, ні туриця, а з дівчини молодиця. Вчора була у віночку, а сьогодні уже в рубочку» [257].

У різних районах Буковини відмінності проведення цього обряду виявлялися і в способах пов'язування головних уборів у цьому обряді, і в тому, коли і як їх одягали.

У селі Веренчанка (Заставнівський район) молоду покривали хусткою перед тим, як іти до молодого. Хустку пов'язували кінцями назад, а її тороки звисали на обличчя [258].

У селі Стара Жадова (Сторожинецький район) молоду покривали хусткою, коли вона йшла до шлюбу [259].

Як бачимо, різнилася послідовність проведення цього обряду, та й компоненти не були однаковими — хустки, намітка, прутики, шапка, вінок тощо.

[256] Весілля. Кн. 1.— С. 225.

[257] Там же.— С. 228.

[258] Архів ІН АН України. - Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259. — Зош. 2.— С. 154.

[259] Там же.— С. 156.

У багатьох районах Закарпаття покривали наречену білим прямокутним шматком полотна — «білилом» в поєднанні з іншими елементами.

У Сваляві після того як у домі молодого зняли «білило», одягали молодій очіпок — «чепець» з барвінковим вінком, який приніс від молодого помічник дружби. Через деякий час молодий і дружба швидко виводили молоду з хати, не давали їй оглянутися, а дружка молодої знімала з голови

199 200

вінок, доганяла молодих і вдаряла вінком дружбу [260]. Після «чепчення» молодий і його дружба заплітали волосся нареченій в коси — «заплітки», клали на голову одну червону хустку і зав'язували на потилиці; поверх червоної хустки покривали голову світлою узорчатою хусткою і пов'язували її під підборіддям. Після цього молоді вважалися одруженими [261].

Деякі головні убори, що їх використовували в цьому обряді, відзначалися не тільки складністю виготовлення, а й своєрідністю, чіткою регламентованістю використання.

Так, в околицях Воловця молодій одягали на голову «білий очіпок» з пучком чорних стрічок на потилиці, що опускалися на спину. Жінка одягала такий очіпок двічі у житті: перший раз, коли священик покривав їй голову при вінчанні, і другий — як поховальний головний убір [262].

[260] Весілля.— Кн. 2. - С. 244, 245.

[261] Там же.— С. 246.

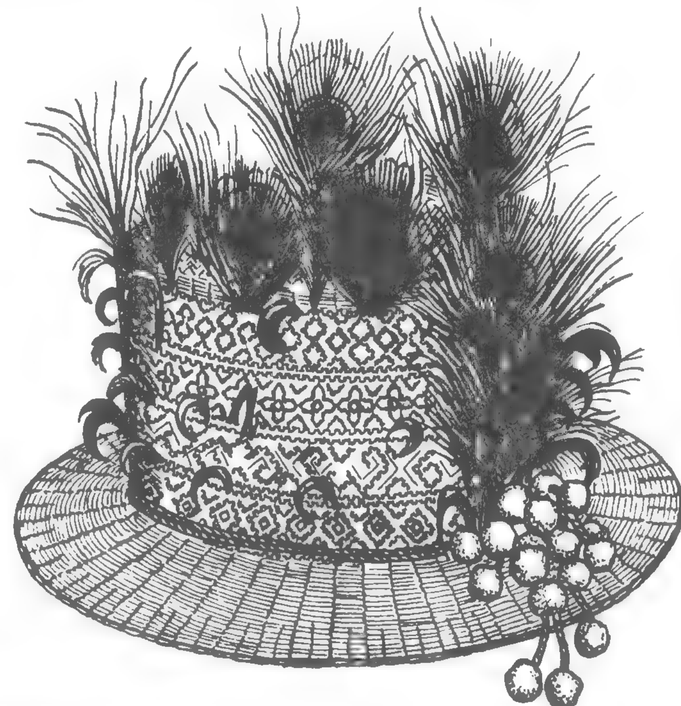
[262] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 37.

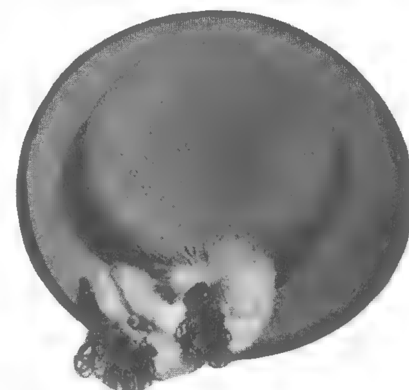

Покривання голови нареченій сприймалось як один з найдраматичніших моментів весільного обряду. Адже наречена назавжди прощалась з рідною домівкою і переходила в чужу сім'ю, під владу чоловіка. Тому перед тим як нареченій клали на голову будь-які атрибути, пов'язані з обрядом покривання голови (покривало, хустку, очіпок, шапку), вона пручалась, двічі зривала їх з голови і лише за третім разом залишала — корилась долі.

201, 202, 203

Обряд покривання молодої відзначається локальними особливостями в різних регіонах. Так, на Волині, в селах Острозького району молоду покривали наміткою так, що закривали все обличчя, довгі кінці намітки перехрещували на грудях і зав'язували ззаду. Поверх намітки накладали шапку жениха. Жених одягав шапку одного із сватів, а сват пов'язував свою голову хусткою [263]. Шапку одягали з метою зміцнити шлюб, за уявленнями східних слов'ян, вона була

204

талісманом, мала апотропейне значення на весіллі, про що свідчать матеріали з Нижньогородської, Калузької, Пензенської, Гродненської, Мінської областей [264].

В селі Яполоть (тепер Рівненська область) наречений клав на голову нареченій кибалку, жінки закручували на кибалку волосся. Мізинцем правої руки чоловік клав на волосся чіпець — «каптур». Молода його двічі скидала, а за третім разом залишала. Поверх очіпка одягала хустку. З того часу дівчина називалась молодицею [265].

П. П. Чубинський описав покривання молодої в Дубенському повіті (Волинь). Сваха, дружка, дві приданки йдуть у комору і заводять туди молодих. Дружка, сваха і приданки накладають на молоду кибалку і хустку, зверху перемітку [266].

У XIX ст. в Житомирському повіті молоду покривали тоді, коли всіх наділили подарунками і короваєм. Сваха ставала на лаву, брала намітку і просила в старости благословення покривати молоду. Покриваючи молоду, дружкам дарували стрічки («бинди») із вінка молодої, щоб вони швидше вийшли заміж [267]. Коли покривали молоду, наречений відвертався до стіни, затуливши очі шапкою. Сестри нареченого і нареченої скидали з молодої стрічки, змочували голову горілкою і свяченою водою, накладали їй на волосся льняну кичку, по ній — жовтий каптур, потім намітку, а по намітці — червону стрічку. Закінчивши покривання, учас-

[263] ЦДА України. Ф. 2205.— Од. зб. 149. С. 15.

[264] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 61; *Поспелов М. М.* Свадебные обычаи Ветлужского края // Нижегородский сборник.— Нижний Новгород, 1877.— Т. 4. С. 134; *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края.— Спб., 1902.— Т. 3. — С. 27, 28.

[265] ЦДА України.— Ф. 2205.— Од. зб. 242. - С. 36.

[266] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 4. С. 611.

205

ники обряду промовляли: «Що ми хотіли, то ми зробили, з книша паляницю — з дівки молодицю» [268].

Деякі деталі цього обряду уточнює І. Морачевич, який його записав у селі Кобилля (тепер село Весняне Корецького району Рівненської області). Коли голову молодої зав'язали наміткою, а зверху червоною стрічкою, молоду виводили до гостей. Тоді її червоні стрічки розрізали на кусочки і роздавали гостям, які прикріплювали їх собі до головних уборів або гудзиків на вбранні [269]. Польові матеріали, зібрані автором, свідчать, що це робили тільки тоді, коли дівчина виходила заміж чесною.

[267] *Кравченко В.* Труды общества исследователей Волыни. - Житомир, 1912.— Т. 12.— С. 196.

[268] Там же.— С. 185, 186.

[269] *Морачевич И.* Село Кобылья Волынской губернии Новоград-Волынского уезда. С. 506.

На Волині (Горохівський район) цей обряд існував іще на початку XX ст. Виконували його в коморі. Свахи скидали з голови молодої вінок або вельон, надплітали косу, закручували її в кільце на голові. На голову накладали обруч з ліщини, приготовлений сватами. Старша сваха давала молодому очіпок. Молодий накладав його на голову молодій, але вона скидала очіпок з голови і кидала на землю. Молодий вкладав у очіпок гроші і знов накладав його на голову. Тоді сваха

206

зав'язувала поверх очіпка хустку. Поверх хустки як начільну пов'язку прикріплювала червону стрічку, а до неї над чолом — кілька кульок-«китичок» з кольорової вовни. Молода рвала свої стрічки і роздавала музикантам, які прив'язували їх до інструментів [270].

В іншому населеному пункті Волині (село Ромашківка Ківерцівського району) ще й тепер пам'ятають, що молоду покривали наміткою («намітцем»). Один кінець намітки закривав обличчя і груди, а другий — тім'я голови й потилицю, звисав на плечі та спину, і дружба тримав його в руках. Коли молода сиділа за столом, скрипаль скидав смичком «намітець» з обличчя молодої [271].

На Волині (село Курозвани Гощанського району Рівненської області) мати накидала намітку на шию, перехрещувала жінці на грудях і зав'язувала їх ззаду. На голову накладала молодій хустку, скріплюючи кінці під підборіддям [272].

На західному Поліссі (село Дубчиці, Зарічненський район Рівненської області) обов'язковим компонентом покривання голови молодої був кусок полотна (3—3,5 м), так зване «перекривало». Перед тим як накрити голову молодої, полотнище прикріплювали до палиці і обходили з ним, наче з прапором, всіх гостей. На знак поваги до

[270] Весілля.— Кн. 2.— С. 69.

[271] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. · Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 88.

[272] Там же. – С. 90.

нареченої і її рідних гості обтирали цим полотном обличчя [273].

У селі Ветли (західне Полісся) після того, як з голови нареченої зняли вінок, їй одягали складний головний убір — «кокошицю», назва якого походить від давньоруського слова «кокошь», тобто курка [274].

Цей головний убір включав такі компоненти — три метри білого полотна, різнокольорові стрічки, скляне намисто

207

(«блискучі пацьорки»), півняче пір'я, фарбоване у червоний колір. Спочатку на голову накладали кибалку, обшиту червоними стрічками і намистом. З обох боків над скронями прилаштовували по одному пучку півнячого пір'я, яке власне й називалося кокошицею, і це дало назву всьому комплексу. Наміткою обвивали голову так, щоб кінці були зав'язані збоку на вусі [275].

У західному Поліссі (село Шахи Дубровицького району) наміткою покривали не лише молоду, а й молодого. Іще однією наміткою зав'язували їх разом, «щоб усе життя вкупі трималися».

У центральних районах Українського Полісся молодій підносили свіжу хлібину, на яку вона схиляла голову. Мати молодої приносила пасмо льону, очіпок і хустку, тобто все необхідне для обряду. Три жінки — сестра, тітка, хрещена мати (або хтось із рідних) накручували волосся на пасмо, поливали його свяченою водою (щоб захистити молоду від усього злого) посипали голову житом (щоб молода сім'я жила дружно і у статках). Накладали на голову очіпок. Після цього наступав відповідний момент пов'язування голови хустками [276].

У східному Поліссі (Глухівський район) молодій на голову одягали очіпок, пов'язаний червоною з різнокольоровими квітами хусткою, яка повністю закривала обличчя [277], а в Східному Поділлі для обряду покривання голови на стіл кла-

[273] Там же.— Од. зб. 251а.— С. 31.

[274] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Т. 1.— С. 1248.

[275] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 251.— С. 47.

[276] Там же.— Од. зб. 234а.— С. 31.

[277] ГМЭ.— Фонд одягу.— 1388-31. (Придбано в селі Баничі Глухівського повіту Чернігівської губернії.)

ли хліб, зверху каптур (вишитий очіпок). Мати вносила і клала на стіл хустку. Дві молодиці знімали вінок, стрічки-«бинди» з голови молодої, а потім, взявши за краї квітчасту тернову хустку, що лежала на тарілці, накривали нею обох молодих, повільно помахуючи над їх головами. Свашка молодого клала на стіл каптур, а дружки силоміць починали закручувати їй волосся на кибалку і одягати на голову каптур, хоча вона при цьому кілька разів скидала його з голови і кидала геть. Зрештою вона погоджувалась, і тоді молодиці надівали каптур, зав'язували голову хустиною, зверху клали вінок з однією чи двома стрічками [278]. Тут бачимо поєднання дівочого і жіночого головних уборів: вінка (але вже тільки з двома стрічками), очіпка і хустки. Вінок і далі залишався атрибутом-символом, який відрізняв наречену від інших дівчат і молодиць.

У селі Райгород (Немирівський район Вінницької області) молоду покривали увечері. Свахи брали хустку за чотири кінці і помахували нею. Саме такий момент обряду покривання молодої зафіксував художник А. Ждаха в кінці XIX ст. в акварелі «Молоду покривають» [279]. Молодий сидів на вивернутому кожусі, а молода сиділа в нього на колінах. Помахавши над молодою хусткою, знімали вінок. Волосся закручували на кичку, одягали очіпок, а потім хустку [280].

У селі Ризине (Звенигородський район Черкаської області), покриваючи молоду, махали, як і в попередньому випадку, хусткою. Потім скидали з нареченої вінок, накладали їй на голову чорну або сіру смушеву шапку. Шапку обводили по горизонталі червоною стрічкою, зав'язуючи з правого боку бант. Коли приходили до молодого, молода з молодим сідали за стіл. З голови молодої знімали шапку і зав'язували на голову хустку. Старші жінки пам'ятають, що давніше їх мамам одягали під хустку очіпок-«чушку» [281].

В описах весілля початку XX ст. на Східному Поділлі намітка не згадується. Під час експедиційних обстежень 1986 р. інформатори із Східного Поділля відповідали, що намітки не пам'ятають. Згадка про намітку є у записі В. Милорадовича, зробленому на Полтавщині в кінці XIX ст. Він відзначав, що «колись поверх очіпка прикріплялась ще й кисея — «намітка», тепер її можна побачити тільки на Матяшовських хуторах, де такою кисеєю обгорнута коса нареченої» [282].

Обряд покривання молодої побутує у трансформованому вигляді до наших днів. На Східному Поділлі (Вінницька область) звичай покривати молоду відомий ще у 60-х роках XX ст.

Так, у Могилів-Подільському районі мати молодого саджала молоду на стілець, скидала з неї квітчасту хустку, потім вінок з вельоном, зачісувала і заплітала їй косу. Потім виймала із скрині гарну косинку і пов'язувала

[278] Весілля.— Кн. 1.— С. 328.

[279] А. Ждаха. «Молоду покривають». Початок 1900-х років.

[280] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2. Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 3.

[281] Там же.— С. 7.

[282] *Милорадович В.* Житье бытье лубенского крестьянина.— С. 72.

на голову молодій [283]. У Вінницькому районі в 60-х роках XX ст. покривали молоду дві свахи. Вони брали велику тернову хустку за чотири кінці і, ставши на ослін, на якому сиділи молоді, співали весільні пісні, опускаючи і піднімаючи хустку над головами молодих.

Після того як пісня закінчилась, дві свахи скидали з голови молодої вельон і вінок, зав'язували їй на голову хустку [284]. В деяких селах центральних областей України

208

обряд покривання голови нареченій називали «підгилювання». Головна дійова особа у цьому обряді — дружко. Він брав ціпок і тричі стукав у стіну, націлюючись на молоду, а пізніше ціпом знімав з її голови намітку. Помахавши тричі наміткою у молодих над головами, віддавав намітку свекрусі — як дарунок від невістки [285].

В степовій Україні обряд покривання молодої проводили таким чином. Брали шовкову шаль чи намітку — «кісію», ставали на лаву, на якій сиділи молоді. З боку від молодої її сестра чи родичка, а з другого боку від молодого — його сестра чи родичка розправляли намітку над головами молодих, піднімали її і опускали. Потім знімали з молодої вінок, одягали його на голову старшій дружці, у молодого знімали букет і віддавали його старшому бояринові. Молодій розплітали косу, підбирали волосся під очіпок і запинали голову шаллю, наміткою, хусткою, легенько стукали молодих головами і сходили з лави. Після покривання молода вже не ходила з відкритим волоссям [286].

[283] Весілля.— Кн. 2. - С. 289.

[284] Там же.— С. 408, 409, 411.

[285] Там же.— Кн. 1.— С. 141.

[286] Там же.— С. 432, 433.

Українці та білоруси цей обряд проводили, посадивши попередньо молоду на діжку, або вивернутий кожух, або подушку [287]. Обрядове покривання голови нареченої відоме не тільки у слов'ян, а майже у всіх народів індоєвропейського кореня.

Обряд покривання голови молодій, крім його основної мети — засвідчити цнотливість молодої, означає перехід дівчини в інший стан — стан заміжньої жінки і її підлеглість волі чоловіка. Наявні тут і елементи, пов'язані з іншими уявленнями, такими, як бажання родючості і багатства (хліб, льон, вивернутий кожух), залучення молодої і молодого до домашнього вогнища, елементи контактної магії, очищення, єднання молодих.

Семантика головних уборів в елементах весільної, поховальної та іншої обрядовості

Давні звичаї та обряди, в яких зафіксовано розуміння народного одягу і головних уборів, зокрема, як своєрідних символів, протягом багатьох віків зберігалось в глибинах пам'яті наших предків і у формі звичаїв, обрядів дійшли до нашого часу. Багато цих звичаїв та обрядів ще на початку XX ст. були пов'язані зі стрічками, вінками, шапками, хустками, намітками. Давня магія переплітається тут із залишками язичництва, які нашарувались на християнство.

За народними уявленнями, магічними властивостями наділялись стрічки, які відігравали значення символу в багатьох обрядах, в тому числі і весільному.

Повсюди в Україні після того як з молодої зняли вінок і якщо в неї не було молодшої сестри, стрічки роздавали. В центральних областях України (село Стеблів Корсунь-Шевченківського району) стрічки роздавала молода дружкам з родини [288], в південних районах Середнього Подніпров'я (село Хохітва) стрічки з вінка молода роздавала всім дружкам [289], а в селі Теліжинці (Тетіївський район) стрічки знімала мати молодої і також роздавала дружкам:

Приступи, матінко, до дочки,
Зніми з неї биндочки,
Хай походять дружечки [290].

Хто б не знімав з молодої стрічки, обряд зводився до того, щоб роздати їх незаміжнім дівчатам. Тут знову-таки маємо справу з контактною магією. Магічна дія стрічок повинна була допомогти дівчатам швидше вийти заміж.

[287] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях...— С. 59.

[288] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 43.

[289] Там же.— С. 50.

[290] Там же.— С. 56.

Стрічка в косі дівчини виступала як знак, як символ. На Полтавщині голуба або зелена стрічка у волоссі дівчини означала піст. Червону стрічку в піст не носили [291]. Червона стрічка у весільному обряді означала, що дівчина чесна [292]. В селі Адамівка (Криничанський район, Дніпропетровська область) ще й тепер пам'ятають, що як молода була чесна, то молодому до грудей чіпляли «красну лєнту», а як нечесна — голубу [293]. В селі Вільбівне Острозького району Рівненської області чесній дівчині чіпляли червону стрічку на шию. Крім того вузеньку коротеньку червону стрічку молода чіпляла кожному гостеві до гудзика [294], а в селі Курозвани Гощанського району цієї ж області молодій у такій ситуації в коморі пов'язували на голову намітку, а зверху — червону стрічку [295]. По вплетеній у волосся стрічці можна було розпізнати — чи дівчина мала батьків. На Полтавщині, якщо в нареченої є батьки, то в кінці коси вплітали багато стрічок — кісників, якщо вона була кругла сирота, то косу не заплітали, а волосся зав'язували на потилиці стрічками [296].

Важливу роль відігравали головні убори в обряді єднання наречених. Так, шапку нареченого накладали на голову нареченій: «Сидить і ходить у шапці, аж поки її в понеділок не одягнуть «молодицею» [297]. Накладання шапки молодого на молоду зафіксовано автором у Львівській і Рівненській областях [298]. Вказаний обряд проводили з метою зміцнення шлюбного союзу. Обряд єднання своїм корінням сягає глибоких пластів історії. З цим обрядом пов'язане і накладання нареченою вінка на шапку нареченого. На Чернігівщині таку функцію у весільному обряді відігравав атрибут-символ — квітка: «Дружка брала з голови нареченої квітку (із стрічки) і пришивала молодому до лацкана піджака або до шапки» [299].

У центральних районах України (село Хлипнівка Звенигородського району Черкаської області, село Жовте П'ятихатського району Дніпропетровської області, село Підлісне Олександрійського району Кіровоградської області) в обряді єднання роль символу виконували маленькі розетки — «віночки». Молодій їх прикріпляли на скронях, коли вона йшла до шлюбу. Згодом, коли приходив наречений забирати наречену до себе додому, менша сестра нареченої знімала з лівої скроні нареченої віночок і пришивала з правого боку шапки жениха. Менша сестра і дружка, виконуючи цей обряд, стояли на лаві, танцювали і співали, молодий за вінок платив гроші або давав стрічку [300].

У селі Липове (Глобинський район Полтавської області) молодій на скроні чіпляли «віночок» із стрічок у вигляді невеликої розетки (трьох-п'яти сантиметрів у діаметрі, із серединкою з іншої стрічки) [301]. В селі Святилівка цього ж району «віночок» мав вигляд невеликого кружечка — з кольорових дрібненьких квіточок, вкритих воском, і воскових білих крапельок. Обряд єднання проводили як і в селі

[291] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина. — С. 68.

[292] Архів ІН АН України. — Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259. - Зош. 2.— С. 21.

[293] Там же.

[294] Там же.— С. 96.

[295] Там же.— С. 92.

[296] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 4.— С. 585.

[297] Весілля.— Кн. 1.— С. 254.

[298] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— С. 95, 122.

[299] Весілля.— Кн. 1.— С. 377.

[300] Архів ІН АН України. — Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259. - Зош. 2.— С. 6, 25, 33.

[301] Там же.— С. 12.

Хлипнівка, тільки знявши «віночок» із скроні нареченої, пришивали його нареченому не до шапки, а до сорочки на грудях.

У багатьох місцевостях України наречених зв'язували разом однією наміткою, або, як відзначала Ольга Рошкевич, «рантухом по-під пахи»[302]. У селі Переволока Бучацького району цей обряд виконувала мати. Накинутий на плечі молодій і молодому рантух мати брала за кінці і два рази стискала, а за третім разом зав'язувала, «щоб щасливі були і дружно жили»[303]. В селі Стара Жадова Сторожинецького району Чернівецької області ще й тепер, перед тим, як хустку пов'язати на голову молодій, її спочатку накидають на обох молодих і ніби зв'язують їх разом[304]. Щоб шлюб був міцним, «в церкві священик скріплює руки молодих хусткою»[305]. У деяких місцевостях України в кінці XIX ст. обряд єднання побутував уже в трансформованому вигляді. Так, в південно-західній частині Бойківщини наречена одягала на свою голову шапку дружби, поклавши на неї свій вінок[306], хоча цей ритуал вона повинна була б виконати із шапкою свого судженого, щоб з ним укупі триматися і жити у злагоді.

Обряд єднання наречених побутував у всіх слов'янських, а також і в інших народів, і у багатьох пов'язаний з вінком та іншими компонентами одягу. В наш час цей обряд побутує в Індії. Ще дотепер сплітають особливий пояс і зв'язують ним наречених, щоб вони дружно жили. З цією ж метою жених і наречена обмінюються гірляндами із золотої фольги[307]. В Махараштрі до низу сарі нареченої прикріпляють шовкову білу шаль, перекинувши її другий кінець через плече жениха[308].

Крім згаданих обрядів, пов'язаних з шапкою, в народі існували ще й інші повір'я, пережитки яких побутують у багатьох селах України і тепер. Так, у шапці не можна заходити в хату. Не можна в шапці сідати за стіл їсти. Гріх шапку класти на стіл. Зараз кажуть: «бо там їй не місце». На більшості території України вже не можуть відповісти, чому гріх. У західних областях України ще й тепер пам'ятають, що шапку не клали на стіл тому, «що по городі будуть кроти землю крутити»[309].

Цікавий ще й такий факт, пов'язаний із знаковою символікою головного убору. Гуцули-мисливці замість пір'їни чи квітки на капелюсі носили відлиті з кольорового металу мініатюрні лапки або голівку оленя[310].

Хустки, намітки, очіпки теж відігравали важливе значення в обрядах. За народним звичаєм, заміжній жінці скидати хустку з голови вважалось великим гріхом. Протягом року не знімали хустку, якою був обв'язаний очіпок у першу шлюбну ніч (це означало б «світити очіпком»), а також знімати його й ходити з відкритою головою[311]. Використання хустки в обрядах різноманітне. На Полтав-

[302] Весілля.— Кн. 2. С. 99.

[303] Архів ІН АН України. — Ф. 1.— Оп. 2. Од. зб. 259.— Зош. 2. С. 145.

[304] Там же.— С. 156.

[305] *Кравченко В.* Весілля в с. Волянщина, Прошківська волость, Житомирський повіт // Труды общества исследователей Волыни. — Житомир, 1914. - Т. 12.— С. 124.

[306] Весілля. Кн. 2. С. 119.

[307] *Гусева Н.* Многоликая Индия. М., 1971.— С. 41.

[308] Там же.— С. 42.

[309] Архів ІН АН України. Ф. 1. — Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 77.

[310] *Командров О. Ф.* Народний костюм Рахівщини.— С. 87.

[311] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина. С. 72.

щині, при закладанні будинку майстрам, столярам і гостям перев'язували руки хусткою[312]. Можливо, цей звичай пов'язаний з рудиментами давніх очищувальних обрядів. Це саме можна сказати і про народні норми, згідно з якими майже по всій Україні у піст носили виняткова білі хустки. Можливо, з метою очищення білу хустку і білий одяг одягали на похорон, «щоб не забрав із собою померлий». Очевидно, таке ж символічне значення мав на Гуцульщині звичай в'їжджати нареченому у двір нареченої на коні під натягненою над ним хустиною[313].

На Поділлі, коли молоді приходили повінчані до воріт батьківського дому, мати нареченого подавала їм один кінець білої хустки, вводила в хату і обводила тричі навколо стола. Можливо, тут наявні рудименти давніх язичницьких очищувальних обрядів, пов'язаних з вогнем.

Головні убори — хустка та очіпок — виступали в ряді випадків відповідними символічними знаками. Так, вдова, що бажала одружитись, одягала як знак червоний очіпок — і в будень, і в свято[314].

На Київщині (Бориспільський район) в понеділок біля хати молодого на високому дереві вивішували «маяка» — червону хустку, що символізувала цнотливість нареченої[315]. На Гуцульщині у подібних випадках до даху кріпили жердину з червоною хусткою[316].

Хустка широко використовувалась майже в усіх весільних обрядах. На гуцульському весіллі (Косівський район) хустку як знак-символ чіпляли до одягу на груди нареченому, що вирізняло його серед парубків. Цю хустку пізніше молодий пов'язував на голову нареченій[317].

Хустка іноді означала лист до нареченого[318]. Хустками, як і рушниками, при сватанні перев'язували вище ліктя руки сватів[319]. Хустки як символ достатку дарували на весіллі, ними скріплювали руки молодим, «щоб шлюб був міцним». Хустка виконувала функцію «єднання молодих» у весільному обряді всіх східних слов'ян[320].

Намітка теж була обов'язковим атрибутом весільних обрядів — покривання молодої, єднання молодих, її теж дарували на весілля. За народним повір'ям, намітка виконувала ще й функцію оберегу. В західних районах Полісся під час грози, «коли гриміло, хутчій намотували намітку, щоб грім не забив»[321]. Таке ж повір'я, але пов'язане з хустиною, етнографи зафіксували на Закарпатті: «Якщо жінка без хустки вийде на вулицю, то в неї влучить грім»[322].

Можна припустити, що намітку наділяли силою оберегу тому, що на ній виткані язичницькі символи, які нам зараз важко розшифрувати, і які ми сприймаємо як орнамент, як декоративний елемент. Адже на Гуцульщині ще й сьогодні скажуть: «перемітка026 описана», замість звичного — вишита. Термін «писати» гуцули застосовують щодо розпису яєць, які вони розмальовують спеціальним інструментом —

[312] *Василенко В.* Украинское народное творчество.- Полтава, 1913. С. 25 26.

[313] Весілля. - Кн. 1.— С. 25.

[314] *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина.— С. 72.

[315] Весілля.— Кн. 2. - С. 370.

[316] Там же. — Кн. 1. – С. 29.

[317] Там же.— Кн. 2.— С. 435.

[318] *Чубинский П. П.* Труды...— Т. 4.— С. 183.

[319] *Василенко В.* Украинское народное творчество. С. 25, 26.

[320] *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях... — С. 79.

[321] Архів ІН АН України.— Ф. 1. Оп. 2.— Од. зб. 251.— С. 65.

[322] *Шмелева М.* Типы народной одежды украинцев Закарпатской области // СЭ.— 1948. - № 2. - С. 137.

«писальцем», а також що до нанесення — «писання» — орнаменту на горщиках.

Немаловажна роль головних уборів і в поховальних обрядах. В XIX — на початку XX ст. в Україні похорони повсюди здійснювалися за церковно-християнським обрядом, який, однак, містив у собі нашарування язичницької обрядовості. За народним повір'ям, людина продовжувала жити у потойбічному світі і тому її відповідно споряджали. Цікаво, що одні і ті ж головні убори, але з різним функціональним навантаженням застосовувались у весільній і поховальній обрядовості. Як уже відзначалось, в певні історичні періоди слов'янські дівчата ходили з розпущеним волоссям. В XIX — на початку XX ст. розплетене волосся побутувало не лише у весільних, а й у поховальних обрядах. Але тут воно було знаком трауру.

В XIX ст. цей звичай зафіксували етнографи на Поліссі [323], Волині [324], Галичині [325], Поділлі [326]. В деяких місцевостях України на знак трауру дівчата перев'язували розпущене волосся на потилиці стрічками: в західному і центральному Поліссі — білою, у волинському Поліссі — білою і чорною [327]. Можливо, прикріплена до волосся стрічка в давніші часи була оберегом від померлого, «щоб з собою не забрав». Крім обберегової функції стрічка в поховальному обряді — це відповідний атрибут-символ. В XIX ст. по цьому знаку на похоронах розпізнавали (як і на весіллі), чи померла дівчина мала батьків.

У деяких місцевостях Східного Поділля, зокрема в Ізяславському районі, дівчина відзначала траур по родичеві, пов'язавши у волосся синю стрічку. Якщо дівчина залишалася круглою сиротою, вона перев'язувала волосся двома синіми стрічками [328].

Головні убори у поховальних обрядах, як і інший одяг, відігравали чітко визначену функцію. Вважали, що коли помирає дівчина, її потрібно спорядити на той світ як наречену. Тому дівчині одягали на голову вінок. В тих місцевостях, де побутував звичай одягати на голову вінок нареченому, у домовину дівчини клали два вінки [329].

С. К. Маковський писав, що жінку ховали у тому ж очіпку, яким покривали їй голову на весіллі [330].

Особливо багато повір'їв народна традиція поєднує з наміткою. Давня магія тут переплітається із залишками язичницьких вірувань та християнських обрядів. Н. Заглада під час експедиції в центральне Полісся в 1934 р. зафіксувала, що «старих жінок ховали в серпанках, а потім серпанками стали оббивати домовину» [331]. П. П. Чубинський відзначав, що «старих жінок клали в домовину, обгортаючи наміткою поверх свити» [332].

У західному Поліссі намітку пов'язували померлій на голову, а намітку і три хустки клали на руки. Наміткою оббивали домовину ще у повоєнні роки [333]. Намітку вивішу-

[323] *Шишацкий-Ильич А.* Местечко Олешевка Козелецкого уезда Черниговской губернии.— С. 189.

[324] Волынские Епархиальные ведомости.— 1898.— № 30.— С. 1035.

[325] *Шухевич В.* Гуцульщина.— Т. 5.— С. 242.

[326] *Матейко К. І.* Головні убори українських селян до початку XX ст.— С. 47.

[327] Волынские Епархиальные ведомости. — 1898.— № 30.— С. 1035.

[328] ЦДА України.— Ф. 2205. – Од. зб. – 25. – С. 30.

[329] *Свидницький А.* Великдень у подолян. – С. 497.

[330] *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси.— С. 37.

[331] ІМФЕ.— Відділ рукописів.— Ф. 43.— Од. зб. 5.— С. 166.

[332] *Чубинський П. П.* Труды...— Т. 7.— С. 702.

[333] Архів ІН АН України.— Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 251а.— С. 30.

вали на надмогильному хресті жіночого поховання, пояснюючи, що це «дарунок Роду на тугу» [334].

На Гуцульщині, як стверджує В. Шухевич, «на знак, що в хаті є померлий, вивішують знадвору, над вікном білу намітку [335], можливо, як оберег, або з метою очищення, «щоб не забрав померлий».

У Старовижнівському районі (західне Полісся) на намітках опускали в яму. Намітки чіпляли на коругви, їх дарували тим, хто ніс труну на кладовище. На західному Поліссі до середини XX ст. жінки, ідучи на похорон, одягали на голови білі хустки. Можливо, також з метою оберегу від померлого. Призначення хустки і намітки у багатьох випадках співпадає.

Під час поховального обряду часто перев'язували хустками хрести і коругви. Хустку, а інколи дві вивішували над могилою парубка або дівчини. Хустками обдаровували присутніх на кладовищі. У XIX ст. на Україні померлого ховали, надягаючи йому на голову шапку. В кінці XIX — на початку XX ст. шапки, як правило, клали поруч з покійником [336]. На Гуцульщині жонатому клали біля голови шапку, а парубкові — крисаню [337].

Описані обряди переконують, що на початку XX ст. в головних уборах крім обрядової все ще залишаються активними функції знакова і оберегова.

Розглянуті давні звичаї та обряди — розплітання та підрізування коси нареченій, «покривання нареченої», обряд єднання, заборона ходити одруженій жінці без наголовного вбрання та інші — свідчать про тісний зв'язок головних уборів з їх функціями і атрибутами-символами.

В українських звичаях, пов'язаних із доглядом за волоссям, значне місце посідає ірраціональний елемент (магічні дії, контактна магія, культ місяця — підстригання волосся «на молодику»), прослідки давнього рослинного тотемізму (дохристиянська традиція збирати рослини, які додають у воду для миття волосся, на свято Івана Купала тощо).

У зазначених звичаях простежуються й раціональні елементи. Здавна наші предки знали лікувальні властивості трав, наявність у них всіляких олій, кислот та інших речовин, які благотворно впливають і на ріст волосся, і на його зовнішній вигляд.

Такі буденні начебто звичаї виховували в людині акуратність, вчили дотримуватись гігієни, і, безперечно, свідчать про високу побутову культуру її носіїв.

Підтинання коси в Україні означало кінець дівування. Дівчина ставала жінкою. Коса — найголовніша ознака дівочої краси і дівочої честі.

Обряд єднання снується ниткою через усе весільне дійство (зв'язування рук одним рушником, хусткою, покривання молодих однією наміткою, одягання шапки молодого молодою).

[334] Там же.— С. 35.
[335] *Шухевич В.* Гуцульщина. Т. 5. – С. 242.

[336] Волынские Епархиальные ведомости.— 1898. № 30. С. 1035.
[337] *Шухевич В.* Гуцульщина.– Т. 5. – С. 242.

В обряді «покривання молодої» вирізняються два аспекти. Перший і основний пов'язаний із дівочою честю. Недарма цей обряд відбувався після спільно проведеної молодими ночі. І коли б молодий запідозрив дівчину в обмані, він мав право її не покрити, тобто відмовитися від неї. Покривання молодої означало згоду молодого взяти молоду собі за жінку. Інший аспект цього обряду пов'язаний із переходом дівчини в стан заміжньої жінки.

Важко назвати іншу складову частину народного вбрання, що так виразно відбивала б дух часу, смаки й уявлення людей, особливо їх соціальний стан, соціальні домагання, вірування, як головні убори.

Із давніх-давен у головних уборах українців важливу інформативно-знакову роль виконували атрибути-символи. Кожний вагомий життєвий етап фіксували відповідними знаками.

Про це можна було дізнатися за способом носити головний убір, за кольором стрічки на тулії капелюха (чоловіки), за барвою вплетених в косу кісника, стрічки, носіння начільної пов'язки, вінка (дівчата).

Вінок, як символ і оберег, займав особливе місце серед головних уборів: це не тільки окраса, а й символ молодості, повноліття дівчини, дівочої чистоти, а в наступному етапі її життя — знак молодої на весіллі.

Особливо складною була знакова система головного убору дівчини на виданні. Головний убір засватаної дівчини відрізнявся від головного убору інших дівчат.

Різні знаки були на головних уборах засватаної дівчини та в дружки в часі запросин. Головний убір нареченої, в якому вона запрошувала гостей на весілля, відрізнявся від убрання голови першого і другого дня весілля. Протягом трьох днів весілля головний убір або знак на ньому змінювалися.

Атрибути-символи вирізняли дійових осіб весілля. Знакову функцію відігравав колір. По кольору головного убору або атрибуту-символа на ньому можна було розпізнати сироту, вдову та ін.

Рудименти складної системи атрибутів-символів у головних уборах українців подекуди дійшли й до наших днів.

IV. Роль функцій у процесі формування художньо-естетичних особливостей традиційних головних уборів українців

Висвітлення процесу формування головних уборів, тобто принципу історичної послідовності їх розвитку дає можливість простежити всю суму факторів, які спричинялися до створення такого своєрідного комплексу матеріальної культури українців, як народний головний убір.

Головний убір тісно поєднаний із народним комплексом одягу, відноситься до нього як частина до цілого і в цьому співвідношенні має свою специфічну функцію — функцію увінчування. Саме вона тісно поєднує головний убір з народним костюмом, тобто частину із цілим, а всю цілість — із світоглядними категоріями, із духовною культурою народу загалом.

А це, в свою чергу, зумовлює постановку іще однієї проблеми: роль функцій у процесі формування художньо-естетичних особливостей головних уборів.

Функція виступає визначальною класифікаційною одиницею системного вивчення і речового матеріалу, що належить до головних уборів українців, і фактичного джерельного матеріалу, що стосується їх побутування. Не матеріал, не крій, не спосіб ношення послужили класифікації цього явища матеріальної культури, cáме поняття «функція» лягло в основу розрізнення типів, видів, призначення головних уборів стосовно функцій даного дослідження, це комплекс історично мобільних функцій, тобто таких, що залежать від законів суспільно-історичного розвитку з одного боку, з другого — дають життя новим явищам матеріальної і духовної культури, диктують закони формотворення, способи побутування нових форм у відповідних соціально-історичних умовах.

Отже, функції в діалектичній єдності із зумовленими ними формами та способами їх побутування становлять те єдине ціле, що з плином часу виливається у об'єктивно сформовану, усталену, матеріально-духовну систему, яку ми називаємо традицією. Традиція завжди передбачає історичну глибину і матеріально предметну систему суспільного побутування.

Виходячи із таких загальних міркувань, художньо-естетичні особливості головних уборів українців розглядаємо під трохи іншим кутом зору, ніж їх розвиток і формування. Історичний принцип взято не в хронологічно-поступальному його виявi — від давніших часів до ближчих, зокрема до XIX — початку XX ст., тобто часу, коли традиційні головні убори українців остаточно сформувалися і в нових соціально-історичних умовах (капіталізм, загальний ринок) уже не мали перспективи дальшого творення, і продовжували існування в сфері традиційного побутування,— а в ретроспективному. Ретроспективний принцип історизму в даному випадку видається доцільним, оскільки предметом дослідження не є певні етапи формування художньо-естетичних особливостей традиційних головних уборів, а комплекси головних уборів, які у сформованому вигляді побутували в XIX — на початку XX ст. При цьому за основу взято здійснену за функціональним призначенням класифікацію традиційних головних уборів. Функція видається нам основним фактором у формуванні і призначенні кожного конкретного головного убору чи цілого класифікаційного ряду головних уборів. Згідно здійсненої класифікації стає очевидним, що, наприклад, виділені в окремий ряд буденні головні убори мають дещо відмінні функціональні характеристики, ніж святкові чи обрядові, відтак, мають і відмінні художньо-естетичні особливості, хоча всі вони разом дають уявлення про етнографічну цілість і тільки в своїй єдності можуть виступати однією з характерних ознак етносу.

При всій різноманітності видів і форм головних уборів, способів їх ношення і побутування весь комплекс головних уборів об'єднується спільними художньо-естетичними законами, серед яких виділимо насамперед такі: композиційна та колористична підпорядкованість головного убору костюмному комплексу; зумовленість декору та інших художніх елементів головного убору функціональним призначенням усього комплексу; синкретична основа семантики і естетичної функції головних уборів.

Але виявлення ролі функцій у процесі формування художньо-естетичних особливостей всього комплексу традиційних головних уборів передбачає необхідність кожну групу їх, виділену за функціональною класифікацією, розглядати окремо.

У сформованому комплексі народних головних уборів, яким він був у XIX — на початку XX ст., ми виділили перш за все групу буденних головних уборів — як найбільш однорідних типологічно (за формою і способом побутування) і поширених по всій території України. До них належать хустки, намітки, очіпки, чоловічі шапки і брилі. Неважко помітити, що домінантою їх класифікації є функція практична. Висуваючи на перший план вимоги утилітарності, вона визначила і обмежене коло предметів, і суворий вибір форм, і простоту побутування (усталеність способів пов'язування хусток і наміток та ношення шапок і брилів). Слід відзначити, однак, що практична функція має досить розгалужену внутрішню структуру, яка складається із кількох первісних значень цієї функції, об'єднаних вимогою практичності.

Серед чинників, які найбільше вплинули на утворення цієї групи головних уборів, функції практичні — захисна та трудова. Саме захисна функція зумовила появу матеріальної речі, яка захистила людину від холоду, дощу, вітру, спеки та інших природних факторів. Уже саме призначення речі функціонально пов'язує її із природними умовами того географічного середовища, в якому людина перебуває, з од-

ного боку, а з другого — матеріально-виробничими можливостями людини в цих же умовах (наявність сировини для виготовлення необхідної речі, засобів виробництва, технологій тощо). Саме вона зумовила і те, що річ з'явилася такою, а не іншою: хустка, намітка — тканою із наявних ниток для ткання (льняних, конопляних, вовняних). Так само і характер виробничих процесів диктував матеріал, форму, їх відповідність, з одного боку — технологічним процесам,

209

а з другого — зумовленість ними. Тут прикрашання не головне. Тут основа — зручність.

Неважко помітити, що в буденних головних уборах естетична функція підпорядковується практичній. Як неважко і зрозуміти, що особливості буденних головних уборів засвідчують історичну глибину традицій, коли людина свідомо зуміла задовольнити свої суспільно усвідомлені потреби. Тоді і виникло співвідношення, потреба (речі) задоволення потреби (річчю), яке ми назвали функцією практичною. Покликані нею до життя речі стали, між іншим, основною матеріально-речовою приналежністю етносу.

Однак на співвідношення функцій практичної та естетичної буденні головні убори реагують дуже своєрідно. Функція естетична не просто підпорядкована практичній, а синкретично співіснує в ній, виявляючись в практично-естетичному понятті доцільності. Основний критерій народного ідеалу краси — доцільність формує ті основні речі, які стають найбільш стійкою характеристикою етносу. В діа-

210

лектичному розвитку практичної функції, нерозривно пов'язаної з поняттям доцільності, поступово починає формуватися, виділяючись окремо, функція естетична і поняття краси. Розглянемо це лише на одному прикладі. Віра праслов'ян у те, що зображення дощових потоків, які ллються з неба, може викликати дощ, привела до того, що на дівочих і жіночих головних уборах (можливо, це відсилає нас в часи матріархату і віри в єдину богиню-матір) з'явилися різноманітні підвіски із металу, перлів, бісеру, опущені від головного обручика, чільця на чоло, можливо, таке саме походження мають і тороки на хустках. Їх в Українських Карпатах ще у середині XX ст. пов'язували таким чином, щоб тороки закривали частину обличчя. Отже, можна думати, що тороки на хустках і підвіски до головних уборів

з'явились не як прикраса. Вони покликані функцією практичною, але в ній є елемент синкретичного злиття практичної матеріальності з духовністю (вірування). Тільки довгі часи побутування підвісок до головних уборів і торок, які витримали зміну вірувань і стали елементом традиційним, перетворили їх в прикрасу, в елемент естетики. Ось він — органічний зв'язок красивого й корисного, втілений на практиці, у головних уборах.

211

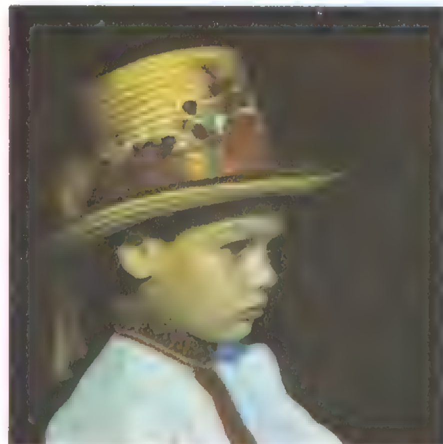
У праці зародились перші закони доцільного й корисного. І якщо буденні головні убори продемонстрували вагомість функції практичної, то святкові показують не менше значення й історичну глибину естетичної. Естетична функція проявлялась у святкових головних уборах і в процесі їх створення, і в процесі їх ношення, і в особливому до них ставленні. Святкові головні убори дбайливіше виготовляли, сумлінніше зберігали. Святкові головні убори відрізнялись матеріалом, збагачувались кольором і декором. У святкових головних уборах спостерігаємо повний відхід від будня, функція практично-трудова в них заперечується. Ті самі предмети, які у буденних головних уборах служили доцільності, у святкових покликані були показати красу. У святкових головних уборах активно діючими є знаки соціальної диференціації.

Отже, стремління до прекрасного у поєднанні з глибоко традиційним характеризує святковий комплекс головних уборів українців як художню систему, що включає конструкцію, об'єм, колорит. Конкретний компонент, який входив у систему святкового головного убору, створювали і прикрашали, як того вимагала традиція. Проте, виготовляючи той чи інший складник головного убору, кожна дівчина або жінка на свій смак могла внести деякі зміни, зокрема, в орнамент, висоту головного убору, кількість

і величину окремих елементів (квіти, стрічки); дотримуючись традиційних норм, втілити в головному уборі своє розуміння краси, власне світобачення, зробити його довершенішим, кращим, додати до нього таку деталь, яка б відрізняла її головний убір від тих, які носять інші дівчата або жінки. Усе це створювало художньо-емоційну виразність головних уборів, велику кількість їх локальних варіантів.

212, 213

У той же час комплекс головного вбрання чітко підпорядковувався і творив гармонію з усією системою — народного традиційного костюма. Цей художньо-естетичний закон можна простежити на такій важливій складовій частині головного убору, як намітка. Її орнамент і колорит, способи пов'язування, технічні прийоми оздоблення завжди становили єдине ціле з усім костюмним народним традиційним комплексом.

Намітку декорували тканням і вишивкою. Тканий орнамент у давніші часи побутував повсюди в Україні, а в кінці XIX ст. був поширений на Поліссі, Буковині, Закарпатті, Гуцульщині, тобто там, де за допомогою ткання декорували й інші складові частини костюма. Колорит орнаментальних смуг намітки також поєднувався з колоритом інших компонентів одягового комплексу. На Поліссі досягали художньої виразності орнаментальних смуг при мінімальному використанні колористичної гами, що відповідає художнім засадам створення народного костюма населення вказаного регіону загалом. У західних районах Українського Полісся ткали орнаментальні смуги червоними, з незначним вкрапленням темно-синіх ниток технікою перебірного ткання. В центральних районах Полісся до тканих червоних орнаментальних смуг додавали жовтий і червоний кольори. На Буковині намітки ткали технікою перебірного ткання

білими конопляними нитками по льняній основі або вишивали червоними, чорними, синіми, жовтими нитками [1] чи кольоровим бісером. Рослинний орнамент буковинських наміток завжди відповідав вишитому — найчастіше кольоровим бісером на сорочках і запасках. Це саме можна сказати про ткані намітки Гуцульщини, які також колористично були тісно поєднані з усіма компонентами комплексу. У верховинських перемітках переважали темно-вишневі то-

214, 215

ни, у яблунівських — оранжеві, яскраво-червоні і жовті. Перемітки сіл Яворів Косівського і Устеріки Верховинського районів мали темно-вишневий і сріблястими нитками тканий орнамент. Килимовою технікою ткали орнамент у селах Красноїлів, Малий Рожин. У Вижницькому районі Чернівецької області побутували бурунчукові перемітки, основу яких ткали з дуже тонкої пряжі, фарбованої у жовтуватий колір, а узорне піткання — із білої бавовняної пряжі [2]. У багатьох етнографічних зонах України намітку оздоблювали за домогою вишивки. Вишитий орнамент на намітках побутував у тих місцевостях, де за допомогою хрестикової техніки декорували інші компоненти одягу. Інколи вишивка імітувала техніку ткання так майстерно, що важко було відрізнити її від ткацтва. Зокрема, так декорували намітки на Поліссі. І знов, як і в інших компонентах костюма, в орнаментальних смугах наміток переважала червона гама [3], або біла, коли вишивали білими нитками по білому тлі (північні райони центрального і східного Полісся) [4], інколи з вкрапленням червоної барви [5].

У Городенківському районі (Івано-Франківська область) намітки («перемітки») вишивали шовковими або вовняними нитками. Вишивку виконували гладдю, крученим шовком і металевою блискучою ниткою. Намітки тут вишивали також «низом», «хрестом», «кучерями» з переважанням

[1] *Костишина М. В.* Особливості традиційного жіночого одягу Буковинського Поділля.— С. 66.

[2] *Матейко К. І., Полянська О. В.* Одяг // Гуцульщина.— С. 197.

[3] Волинський краєзнавчий музей. – Фонд одягу.— Р2-1, Р2-11.

[4] ГМЄ.— Фонд одягу.— № 161-114, 161-115, 161-117, 161-119, 161-120, 161-121.

[5] Там же.— № 11-11.

червоного кольору. У Тлумацькому районі (селі Оленів) їх вишивали гладдю, шовковою і металевою нитками, в Західному Поділлі (Заліщицький район) — шовком і металевою «золотою» ниткою. Вишитий орнамент таких наміток складається із геометризованих восьмипелюсткових розеток і різноманітних ромбовидних елементів, у центральній частині яких найчастіше закомпоновано хрест. Таким чином і техніка декорування наміток, і колорит, і вид орнаменту

216, 217

завжди поєднувались з декором на інших складових частинах костюма — сорочках, запасках, спідницях.

Орнаментальні мотиви, якими декорували хустки, також чітко підпорядковуються композиційній цільності всього комплексу народного одягу. Так, у східній Галичині відоме оздоблення хусток способом набивання. Ця техніка була поширена у місцевостях, де нею декорували спідниці-«мальованки» (Бойківщина, Яворівщина, частково Волинь). У старовіцьких (поліських, покутських) хустках всю площину заповнювали тканими орнаментальними смугами. Ритм цих смуг обов'язково повторювався в поясному тканому вбранні і на уставках сорочок (Полісся), або в поясному вбранні (Покуття). Така, на перший погляд, чиста декоративність розміщення орнаментальних смуг, чи орнаментальних мотивів на тому чи іншому компоненті костюма (головного убору) залежала великою мірою від знакової і оберегової функцій.

За язичницькими народними світоглядними уявленнями, найбільш вразливі місця людини не захищені одягом: кисті рук, ноги, шия, обличчя і голова, де знаходились всі засоби пізнання світу — зір, смак, нюх, слух, повинні були оберігатись і якимось чином протидіяти проникненню під одяг до тіла злих таємничих сил [6]. Тому низ рукавів, комір, низ одягу, розріз — пазуху на сорочці вкривали вишитими або тка-

[6] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— С. 533.

ними символічними знаками, з пізнішої точки зору,— орнаментальними [7]. Вишитий або тканий орнамент на кінцях платового головного убору мав оберігати голову і обличчя від усього злого. Оберегові знаки наносились на денце і околиш очіпка, на краї хустки [8]. Повсюди на хустці орнамент наносили по периметру, щоб оберігати голову з усіх сторін світу [9]. Інколи орнамент у вигляді знака оберега розміщували в центрі чотирикутної чи прямокутної хустки. На дитячих хустках, які знаходяться в колекції Державного музею етнографії, вишита червоними і чорними бавовняними нитками складна розетка 10,5 см в діаметрі. Від неї йдуть промені, які закінчуються квадратами, заповненими хрестами (обереговий і солярний знак) [10]. На Поліссі і Лемківщині інколи розміщували орнамент на одному куті складеної косинцем хустки, який закривав і оберігав від всього злого голову, шию, плечі. В багатьох місцевостях України з обереговою метою хустку декорували червоними смугами по всій поверхні, залишаючи ледь помітні білі просвіти (Полісся). Інколи всю площину хустки заповнювали орнаментом, що символізував дерево життя (Полтавщина), або розміщеними по кутах чи розкиданих по всьому тлі хустки розетками (солярні знаки), квітковими мотивами, галузками.

218

У чоловічих головних уборах оберегові знаки розміщували на верхній частині денця. Зокрема, на Сокальщині на денці солом'яного капелюха вишивали червоною, синьою та зеленою вовняними нитками восьмипелюсткову розетку [11]. В цій же місцевості знак-оберег наносили на поля солом'яного парубоцького капелюха. З обох сторін на полях вишивали червоними і зеленими нитками хрест [12]. З метою оберегу тулію чоловічого капелюха обводили у нижній, а інколи і верхній частині, часом і довкола країв крис

[7] Там же.— С. 553.

[8] ГМЄ.— Фонд одягу.— № 1003-27, 2110-49, 161-14; ІМФЕ.— Ф. 43.— Од. зб. 5.— С. 166.

[9] ГМЄ.— Фонд одягу.— № 2148-86, 2110-4.

[10] Там же.— № 1363-41.

[11] ІН АН України.— Фонд одягу.— ЕП/21459.

[12] Там же.— ЕП/21455.

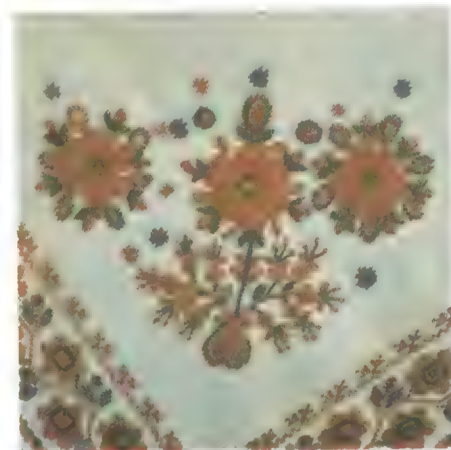

кольоровою тасьмою, щоб оберегти обличчя і голову від напасті.

В даному випадку семантика нанесення знаків на головні убори повсюди на Україні однозначна. Але втілення її різне. Якими були знаки — залежало від традицій та індивідуальних смаків. В центральних і східних областях України тулію капелюха обводили лише однією стрічкою. Найбільше різновидів оберегів на капелюхах в кінці XIX — на початку XX ст. збереглося в західних областях України, зокрема у Карпатах і південних районах західного Поділля. На Буковині, Покутті, південних районах західного Поділля тулію капелюха обводили кількома рядами стрічок, вишитих бісером, на Гуцульщині — кольоровими шнурами з кульками — «дармовисами» [13]. На бойківському підгір'ї тулію парубоцького чорного фетрового капелюха обводили синьою, червоною і зеленою стрічками, а їх кінці опускали на плечі.

219, 220

Художні особливості головного убору залежали не лише від розміщення орнаменту на його складових частинах, а й від розміщення окремих елементів головного убору, яке було тісно поєднане із знаковою функцією. Так, дівчина встромляла у волосся квітку чи зелену галузку з лівого боку голови, а молода жінка — з правого, парубок прикріплював до капелюха яскраву стрічку і букетик, жонатий — ніколи цього не робив, молоді дівчата і жінки носили яскраві хустки, старші жінки — білі або темних кольорів. Вказані нюанси розміщення елементів-знаків безперечно впливали на формування художнього образу того чи іншого головного убору.

Отже, у святкових головних уборах художньо-естетичні особливості формувались на основі традиції у тісному взаємозв'язку із обереговою і знаковою функціями.

[13] Там же.— ЕП/22783, ЕП/22712, ЕП/21494, ЕП/21463, ЕП/21449.

221

Особливим, своєрідним комплексом виступають обрядові головні убори в XIX — на початку XX ст. В них поєднувалась вся сума функцій і вся сума художньо-естетичних законів. Обрядові головні убори були найтісніше пов'язані із духовним світом людини. Тому на формування естетичної функції мала великий вплив функція увінчування, яка, за народними уявленнями, через посередництво головного убору поєднувала людину із вищим надприродним світом. Тому іноді головні убори розростались у висоту до значних розмірів (Буковина, Гуцульщина, Покуття, південні райони західного Поділля).

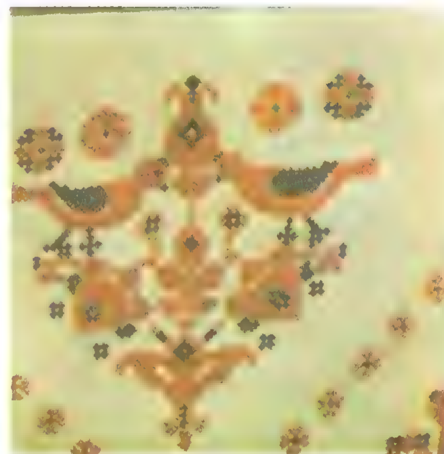
В обрядових головних уборах панує також знакова функція. Знак не відкидався, а встигав стати традицією, тому обрядовий головний убір до початку XX ст. став пам'яткою із нашаруваннями вірувань. В обрядових головних уборах спостерігаємо синкретичне злиття функції естетичної із семантикою головних уборів. В цьому неважко пересвідчитись, якщо розглянути давньоруські підвіски, зокрема рясни — «вертикальні смуги, які звисали від кокошника вниз (до грудей і навіть до пояса)» [14]. Давньоруські святкові рясни княгинь і бояринь робили із золота або срібла.

[14] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— С. 519.

Рясна складалась із окремих ланок — пластинок, прикрашених орнаментом. Б. О. Рибаков пише, що «рясни XI—XII ст. могли бути суцільними, без малюнка; а саме, срібні стрічки із порожніх циліндриків без орнаменту. Це, очевидно, буденний головний убір» [15]. Давньоруські рясни завершувались внизу різноманітними колтами. Язичницька семантика рясен — як оберега, як посередника між земним і небесним, як символу ідеї дощу — з прийняттям християнства забувалася. Проте самі елементи, які мали вказане значення, зберігались в традиційних головних уборах українців ще навіть у другій половині нашого століття. Тільки семантика вказаних елементів головних уборів вже поєдналась з функцією естетичною. До вказаних елементів можна віднести підвіски українських весільних вінків. Один з таких вінків експонується в Хмельницькому краєзнавчому музеї у селі Меджибіж [16].

222, 223

Під час польових обстежень в 1986 р. автором зроблений запис про весільні вінки, у яких, аналогічно давнім ряснам, опускали на груди дві або три довгих смуги — баточки, утворені з крапельок парафіну або воску, прикріплених на нитку (село Адамівка Криничанського району Дніпропетровської області) [17].

Можливо, з ідеєю посередництва між земним і небесним пов'язана поява стрічок (повсюди на Україні) і пасем пряжі (Гуцульщина, Покуття), які селянські дівчата прикріпляли до святкових і весільних головних уборів — вінків. Очевидно, давньослов'янські рясни селянських дівчат не могли бути срібними або золотими. Вони б мали мати вигляд вишитих або тканих стрічок, прикріплених, як і рясни, з обох сторін голови (по одній) і опущені від обручеподібного головного убору на груди. Так дівчата носили стрічки в деяких селах Буковини (село Топорівка) іще в середині XX ст.

[15] Там же. – С. 574.

[16] Архів ІН АН України. Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 259.— Зош. 2.— С. 1.

[17] Там же.

З плином часу первісне язичницьке значення ношення стрічки поступово забулось, естетична функція взяла верх, і вже з XVII ст. літературні джерела свідчать, що стрічками або пасмами пряжі дівчата закривали всю тильну частину голови.

Можливо, віра у зв'язок земного з небесним у наших предків була настільки міцною і так закарбувалась у глибинах народної пам'яті, що на початку XX ст. у багатьох

224, 225

місцевостях України (Бойківщина, Закарпаття, Полтавщина) стрічки із дівочого вінка переходили до жіночого очіпка. Під впливом християнства стрічки поступово в народних уявленнях перестали виконувати роль посередника між земним і небесним. Вони змінили своє первісне значення. У дівочих вінках вони разом з вінком стають символом невинності, знаком нареченої, а в жіночих очіпках залишаються як обереги.

За народними уявленнями, роль посередника між земним і небесним виконували птахи. Тому в головних уборах усіх східних слов'ян у великій кількості застосовували пір'я птахів, додавали його до квітів у дівочий вінок, дівчата прикріплювали над вухами кульки з пуху, встромляли пучок пір'я у волосся, прикріплювали зверху до хустки. В парубочих головних уборах пір'я півня встромляли за стрічку на тулії капелюха. Інколи пір'ям обтикали тулію довкола і навіть денце. На хустках вишивали орнамент у вигляді стилізованих птахів, називаючи його — «гусочки», «качечки»[18].

Вишивка із зображенням стилізованих птахів найчастіше зустрічається на хустках східних областей України, зокрема, в тих районах, які межують з Росією. На Чернігівщині і в західних районах Українського Полісся навіть головний жіночий убір, як і в росіянок, називали «кокошник» — курка, що походить від давньоруського терміну «кокошь»[19].

[18] ГМЭ.— Фонд одягу.— № 338-17.

226, 227

Елементи космогонічних уявлень, пов'язані з головними уборами, зокрема уявлень про посередництво між земним і небесним, про магію родючості, ідею простору та інші, побутували ще в середині XX ст. у різних етнографічних регіонах України (на Поділлі, Поліссі, Гуцульщині, Покутті, Буковині) і становлять невід'ємну частку світової культури.

Ідея головного убору — як посередника між земним і небесним — залишалась незмінною в усіх народів, а її втілення в побут підпорядковувалось обереговій, знаковій і естетичній функціям. Вінок — як оберег, знак-символ повноліття дівчини, атрибут і символ нареченої, посередник між середнім (людиною) і верхнім надприродним світами побутував у всіх слов'янських (і не лише слов'янських) дівчат. На Україні до початку XX ст. вінок втратив свою знакову функцію майже наполовину. Вже в XX ст. дівчата у свято вінок не одягають. Він перестав виконувати і оберегову функцію. Проте як знак нареченої він побутує навіть і в наші дні. Тепер крім знакової функції у вінку виступає найактивніше функція естетична. На початку XX ст. вже не має значення висота вінка, техніка і засоби виготовлення

[19] *Срезневский И.* Материалы для словаря древнерусского языка...— С. 1248.

228, 229

матеріалів (папір, шовкові квіти). Трансформувалась і його форма. Вінок може мати вигляд невеликої шапочки, галузок з квітами, тобто його художні особливості тепер повністю формуються у відповідності до наявних сучасних матеріалів і від естетичних смаків та уподобань дівчат.

Із обрядовою функцією в головних уборах тісно поєднаний один з компонентів естетичної функції — колорит, що також впливало на формування художньо-естетичного образу головного убору. Так, у багатьох випадках колорит головного убору повністю підпорядковувався обрядовій функції. Зокрема, в піст потрібно було одягати білу хустку, білу намітку. Традицією обумовлювалось, що для жінки старшого віку потрібно було вишивати орнамент синіми, а для дівчат — червоними нитками (Яворівщина) [20]. На Яворівщині бавниці для молодої жінки робили яскравими, з більшою кількістю вишитих смуг. Старші жінки носили бавниці лише з кількома вишитими смужками [21]. Повсюди в Україні старші жінки не носили яскравих очіпків, строкатих хусток.

Кожен з наведених нюансів побутування головних уборів у побуті та обрядах вказує, що на формування художньо-естетичних особливостей головних уборів мали

[20] *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини.— С. 45.

[21] Там же.— С. 47.

230

вплив крім естетичної інші функції, покликані до активної участі у формуванні художнього образу і формотворенні головних уборів традицією.

Отже, в обрядових головних уборах кінця XIX — початку XX ст. поєднувались усі функції, однак поряд із знаковою і обереговою, які дедалі більше втрачали своє первісне язичницьке семантичне значення, стає домінуючою естетична. В обрядових головних уборах спостерігаємо комплекс убрання для голови. Усі компоненти жіночого головного убору, поєднуючись конструктивно (кибалка, очіпок, хустка,

намітка), і дівочого (стрічка, чільце, обруч, квіти) — пластично (лінії, ритм, пропорції, матеріал), колористично, творили надзвичайно складну об'ємно-просторову форму.

Обрядові і святкові головні убори виступали основним засобом емоційної виразності в усій системі одягового комплексу. Головний убір у цьому комплексі — це вінець колективної праці, вияв багатства народного художнього мислення, досконалості в оволодінні художніми прийомами, розробці орнаментів. Багаті й чітко вироблені прийоми декорування (шви, вишивка, ткання, крій, складочки, додавання атрибутів-знаків), продиктовані не лише доцільністю і красою, а й давнім релігійним світоглядом, вдало знайдені принципи композиційного співвідношення головного убору з усіма іншими складовими частинами українського національного вбрання характеризують їх як високомистецькі твори народної культури.

Висновки

Звернення до традиційних головних уборів українців, пошукова робота, обстеження і аналіз великої кількості речових матеріалів, архівних і документальних джерел, фольклору, літератури й образотворчого мистецтва дає підстави стверджувати, що досліджуваний предмет має свою історичну і непорушну еволюційну логіку. Традиційні головні убори українців сформувалися як складова частина українського національного костюма упродовж багатьох століть, а з широкого вжитку в народному побуті вийшли в кінці XIX ст., в окремих районах — на початку XX ст. Тому історизм домінує в даній роботі не тільки як науковий метод дослідження. Він притаманний самій природі досліджуваного явища.

Традиційні головні убори у костюмному комплексі мають особливе призначення, а саме — здійснюють своєрідну структурну функцію завершування, увінчування ансамблю, якщо розглядати архітектонічну його будову по вертикалі з низу до верху (взуття — одяг — головні убори). Це визначальна якісна властивість, основа для узагальненої характеристики головного убору як такої частини костюма, що тісніше, ніж інші, пов'язана із стадіальним світоглядом людини про тричленну будову світу, що сягає історичних часів язичництва і давньоруської державності.

Характерна для головних уборів функція завершування єднає їх з поняттями і категоріями духовними, які знайшли своє матеріальне втілення. Взаємодія матеріального і духовного — та життєва енергія, що проявилась у формотворенні, у розмаїтті і нашаруванні форм, в насиченості знаками й символами, в особливостях побутування.

Дуалізм, отже, як і історизм, є зв'язаною з історизмом об'єктивною властивістю головних уборів, що скерувала дослідження у двох напрямах — як предмета матеріальної культури і як втілення духовних цінностей. Такий підхід дав можливість охопити багатство доступного нині речового матеріалу, дати йому наукове тлумачення та здійснити його класифікацію. Методика аналізу дала змогу в окремих випадках уточнити і поглибити етнографічні знання про роль та призначення окремих предметів (зокрема про те, що вінок та начільна пов'язка — не прикраси, а головні убори з певними конкретними функціями), виявити закономірності формування комплексу вбрання для голови і співвідношення

1—4336

його з костюмним комплексом як частини і цілого, причому такої частини, яка має свою внутрішню структуру, що сформувалася еволюційно за законами доцільності й краси.

В головних уборах матеріалізувались і практично закріпились досягнення багатовікового трудового колективного досвіду, зберігся податливий для ретроспективного відновлення історичний світогляд народу, завдяки їх своєрідній функції в костюмному ансамблі — функції завершування, в них яскраво проявилися особливості народної етики й естетики та засади народного мистецтва.

Традиційні головні убори українців мають велику кількість стійких елементів, характерних для населення всієї території України; вони простежуються на всіх рівнях характеристики традиційних головних уборів в процесі їх створення і функціонування.

Проте спільність основних рис традиційних головних уборів українців не виключає відмінностей, які настільки значні, що створюють регіональні і локальні їх різновиди. Це збагачує комплекс вбрання для голови, наповнює його поліфонічним змістом, дає додаткові відомості про генезис та еволюцію народного костюма взагалі.

Локальні риси традиційних головних уборів виявляються в найбільш мобільній сфері — сфері побутування.

Традиційні головні убори українців відзначаються багатством матеріалів, різноманітністю форм і декору, розмаїтістю локальних варіантів із складною структурою функцій.

Аналіз функцій, закладених в народній традиції створення і побутування головних уборів, продиктував необхідність розподілу головних уборів на групи за функціональним призначенням із розмежуванням їх за статевими ознаками: чоловічий і жіночий — буденний, святковий, обрядовий.

Обрядові головні убори відрізнялись багатством компонентів і поєднанням функцій. Це найбільш повний комплекс, найбагатший за матеріалом, декором, колоритом, найтісніше поєднаний з духовним життям народу.

Розгляд функцій виявляє різночасність їх появи. Так, функція практична — безумовно найдавніша, хоча і вона не залишалась незмінною. Пізніше з'явились знакова і естетична функції. Соціальне розшарування суспільства зумовило появу функції соціальної, що зробила головні убори показником заможності чи бідності, показником місця людини в сімейній і громадській ієрархії. Формування націй спонукало розвиток функцій національної та регіональної.

При всій своїй самобутності традиційні головні убори українців зберігають багато спільного з головними уборами східнослов'янських народів, зокрема, в матеріалі, формах, способах носіння.

В традиційних головних уборах українців проявляється багато спільних рис з головними уборами всіх слов'янських народів, зокрема, в загальнослов'янських типах жіночих головних уборів (обрус, намітка, хустка) та дівочих, передусім тих, які охоплювали голову довкола, залишаючи маківку відкритою (обруч, вінки, стрічки). Для всіх слов'янок характерне відкрите волосся у дівчат, закрите — у жінок.

Головні убори слов'ян відбивали важливі етапи їхнього життя, відображали соціальну приналежність у суспільстві, виступали знаком і оберегом, були пов'язані з їх ідеологічними уявленнями.

При зовнішніх регіональних, локальних відмінностях головних уборів слов'ян вони мають спільну класифікаційну одиницю — функцію. Функції залишаються однаковими і незмінними для головних уборів усіх слов'янських народів. Це ті незаперечні факти, які підтверджують глибоку історичну спорідненість усього слов'янського світу.

Список ілюстрацій

1. Весільний головний убір молодої. Західне Поділля. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу, ЕП / 22832) 2
2. Спосіб пов'язування намітки. Центральні області України. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 22) 6
3. Спосіб пов'язування намітки. Центральні області України. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 21) 6
4. Святковий головний убір сільської дівчини. Центральні області України. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 24) 7
5. Головний убір дівчини-селянки. Центральні області України XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 20) 7
6. Святковий головний убір заможної дівчини. Центральні області України. XVIII ст. За Рігельманом (Летописное повествование о Малой России...) 8
7. Головний убір дівчини-селянки. Центральні області України. XVIII ст. За Рігельманом (Летописное повествование о Малой России...) 8
8. Головний убір заможної жінки — кораблик. Центральні області України. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 14) 9
9. Головний убір заможної дівчини — шапка. Центральні області України. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 15) 9
10. Народний традиційний одяг і головні убори селян Центральної Київщини. Перша половина XIX ст. Малюнок Д. П. Деляфліза ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. № 187 (Лаз. 15) 10
11. Народний традиційний одяг і головні убори селян південної Київщини. Перша половина XIX ст. Малюнок Д. П. Деляфліза (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. 150, № 17) 11
12. Народний традиційний одяг і головні убори селян Центральної Київщини. XIX ст. Малюнок Д. П. Деляфліза (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. № 187 (Лаз. 15) 12
13. Народний традиційний одяг і головні убори селян київського Полісся. Перша половина XIX ст. Малюнок Д. П. Деляфліза (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. № 187 (Лаз. 15) 13
14. Народний традиційний одяг і головні убори селян центральної Київщини. Перша половина XIX ст. Малюнок Д. П. Деляфліза (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. № 187 (Лаз. 15) 13
15. Головні убори населення центральних областей України. 1883 р. XIX ст. Малюнок К. Маковського «Хресний хід на Україні» 14
16. Головні убори селян центральних областей України. XIX ст. Гравюра з малюнка Г. Білашенка «Останній день весілля» («Нива», 1889, № 24) 15

17. Весільні головні убори молодих. Центральні області України. XIX ст. Гравюра з малюнка М. Зінов'єва «Роздача короваю» («Нива», 1881, № 42) 15
18. Головні убори весільчан. Східне Поділля. XIX ст. Гравюра з малюнка С. Масловського «Весілля на Поділлі». («Tygodnik ilustrowany», 1882, № 319) 16
19. Головні убори весільчан. Центральні області України. XIX ст. Гравюра з малюнка І. Їжакевича «Зустріч зятя тещею». («Нива», 1898, № 5) 17
20. Головні убори гуцулів. 1942 р. Малюнок О. Куриласа «На Гуцульщині» (Національний музей у Львові) 19
21. Головні убори весільчан. Центральні області України. Кінець XIX ст. Малюнок А. Ждахи «Останні танці весільні» . . . 19
22. Солом'яний капелюх. Місто Калуш. Івано-Франківська область. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1385) 20
23. Шапка-кучма. Буковина. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1293) . . 20
24. Шапка «на завісах». Поділля. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва. № 1717) 20
25. Шапка-«копач». Лемківщина. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1268) 20
26. Циліндрична шапка із смуха. Місто Долина Стрийського району Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1319) 21
27. Циліндрична шапка із сукна. Село Нижнів Тлумацького району Івано-Франківської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1670) . . 21
28. Вовняна шапка «гамерка». Село Віднів Нестеровського району Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1672) 21
29. Святковий дівочий головний убір. Місто Стрий Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1792) 21
30. Спосіб пов'язування голови хусткою. Село Довге Теребовлянського району Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1326) 22
31. Спосіб пов'язування голови хусткою. Місто Заліщики Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1896) 22
32. Спосіб пов'язування голови хусткою і наміткою. Село Трудове Теребовлянського району, Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1657) 22
33. Спосіб ношення головного убору «півки». Село Тисів Долинського району, Івано-Франківської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1787) 22
34. Спосіб ношення головного убору — обруса. Село Шкло Яворівського району, Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1812) 23
35. Спосіб ношення хустки і намітки. Село Долина Теребовлянського району Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1372) 23
36. Спосіб пов'язування намітки. Село Нижнів Тлумацького району Івано-Франківської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1669) 23

37. Спосіб ношення намітки, шапки, хустки. Місто Стрий Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1794) 23
38. Способи пов'язування голови наміткою, хусткою. Обряд — вінкоплетини. Бойківщина. Перша половина XIX ст. Малюнок О. Кульчицької (ІН АН України. Фонд графіки) 24
39. Одягання вінка на голову молодої. Бойківщина. Перша половина XX ст. Малюнок О. Кульчицької (ІН АН України. Фонд графіки) 25
40. Весільні головні убори. Черкаська область. Перша половина XX ст. Малюнок І. Гончара 27
41. Жінки в головних уборах — хустках, перемітках. Покуття. Перша половина XX ст. Малюнок О. Кульчицької «Жіноча рада». (Національний музей у Львові) 28
42. Святкові головні убори. Вижницький район Чернівецької області. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України) 29
43. Святкові головні убори. Рожнятівський район Івано-Франківської області. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України) . . 31
44. Способи пов'язування голови однією і двома хустками. Київське Полісся. Перша половина XX ст. Малюнок Ю. Павловича (Фототека ІМФЕ) 32
45. Способи пов'язування голови хустками. Середнє Подніпров'я. Початок XX ст. Малюнок Ю. Павловича (Фототека ІМФЕ) 33
46. Способи пов'язування голови хустками. Середнє Подніпров'я. Початок XX ст. Малюнок Ю. Павловича (Фототека ІМФЕ) . . 34
47. Способи пов'язування голови хустками. Київщина, Черкащина. Перша половина XX ст. Малюнок Ю. Павловича (Фототека ІМФЕ) 35
48. Головний убір цариці (реконструкція). Золото, бронза. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забєліна (Державний Ермітаж) 40
49. Головний убір жінки (реконструкція). Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського (Музей історичних коштовностей України) 41
50. Головний убір жінки (реконструкція). Золото. IV ст. до н. е. Курган поблизу села Новосілки Вінницької області. Розкопки А. Бидловського (Музей історичних коштовностей України) 41
51. Чоловічі головні убори. XII—XIII ст. За В. Прохоровим . . 46
52. Чоловічі головні убори. XI—XIII ст. За В. Прохоровим . . 47
53. Головний убір князя. XI ст. З портрету сім'ї князя Святослава. Фрагмент (Изборник великого князя Святослава Ярославича. 1073 р. Пг., 1880) 48
54. Чоловіча шапка. XII ст. Зображення Бориса (Сказание о святых Борисе и Глебе. Спб., 1860) 48
55. Князівські головні убори. XI ст. Сім'я Святослава Ярославича (Изборник великого князя Святослава Ярославича. 1073 г.) 49
56. Давньоруські чоловічі головні убори. Ілюстрація до Лаптєвського тому Никонівського літопису. За А. Арциховським (Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944) 49
57. Чоловічі головні убори. З фресок Софії Київської. XI ст. . . . 51
58. Скоморохи. З фресок Софії Київської. XI ст. 51
59. Дівоча зачіска та обручеподібні головні убори. Київська Русь 53
60. Спосіб ношення обруса. Поєднання обруса і шапки. Київська Русь 53
61. Спосіб ношення обруса. Поєднання обруса і шапки. Київська Русь 53
62. Головні убори. Шапки князів, ковпаки міщан і селян XIV—XVI ст. За В. Прохоровим і Б. Познанським 54
63. Чоловічі головні убори. Малюнок із Київської Псалтирі . . 54
64. Чоловічі головні убори. Західні області України. XVI—XVII ст.

Ікона Ф. Сеньковича «Воскресіння Лазаря» (Успенська церква у Львові) 57
65. Чоловічі головні убори. Західні області України. XVI—XVII ст. Ікона Ф. Сеньковича «В'їзд в Єрусалим» (Первісний іконостас з Успенської церкви у Львові) 59
66. Давньоруські головні убори знатних осіб. XVII ст. Ікона Ф. Сеньковича «Зішестя в ад» (Успенська церква у Львові) 59
67. Способи пов'язання обруса та намітки. Початок XVII ст. Ікона «Різдво Богородиці» (П'ятницька церква у Львові) 61
68. Жіночий головний убір — обрус. Дівочий головний убір — вінок — символ невинності. Початок XVII ст. Ікона «Введення у храм» (П'ятницька церква у Львові) 63
69. Головні убори українських козаків XVI—XVII ст. За народними картинами «Козак Мамай» 66
70. Шапка виборного козака. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 6) . . . 67
71. Шапка козака-підпомічника. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 7) 67
72. Українська народна картина «Козак-Мамай». Кінець XIX — початок XX ст. (Державний музей українського образотворчого мистецтва. Київ) 68
73. Українська народна картина «Козак-Мамай». Кінець XIX ст. (Одеський художній музей) 69
74. Флейшер. «Максим Залізняк». 1853 р. (Державний музей етнографії. Санкт-Петербург) 70
75. Українська народна картина «Козак-Мамай». Друга половина XIX ст. (Державний музей українського образотворчого мистецтва. Київ) 71
76. Шапка знатного українського шляхтича. XVIII ст. За Рігельманом (Летописное повествование о Малой России...) 72
77. Спосіб пов'язування намітки. XVII ст. Малюнок І. Паєвського «Євдокія Журавка з дітьми». Фрагмент 73
78. Спосіб пов'язування намітки. Початок XVIII ст. Портрет Феодосії Палій з онуками 73
79. Спосіб ношення обруса і жіночої шапки. Львів, 1700 р. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1615) 74
80. Спосіб пов'язування намітки. Знатна українка. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 13) 74
81. Шапка-кораблик міщанки. XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 19) 75
82. Селянська зачіска XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 9) 75
83. Головні убори знатних жінок — кораблики з чотирма лопатями-«ріжками». XVIII ст. За Шафонським (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. Од. зб. 185 м. Арк. 17) 77
84. Очіпки тверді. Наддніпрянщина. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд головних уборів) 81
85. Конічні українські шапки із смуха. XIX ст. За Б. Познанським 85
86. Шапки з навушниками — малахай. XIX ст. За Б. Познанським 85
87—88. Шапка-клепаня. Село Ключів Великий Коломийського району, Івано-Франківської області (МНАП. Львів) 87
89. Шапка-клепаня. Село Раковець Богородчанського району Івано-Франківської області. 1936 р. (Фототека ІН АН України) . . 87
90. Чоловіча висока смушева шапка і в'язана вовняна гамерка. Способи пов'язування хусток. Селяни Нестеровського району Львівської області. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України) 88
91. Чоловічі шапки — кучма і клепаня. Місто Городенка Івано-Франківської області. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України) 89

92. Чоловіча шапка — шлик. Село Ясіня Рахівського району, Закарпатської області 91
93. Шапка із сукна, оздоблена хутром — шоломок. Західне Полісся. Початок XX ст. 91
94. Шапка рогата або джумері. Гуцульщина. Початок XX ст. 91
95. Шапка-шлик. Гуцульщина. Початок XX ст. 91
96. Сукняні шапки: *а* — шоломок. Західне Полісся; *б* — рогатівка. Західне і Центральне Полісся; *в* — повстяна шапка — йоломок. Східне Полісся 91
97. Циліндрична висока смушева шапка «на завісах» із синім сукняним верхом, розрізом ззаду, стягнутим червоними стрічками. Поділля. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1716) 92
98. Низька циліндрична хутряна шапка із синім сукняним верхом. Місто Белз Сокальського району Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва. № 1260) 93
99. Висока сива смушева шапка із суконним зеленим верхом і великим ґудзиком — «таляром». Місто Львів. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва. № 1620) 93
100. Висока смушева шапка з розширеним верхом. Село Гошів Долинського району Івано-Франківської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1906) 94
101. Низька циліндрична хутряна шапка із суконним зеленим верхом. Село Туринка Нестеровського району Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1816) 95
102. Висока смушева циліндрична шапка із зеленим сукняним верхом. Село Яблунівка Бучацького району, Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1380) 95
103. Типи солом'яних капелюхів. Західне Поділля. Початок XX ст. За Ю. Гаєком 96
104. Молоді хлопці в народному одязі. Село Тишківці Городенківського району Івано-Франківської області. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України. № 11272) 97
105. Солом'яний капелюх. Західне Поділля. Початок XX ст. . . . 98
106. Солом'яний капелюх. Західне Поділля. Початок XX ст. . . . 98
107. Солом'яний капелюх. Городенківський район Івано Франківської області. Початок XX ст. Власність Г. Г. Вінтоняк 98
108. Солом'яний капелюх. Західне Поділля. Початок XX ст. . . . 99
109. Крисаня. Селище Верховина Івано-Франківської області . . . 100
110. Картуз дитячий. Західне Полісся. Початок XX ст. 100
111. Крисаня. Івано-Франківська область. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 100
112. Картузи, кепки. Полісся. Початок XX ст. За Ю. Павловичем. 100
113. Селяни в народному одязі із села Тишківці Городенківського району Івано-Франківської області. Початок XX ст. 104
114. Уплітки. Компонент святкової дівочої зачіски. Гуцульщина. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 105
115. Святкове убрання голови гуцулки. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України) 105
116—117. Святкова зачіска дівчини. Лемківщина. Початок XX ст. Реконструкція автора на основі польових матеріалів, зібраних у Тернопільській області, де лемки проживають з 1945 р. після виселення з Лемківщини 106
118. Святковий дівочий головний убір. Наддніпрянщина. Малюнок Т. Г. Шевченка «Катерина». Фрагмент. 107
119. Селяни в народному одязі. Село Лемеші Козелецького району Чернігівської області. XX ст. 109

120. Спосіб пов'язування голови дівчини хусткою. Стрийський район Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1801). 112
121. Спосіб пов'язування голови дівчини хусткою. Місто Стрий Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1799) 112
122. Спосіб пов'язування голови дівчини хусткою. Полісся. Початок XX ст. Реконструкція автора. 113
123. Бавниці — складова частина жіночого головного убору. Яворівський район Львівської області. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП / 64222. ЕП / 21765. ЕП / 21768). 118
124. Складова частина жіночого головного убору — кибалка. Західне Полісся. Початок XX ст. 119
125. Намітка, кибалка, хустка, пов'язана поверх кибалки. Початок XX ст. Західне Полісся, Волинь 119
126. М'який очіпок — збірник. Село Олексіївка Запорізької області. Початок XX ст. 119
127. Процес виготовлення ажурного очіпка на кроснах. Місто Збараж Тернопільської області. 50-ті роки XX ст. (Архів С. Й. Сидорович. Власність О. Крип'якевич). 120
128. Початок виготовлення ажурного очіпка на кроснах. Місто Збараж Тернопільської області. 50-ті роки XX ст. (Архів С. Й. Сидорович. Власність О. Крип'якевич). 120
129. Фрагмент ажурного очіпка. Місто Збараж Тернопільської області. 50-ті роки XX ст. (Архів С. Й. Сидорович. Власність О. Крип'якевич) 121
130. Очіпок; знятий з кросен. Місто Збараж Тернопільської області. 50-ті роки XX ст. (Архів С. Й. Сидорович. Власність О. Крип'якевич). 121
131. Кибалка з хусткою. Село Кримно Володимир-Волинського району Волинської області. Кінець XIX ст. (ДМЕ. Фонд одягу. Колекція 2148-40). 122
132. Очіпки: *а* — Черкаська область; *б* — Полтавська область (ІН АН України) 122
133. Жіночі головні убори: *а* — бавниця, Львівська область; *б* — перемітка. Місто Дрогобич (ІН АН України. Фонд одягу). 123
134. Жіночі головні убори: *а* — чіпець. Село Розтоки Закарпатської області; *б* — сорока. Село Старі Боровичі Чернігівської області. (ІН АН України. Фонд одягу). 123
135. Чепець. Село Ялинкувате Львівської області (ІН АН України, Фонд одягу) 125
136. Чепець. Сколівський район Львівської області (ІН АН України. Фонд одягу). 125
137. Жіночий головний убір. Закарпатська область. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 125
138. Фрагмент жіночого головного убору. Закарпатська область. 126
139. Очіпки: *а* — Слобожанщина (Харків); *б* — Сумська область; *в* — Східне Поділля. Кінець XIX ст. 127
140. Жіночі головні убори: *а* — очіпок. Семенівський район Чернігівської області (МАП України, кв-270/77, о-2312); *б* — очіпок. Чорнобаївський район Черкаської області (МАП України кв-134/50, о-1466); *в* — вінчальний вінок. Народицький район Житомирської області (МАП України, кв-134/50, о-1466). Кінець XIX ст. 127
141. Жіночі головні убори: *а* — «збірник» для волосся. Чорнобаївський район Черкаської області (МАП України кв-486/41, нд-4727); *б* — очіпок. Чечельницький район (МАП України кв-134/450, 1464). Кінець XIX ст. 127
142. Хустки. Київська область. Друга половина XX ст. (ДМУНДМ). 129
143. Хустки. Яворівський район Львівської області. Кінець XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/71176; ЕП/21411). . . . 130

144. Спосіб пов'язування хустки. Західні області України. Початок XX ст. 131
145. Спосіб пов'язування хустки. Західне Поділля. Середина XX ст. 132
146. Спосіб пов'язування старовіцької хустки. Покуття. Початок XX ст. 133
147. Спосіб пов'язування хустки поверх бавниці. Яворівщина. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України). 133
148. Способи пов'язування голови однією, двома, трьома хустками. Полісся. Початок XX ст. Реконструкція автора. 134
149. Жіночий головний убір — перемітка. Покуття. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/21635). 134
150. Спосіб пов'язування хустки. Східне Поділля. Початок XX ст. (Фототека. ІН АН України). 135
151. Дівчина у «пов'язці». Чернігівська область. Друга половина XIX ст. 135
152. Спосіб ношення хустки — «фацелик» і головного убору — «плахтина». Лемківщина. Початок XX ст. 136
153. Спосіб пов'язування намітки. Бойківщина. 40-ві роки XX ст. 137
154. Намітка серпанкова. Фрагмент. Бородянський район Київської області. Початок XX ст. (ДМУНДМ). 137
155. Спосіб пов'язування хустки і намітки. Полісся. Початок XX ст. Реконструкція автора. 138
156. Спосіб пов'язування намітки. Місто Чортків Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1302). 138
157. Жіночий головний убір — «півка». Бойківщина. Кінець XIX ст. За Ф. Вовком. 139
158. Спосіб поєднання хустки і півки. Бойківщина. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1384). 140
159. Спосіб пов'язування голови дівчини хусткою. Сокальський район Львівської області. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1261) 141
160. Жіноча шапка. Львів. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1612). 141
161. Головний убір жінки з околиць Львова. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1593). 142
162. Шапка міщанки з Дрогобича. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1327). 143
163. Головний убір львівської міщанки. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, 1621) 143
164. Головний убір молодої. Західне Поділля. Початок XX ст. . . . 145
165 Види вінків. Каркас-обруч для вінка із стрічками. Західне Полісся. Початок XX ст. Реконструкція автора 155
166. Святковий головний убір дівчини. Західне Поділля. Початок XX ст. 156
167. Весільний головний убір молодої — кода. Буковина. Початок XX ст. (МНАП) 157
168. Зачіска та головний убір молодої. Західне Поділля. Початок XX ст. Реконструкція автора 158
169. Весільний вінок. Гуцульщина. Початок XX ст. 159
170. Весільний вінок нареченої з околиць Львова. Середина XIX ст. Малюнок Ю. Глоговського (ЛНБ АН України. Відділ мистецтва, № 1551) 159
171. Весільний вінок. Полтавська область. Середина XX ст. . . . 163
172. Весільний вінок. Західне Поділля. Початок XX ст. 163
173. Весільний головний убір. Західне Поділля. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/22832). 165
174. Весільний головний убір молодої. Гусятинський район Тернопільської області. Середина XIX ст. Малюнок У. Л. Рудницької (Архів С. Й. Сидорович. Власність О. Крип'якевич) . . . 168

175. Весільні головні убори: *а* — Західне Поділля; *б* — Лемківщина. Початок XX ст. Реконструкція автора. Малюнок С. Б. Ярич 168
176. Весільні головні убори: *а* — Заставнівський район Чернівецької області; *б* — Бучацький район Тернопільської області. Початок XX ст. Реконструкція автора. Малюнок С. Б. Ярич 169
177. Послідовність накладання весільного головного убору. Село Чернятин. Покуття. Початок XX ст. Реконстрkція автора. Малюнок С. Б. Ярич. 169
178. Весільний головний убір молодої. Місто Городок Львівської області. Початок XX ст. (ЛВ ІМФЕ. Фонд одягу. ЕП/22842) . . 171
179. Весільний головний убір молодої. Коломийський район Івано-Франківської області. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/22783). 172
180. Весільні вінки. Південні області України. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу) 172
181. Весільні головні убори молодих. Місто Городок Львівської області. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України). 172
182. Весільні головні убори: *а*, *б* — вінок-зав'язка; *в* — головний убір свахи. Західне Полісся; *г* — вінок-кружечок із стрічками-басанунками. Лемківщина. Початок XX ст. Реконструкція автора. Малюнок С. Б. Ярич 173
183. Вінок-зав'язка. Центральне Полісся. Гравюра з малюнка М. Зінов'єва («Нива», 1881, № 50). 173
184. Весільний головний убір молодої. Село Ключів Великий Коломийського району Івано-Франківської області. Початок XX ст. (КМНМГ) 174
185. Весільний вінок молодої. Буковина. Початок XX ст. 174
186. Складова частина весільного головного убору молодої — чільце: *а* — селище Верховина Верховинського району Івано-Франківської області. XIX — початок XX ст.; *б*, *в* — село Красноїлів Верховинського району. Друга половина XX ст.; *г* — село Чернятин Городенківського району Івано-Франківської області XIX ст. 175
187. Весільний головний убір молодої. Покуття. Початок XX ст. (ІН АН України). 178
188. Весільний головний убір молодої. Покуття. Початок XX ст. (ІН АН України). 179
189. Весільний капелюх молодого. Покуття (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/22842). 182
190. Весільний капелюх молодого. Село Заліщики Тернопільської області. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/21516) 182
191. Весільний капелюх. Покуття. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. № ЕН/21763). 183
192. Весільні головні убори молодої і дружок. Буковина. Початок XX ст. (Фототека ІН АН України). 184
193. Весільні головні убори молодої і дружки. Західне Поділля. 20-ті роки XX ст. (Фототека ІМФЕ. Ф. 48-5. Од. зб. 57-а. Арк. 3). 185
194. Головні убори молодих і дружки. Село Вікно Буковини Заставнівського району Чернівецької області. Кінець XIX ст. (Чернівецький краєзнавчий музей). 187
195. Весільні головні убори молодих, дружби і дружки. Село Вікно Буковини Заставнівського району Чернівецької області. Кінець XIX ст. (Чернівецький краєзнавчий музей) 188
196, 197, 198. Весільні головні убори — косиці молодої і дружок. Село Космач Косівського району, Івано-Франківської області. Друга половина XX ст. . . . . 189—191
199. Весільні головні убори молодого і молодої. Знак — символ («щітка») на шапці молодого і на вінку-косицях молодої. Село Космач. Друга половина XX ст. 192

200. Весільні головні убори. Буковина. Середина XX ст. 192
201. Весільний головний убір молодого. Покуття. Початок XX ст. 193
202. Знак-символ на шапці молодого в перший день весілля — трісунка. Гуцульщина. Середина XX ст. (КМНМГ) 193
203. Знак-символ на весільному капелюсі молодого. Село Великий Ключів Коломийського району Івано-Франківської області. Початок XX ст. Власність Г. Г. Вінтоняк. 193
204. Весільні знаки на шапках. Д. П. Деляфліз. Весільний звичай селян Васильківського повіту Київської губернії. 1840-ві роки (ЦНБ АН України. Відділ рукописів. Ф. VIII. № 187 (Лаз. 15). 194
205. Весільні головні убори молодих. На шапці молодого знак («віночок») у вигляді розетки. Молоді з околиць Городенки (Гравюра з малюнка в журналі «Tugodnik ilustrowany», 1844, № 989). 195
206. Весільний головний убір молодої — вінок. На лацкані піджака молодого відзнака-квітка. Село Троєщина Броварського району Київської області. Середина XX ст. 196
207. Весільні головні убори молодих. Село Космач Івано-Франківської області. У молодої вінок-косиці і «щітка», у молодого — шапка («джумері») і знак-символ («щітка»). 197
208. Обряд покривання молодої хусткою. Східне Поділля. Початок 1900-х років. Малюнок А. Ждахи «Молоду покривають». . . . 199
209. Міщанська родина. Селище Сосниця Чернігівської області. Початок XX ст. 210
210. Сучасна родина в народному святковому убранні. Львів. 90-ті роки XX ст. 211
211. Оздоблення весільного капелюха пір'ям, квітами, бісерними стрічками. Покуття. Початок XX ст. 212
212. Оздоблення святкового капелюха стрічкою, пір'ям, квітами, вовняними китицями. Снятинський район Івано-Франківської області. Кінець XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/21497) 213
213. Оздоблення святкового капелюха бісером. Борщівський район Тернопільської області. Кінець XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/72713). 213
214. Оздоблення вінка квітами, намистинами. Фрагмент. Буковина. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 214
215. Трісунка — атрибут-символ оздоблення весільного капелюха. Гуцульщина. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 214
216. Оздоблення тулії святкового капелюха бісером. Фрагмент. Борщівський район Тернопільської області. Кінець XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу ЕП/72713). 215
217. Оздоблення вінка тасьмою, герданами, бісером. Фрагмент. Буковина. Друга половина XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 215
218. Оздоблення перемітки. Покуття. Кінець XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 216
219. Старовіцька хустка. Покуття. Початок XX ст. 217
220. Оздоблення хустки вишивкою. Фрагмент. Яворівський район Львівської області. Початок XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/71164). 217
221. Оздоблення хусток. Вишивка, тороки, китиці. Яворівщина. Початок XIX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/75210, 70931). 218
222. Оздоблення хустки. Вишивка. Яворівщина. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу. ЕП/71176. Фрагмент). 219
223. Оздоблення хусток вишивкою і китицями. Полісся. Початок XX ст. Фрагмент. 219
224. Оздоблення весільного вінка молодої бісером. Гуцульщина. Початок XX ст. (ІН АН України). 220
225. Стрічки до святкового і весільного вінка. Фрагмент. Початок XX ст. (ІН АН України). 220

226. Жіночий одяг. Волинське Полісся. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу) 221
227. Очіпок у поєднанні з іншими компонентами убрання. Середнє Подніпров'я. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 221
228. Очіпок у поєднанні з іншими компонентами убрання. Центральні області України. Початок XX ст. (ІН АН України. Фонд одягу). 222
229. Крисаня в поєднанні з іншими компонентами вбрання. Гуцульщина. Початок XX ст. (ІН АН України. Експозиція) 222
230. Хустка в поєднанні з іншими компонентами вбрання. 90-ті роки XX ст. Західні області України. 223

Зміст

5 *Вступ*

37 I. З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

38 *Найдавніші головні убори. Роль функцій у їх формуванні*
45 *Головні убори населення періоду Княжої доби*
56 *Народні головні убори козацьких часів*

81 II. ТРАДИЦІЙНІ ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНЦІВ ПЕРІОДУ КАПІТАЛІЗМУ

82 *Загальні риси та регіональні відмінності*
83 *Чоловічі зачіски і головні убори*
101 *Головні убори міщан*
102 *Зачіски і головні убори дівчат*
102 Зачіски
111 Головні убори
116 *Зачіски і головні убори дівчат-міщанок*
117 *Жіночі зачіски і головні убори*
117 Зачіски
118 Головні убори
129 *Платові та рушникові головні убори*

145 III. ТРАДИЦІЙНІ ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНЦІВ У НАРОДНИХ ЗВИЧАЯХ ТА ОБРЯДАХ. СИМВОЛИ І АТРИБУТИ

146 *Волосся у народних звичаях та обрядах*
146 Дитяче волосся у народних звичаях та обрядах
148 Дівоче волосся у народних звичаях та обрядах
149 Жіноче волосся у народних звичаях та обрядах
150 Волосся у весільних обрядах
153 *Вінок як головний убір, символ і оберег*
160 *Знакова система весільних головних уборів*
160 Атрибути і символи головних уборів нареченої, дружки
180 Атрибути і символи головного убору нареченого
186 Головні убори в обряді «покривання голови»
200 *Семантика головних уборів в елементах весільної, поховальної та іншої обрядовості*

207 IV. РОЛЬ ФУНКЦІЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТРАДИЦІЙНИХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ УКРАЇНЦІВ

225 *Висновки*

228 *Список ілюстрацій*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Стельмащук
Галина Григорівна

ТРАДИЦІЙНІ ГОЛОВНІ УБОРИ УКРАЇНЦІВ

Відповідальний редактор
Ю. Г. ГОШКО

Київ, видавництво «Наукова думка»

Оформлення художників
І. Г. ДИННИКА,
В. М. ДОЗОРЦЯ

Художній редактор
С. П. КВІТКА

Технічні редактори
І. М. ЛУКАШЕНКО,
Т. С. БЕРЕЗЯК

Коректори
Л. П. РЯБЦЕВА,
Л. Г. БУЗІАШВІЛІ

Подано до складання 14.04.92. Підп. до друку 12.02.93.
Формат 60×90/16. Папір крейдяний. Гарн. бодоні. Офс. друк.
Ум. фарбо-відб. 58,94. Ум. друк. арк. 15,0. Обл.-вид. арк. 16,56.
Зам. 1—4336.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство РВО «Поліграфкнига»,
252057, Київ 57, вул. Довженка, 3.

Стельмащук Г. Г.

С79 Традиційні головні убори українців / АН України. Інститут народознавства.— К.: Наук. думка, 1993.— 240 с. (в опр.)

У монографії вперше розглянуто процес розвитку головних уборів та зачісок, що побутували на території України з найдавніших часів до початку XX ст. Детально схарактеризовано всі види і форми головних уборів різних соціальних груп населення. Висвітлюються загальні риси та регіональні відмінності головних уборів. Показано роль атрибутів, символів, знаків у головних уборах, особливо обрядових.

Для істориків, етнографів, мистецтвознавців, художників, викладачів та студентів, усіх зацікавлених матеріальною і духовною культурою українського народу.

С $\frac{0505000000-151}{221-93}$ 94-92

ББК 63.5(4УКР)